

**SAKATTA’A HOJIILEE OGBARRUU AFAAN OROMOO
MANA SAGADA AMANTII KAATOLIKII MAARQOOS
QULQULLUU BAROOTAA 1860-1991 KEESSATTI GODINA
HARARGEE LIXAA AANAA DOOBBA**

EELIYAAS MUHAAMMAD

**YUUNIVARSITII FINFINNEE
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANII,
GAAZEXEESSUMMAAFI QUUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2017

FINFINNEE

**SAKATTA’A HOJIILEE OGBARRUU AFAAN OROMOO
MANA SAGADA AMANTII KAATOLIKII MAARQOOS
QULQULLUU BAROOTAA 1860-1991 KEESSATTI GODINA
HARARGEE LIXAA AANAA DOOBBA**

EELIYAAS MUHAMMAD

GORSAA: DR. XILAAHUN TALIILAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSIIISUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSITII FINFINNEE
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANII,
GAAZEXEESSUMMAAFI QUUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2017

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Finfinnee

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu barsiisuun gamisaan guuttachuuf, Eliyaas Muhaammad Amaan mataduree: ‘Sakatta’a hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatoolikii Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaa sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallaattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Axereeraa

Qorannoon tokko yemmuu gaggeeffamu kaayyoo mataasaa qaba. Kanumarraa ka'uun kaayyoon qorannoo kanaa hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatolikii Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessaa sakatta'uudha. Barreessitoot ni ilmaan Oromoofi lammii biyya alaa ta'an muraasni Afaan Oromoo boca barruu mataa isaa osoo hin qabaatin yeroo durii ogbarruu Oromoo adda addaa Afaanichaan barreessaniiru. Haata'u malee ogbarruuwwan yeroo kana barreeffaman hedduun jiraachuufi gumaachi isaan ogbarruu Oromootif godhan beekamanii hinjiran. Kanumarraa ka'uun, qorataanis hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatolikii Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessaatti jiru sakatta'uuf kan isa kakaasedha. Qorannoon tokkos mala ittiin adeemsifamuu qaba. Kunis yaaxxina seenawaafi mala qorannoo sakatta'a barruu gargaaramuun adeemsifameera. Meeshaan funaansa odeeffannoo qorannoo kanaas afgaaffii, marii gareefi sakatta'a dookumentiiti. Qorannoo kana keessatti bu'uura ogbarruu kan ta'e akkaataa duub-barreen Afaan Oromoo itti eegalee, rakkoolee guddina ogbarruu kana gufachiisaa turanifi ogbarruu mana sagadaa kana keessatti argaman gosoota isaanitti addaan baafamaniiru. Achiis, Ogbarruuwwan kana akkatuma walfakkeenya qabiyyee isaanitiin walitti firoomsamanii qaaccessuuf ogbarruuwwan mana sagadaa kana keessatti argamanis: kitaaba Ragaa Mootummaa Waaqaa, Maanuwaalee Xiqqaa, Kaateekismoosi, Leellootiifi Gurraa Miti Qalbii Malee jedhaman sakatta'amaniiru. Ogbarruuwwan kunis, kan barrahan; yoom, eenyuun, eessattifi bara kam barreeffamanii akka maxxanfaman, qubee ittiin barreeffamaniifi qabiyyee kitaabolee kanaa fakkeenya isaanii waliin qaaccessuun ergaafi faayidaa isaan qaban maal akka ta'e bal'inaan ibsamaniiru. Haata'u malee qubeen ogbarruuwwan kun ittiin barreeffaman kitaabolee hunda keessatti akkaataa walfakkaatuun kan hin barreeffamin ta'uun argameera. Akkasumas, ogbarruun mana sagadaa kun Afaan Oromoo afaan barreeffamuun amantii barsiisuu keessatti umrii dheeraa akka qabuufi beekkumsa Oromoo amantii barsiisuniif mijataa akka tahe argameera. Dhumarrattis namni ogbarruuwwan dhimma amantiin wal-qabatan irratti barreessuu barbaade afaan dubbistoota ogbarruu isaatiif beekkumsa hawaasa kan akka mammaaksaa barruu isaa keessatti fayyadamuun iddoo olaanaa akka qabu beekuun iitti gargaaramuu akka qabanis addaan baafamaniiru. Gama biraan immoo ogbarruun tokko aadaa, afaan, amantiifi seenaa uummata tokkoo ibsuufi dhalootaaf dabarsuu keessatti shoora olaanaa akka qabu beekanii kunuunsuun dhalootaaf dabarfamuu qabu.

Galata

Waan hunda dura Waaqa uumaafi uumamaa, gurraacha garaa garbaa, tokkicha maqaa dhibbaa leemmuu garaa taliilaa kan fayyaa naaf kennee sadarkaa kanaan na gahe galanni guddaan waaqa tokkichaaf haa ta'u.

Kanattii aansuun, kaayyoon qorannoo kanaa akka galma ga'uuf jalqabaa hanga dhumaatti yeroo isaanii osoo hinqusatin dadhabbiifi nuffii tokko malee gorsaafi deeggarsa ogummaa kan naaf kennaa turan gorsaa koo Dr. Xilahuun Taliilaa galannin isaaniif qabu bakka olaanadha. Dabalataanis, gorsa isaan naaf gochaa turan kunis milkaa'ina qorannoo kanaatiif gahee olaanaa waan taphateef Waaqni umrii keessan umrii harraagessaa isiniif haa taasisuun hawwii kooti.

Gama biroon, abbaa koo obbo Muhaammad Amaan Safaroofi haadha too addee Faaxee Abdii Fattoo kan osoo ofiif hinbaratin deeggarsa barbachisu hunda naaf gochuun na barsiisaaniif galata guddaafi daangaa hinqabne isaaniif qaba. Kanaaf, galata keessaniif rabbiin umrii keessan haa dheeressu hamtuun isin hin argin; gaarii keessan malee gurri namaa hamtuu keessan akka hindhageenye rabbiin oolmaa keessan isiniif haa kaffalu isiniin jedha. Dabalataanis hiriyoota koo dhimma qorannoo kanaa irratti na cinaa dhaabbachuun deeggarsa ogummaafi maallaqaan na gargaaraa turan; Alamuu Itichaa, Qaasim Abduljabbarifi Hirphoo kaawoof galanni koo guddaadha. Akkasumas, hojjattoota Bulchiinsaa Aanaa Doobbaa odeffannoo haala aanichaa naaf kennan hundaafi hojjataa W. A.T.A.D. Obbo Phexroos Eeliyaasfi galanni koo daangaa hinqabu.

Hiika Jechootaa (Jiibsoo)fi Gabaajee

A. Jibsoo

Arfii-----	qubee
Aslii-----	jalqaba
Balballoomsuu-----	ifa gochuu
Duub-barree (litracy)--	dandeettii dubbisuufi barressuu
Finna-----	dhufaatii ummataa
Jamaa-----	namoota
Mannaaguu-----	carraaquu, ifaajuu
Qaanyyii-----	salfii, saalfachuu
Qomoo-----	sanyii
Qummunsuu-----	quucarsuu
Sududaan-----	kallattiin
Uggura-----	dhoorgaa
Yayyabanii-----	bu'uuressan

B. Gabaajeewwanfi Kottonfattota

A.L.A -----	Akka Lakkoofsa Awurooppaatti
DH.K.B -----	Dhaloota Kiristoos Booda
EPLF -----	Ethiopian People Libration Front (Adda Bilisa Baasa Ummata Itoophiyaa)
K.K.F -----	Kanaafii Kan Kana Fakkaatan
MBE -----	Ministeera Barnoota Itoophiyaa
OLF -----	Oromo Libration Front (Adda Bilisummaa Oromoo)
TPLF -----	Tigrai People Libration Front (Adda Bilisa Baasaa Ummata Tigraay)
W.A.T.A.D-----	Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Dobbaa

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Galata.....	ii
Hiika Jechootaa (Jiibsoo)fi Gabaajee	iii
Gabaajeewwanfi Kottonfattota.....	iii
Baafata	iv
Tarreeffama Gabateewwanii	viii
Tarreeffama Suuraalee	ix
BOQONNAA TOKKO: SEENSA.....	1
1.1 Ariirrata.....	1
1.2 Ka’uumsa Qorannichaa	3
1.3 Kaayyoo Qorannichaa	5
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	5
1.3.2 Kaayyoo Gooree	5
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa	6
1.5 Daangaa Qorannichaa.....	6
1.6 Hanqina Qorannichaa	7
1.7 Haala Dhufaatiifi Qubsuma Amantii Kaatoolikii Aanaa Doobbaa	7
1.8 Haala Naannoo Qorannichaa	10
1.8.1 Aanaa Doobbaa.....	10
1.8.2 Mana Sagada Amantii Kaatoolikii Maarqoos Qulqulluu.....	11
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU.....	13
2.1 Maalummaa Ogbarruu	13
2.2 Barbaachisummaa Ogbarruu.....	16
2.3 Afaanifi Ogbarruu	16
2.4 Seenaa ogbarruu Oromoo Yeroo Jalqabaa.....	17

2.5 Arfii Ogbarruun Afaan Oromoo Yeroo Durii ittiin Barreeffamaa Ture.....	19
2.5.1 Qubee Afaan Arabaa Fayyadamuun Afaan Oromoo Barreessuu	20
2.5.2 Qubee Gi'izzii Fayyadamuun Afaan Oromoo Barreessuu	21
2.5.3 Qubee Laatinii Fayyadamuun Afaan Oromoo Barreessuu	23
2.6. Rakkoowwan Afaan Oromoo Jaarraa Dheeraaf Akka Afaan Ogbarruu Hin Taane Danqanii Qaban	25
2.7 Ogbarruu Oromoo Yeroo Durii Afaan Oromootiin Barreeffaman	28
2.7.1 Ogbarruu Oromoo Yeroo Durii Ilmaan Oromootiin Barreeffaman	28
2.7.2 Ogbarruu Oromoo Lammiiwwan Biyya Alaatiin Barreeffaman	30
2.7.3 Gumaacha Onesimoos Nasiib Guddina Ogbarruu Oromootiif Taasise	32
2.7.4. Gumaacha Shek Bakrii Saaphaloo Guddina Ogbarruu Oromoof Taasise	34
2.7.5 Dhufaatii Amantii Kaatolikiifi Gumaacha Guddina ogbarruu Oromoof Taasise.....	37
2.8 Fookloorii Hujoo	39
2.8.1 Maalummaa Mammaaksaa	41
2.8.2 Faayidaa Mammaaksaa	42
2.9 Yaaxxina Seenawaa.....	44
2.10 Sakatta'a Qorannoowwan Wal-fakkii	45
BOQONNAA SADI: MALA QORANNICHAA	47
3.1 Adeemsa Qorannichaa	47
3.2 Mala Qorannichaa	47
3.3 Madda Odeeffannoo	47
3.4 Mala Iddeessuu.....	48
3.5 Irraawwatamaa	49
3.6 Mala Odeeffannoon Ittiin Funaanaman	49

3.6.1 Sakatta’a Dookumentii.....	49
3.6.2 Afgaaffii	49
3.6.3 Marii Garee.....	50
3.7 Malleen Qaacceessa Ragaalee.....	51
BOQONNAA AFUR: QAACCESSA ODEEFFANNOO	52
4.1 Seenaa Duub-Barree Afaan Oromoofi Guddina Ogbarruu Oromoo Mana Sagada Maarqoos Qulqulluu Baroota 1860-1991 keessa.	52
4.1.1 Mana Sagada Maarqoos Qulqulluu Keessatti Barnoota Amantii Eegaluu	53
4.1.2 Duub-barree (Literacy) Afaan Oromoo Eegaluu.....	54
4.1.3 Hojiilee Amantiifi Duub-barree Afaan Oromoo Barsiisuu Dhorgamuu.....	57
4.1.4 Yeroo Gabaabaaf Babal’achuu Dub-Barreefi Ogbarruu Oromoo	58
4.1.5 Deebi’ee Afaan Oromoo Afaan Ogbarruu Akka Hin Taane Ugguramuu	59
4.2 Hojiilee Ogbarruu Oromoo Mana Sagadaa Maarqoos Qulqulluu Keessatti Argaman.	60
4.2.1 Kitaaba Ragaa Mootummaa Waaqaa.....	61
4.2.2 Kitaaba Manuwalee Dominikaal	63
4.2.3 Kitaaba Leellootii	64
4.2.4 Kitaaba Kateekismoos	65
4.2.5 Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee	66
4.3 Ogbarruulee Mana Sagada Marqoos Qulqulluu Keessatti Haala Xiinqoqaa Tokko Tokko	67
4.3.1 Boca Barruu Sagalee Afaan Oromoo Bakka Bu’an.....	68
4.3.1.1 Mallattoo Sagalee Dubbifamtoota Bakka Bu’an	68
4.3.1.2 Mallattoo Sagalee Jabaa Bakka Bu’an.....	74
4.3.1.3 Mallattoo Sagalee Dubbachiistuu Bakka Bu’e	78
4.3.2 Jechoota Moggafamaniifi Ergifataman	81

4.4 Qabiyyee Ogbarruulee Mana Sagada Maarqoos Qulqulluu	82
4.4.1 Mammaaksa.....	83
4.4.1.1 Faayidaa Mammaksa Oromoo Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee Keessatti.	84
4.4.1.2 Madda Mammaaksa Oromoo Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaa	86
4.4.1.3 Mammaaksa Oromoo Kitaaba Ogbarruu Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaafi Wangeela Gooftaa Iyyasuus Kiristoos Kan Ergaan Walfaakkatan	88
4.4.1.4 Mammaaksa Oromoo Kitaaba Ogbarruu Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaafi Wangeela Gooftaa Iyyasuus Kiristoos kan Ergaan wal hin Deeggarre	94
4.4.2 Walaloo Faarfannaa	96
4.4.2.1 Ergaa Walaloo Faarfannaa	97
4.4.2.2. Unka Walaloo Faarfannaa	101
4.5.3 Kadhaa (Sagada) Dhimma Gara Garaaf Taasifamu	103
4.5.4 Wngeela Guyyaa Sambataafi Guyyoota Ayyaanaa Baratamu	107
4.5.5 Seera.....	109
4.5.6 Lakkoofsa Bara Mootummaa Waaqaa.....	109
4.6 Gumaacha Ogbarruu Oromoo Mana Sagada Maarqoos Qulquulluu	110
4.7 Dhiibbaa Ogbarruu Oromoo Mana Sagada Maarqoos Qulquulluu.....	112
4.8 Gumaacha Abba Yooseef Jarraa	114
BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO	117
5.1 Cuunfaa.....	117
5.2 Argannoo	118
5.3 Yaboo.....	120

Wabii

Dabaleewwan

Tarreeffama Gabateewwanii

Tarreeffamni gabateewwanii armaan gaditti dhihaate gabaasa qorannoo kana keessatti argaman lakkoofsa fuula isaa kan mul'isuudha.

- Gabatee 1 Mallattoo sagalee dubbifamaa Afaan oromoo tokkoo olbakka bu'eefi kan yeroo ammaa Afaan Oromoo fayyadamaa jiru waliin walbira qabuun. 69
- Gabatee 2 Fakkeenya jechoota kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa keessaatti haala bocni tokko sagalee Afaan Oromoo adda addaa itti bakka bu'e agarsiisa (Himoota fuula 2 keessaa funaaname).....70
- Gabatee 3 Fakkeenya jechoota kitaaba Manuwaalee Xiqqaa keessaatti haala bocni tokko sagalee Afaan Oromoo adda addaa itti bakka bu'e agarsiisa(Himoota fuula 63 keessaa funaaname).....70
- Gabatee 4 Fakkeenya jechoota kitaaba Leellootii keessaatti haala bocni tokko sagalee Afaan Oromoo adda addaa itti bakka bu'e agarsiisa(Walaloo fuula 8-11 keessaa funaaname). 70
- Gabatee 5 Fakkeenya jechoota kitaaba Kaatekismoos keessaatti haala bocni tokko sagalee Afaan Oromoo adda addaa itti bakka bu'e agarsiisa (Kadhannaa fuula 4-5 keessaa jiru iraa funaaname). 71

Tarreeffama Suuraalee

Tarreeffama kana keessatti suuraalee mana sagada Maarqoos Qulqulluu, kitaabolee ogbarruu oromoo mana sagadaa kanatti argamaniifi suuraa nama duub-barree Afaan Oromoo guddise armaan gaditti dhihaatan gabaasa qorannoo kana keessatti suuraaleen fuula irratti argaman kan mul'isuudha.

Suuraa 1. Kaartaa Aanaa Doobbaa	11
Suuraa 2. Mana Sagadaa Maarqoos Qulqulluu	12
Suuraa 3. Kitaaba Raga Motummaa Waaqaa.....	63
Suuraa 4. Kitaaba Manuel Dominical (Manuwaalee Xiqqaa) 1923	64
Suuraa 5. Kitaaba Kateekismoos 1924	66
Suuraa 6. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee 1991	67
Suuraa 7. Abbaa Yooseef Jaarraa (1869-1956).....	116

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Ariirrata

Ummanni Oromoo ummata guddaa naannoo gaanfa Afrikaa jiraatudha. Ummanni kunis ummata afaan ofii isaanii Afaan Oromoo jedhamu qabuudha. Afaan Oromoo afaan naannoo gaanfa Afrikaatti dubbataa hedduu qabaachuun beekamuudha. Itoophiyaa keessatti ummata persantii 40 caaluun dubbatama (Kebede,2009). Afaanichi bal'inaan Itoophiyaa keessatti yoo dubbatamu biyyoota akka Tanzaaniyaa, Somaaliyaa,Suudaanifi Keeniyaa keessatti akka tajaajila kennu ragaaleen ni mul'isu. Yaada kana Tilahun (1993:36) yoo ibsu “Afan Oromo the highly developed spoken language, is at the top of the list of the distinct and separate 1000 or so language spoken in Ethiopian empire, Tanzania, Somalia, Sudan and Kenya” jedha.

Akka hafeen olii ibsutti Afaan Oromoo kara afaan dubbiitiin kan dagaagefi afaanota gara kuma tokkoo dubbataman keessaa hunda caala kan bal'inaan dubbatamu ta'uu agarsiisa. Akka Asafaan (2009:55) jedhutti, Afaan Oromoo Afaan Hawusaa(Nigeria)tti aanee Sahaaraa gaditti afaan bal'inaan dubbatamuudha. Keeniyaa, Somalia keessattille nidubbatama. Ammoo Itoophiyaa keessatti ‘lingua frnaca’ tahee saba Oromoo hin tahin hedduudhaan dubbatama: Adaree, Kafaa, Kuulloo, Bartaafi kkf biratti bal'inaan dubbatama (M.Bulcha 1994). Akkasumas, afanichi Itophiyaa keessatti hawaasa adda addaa jiddutti walqunnamtiif tajaajila akka kennu Amanuel fi Samuel (2012:32) yoo ibsan, “Afan Oromo is also used as a language of inter-group communication in several part of Ethiopia” jedhu.

Yaaduma kana Gadaa Melbaan(1988:15) yoo ibsu afaanota Afrikaa keessatti dubbataman tilmaamaan 1000 ta'an keessaa kanneen bal'inaan dubbataman shanan keessatti akka argamu addeessa. Gama biraatiin immoo, Afaan Oromoo afaanota gurguddoo damee maatii Kuush ta'ee dubbataa heddu qabaachuun afaanota ardii Afrikaatti dubbataman keessaa Afaan Hawusaafi Arabaatti aanuun sadarkaa sadaffaatti afaan dubbatamu ta'ee argama (Fayisa, 1996; Hamid,1995; Tamasgen, 1992). Afaanota dhaloonni isaanii ardii Afrikaa ta'an keessaa immoo sadarkaa lammaffarratti afaan dubbatamudha (Mekuria,1994; Mohammed,1994).

Haata'u malee Afaan Oromoo bal'inaan, biyyootafi saboota hedduun dubbatamuun sadarkaa ol'aana qabaatuyyu afaan ogbarruu osoo hin ta'in jaarraa dheeraaf turee jira. Akka Asafaan(2009:44) jedhutti dhiibbaa jaarraa tokkoo ol Oromoorra tureen Afaan Oromoo barachuufi barreessun, qorannoo adeemsisuun waan yaadamu hin turre. Maqaa Oromoo jedhullee jaarra 16^{ffaa} qabee (1593) hanga dhihootti ogeessota Habashaatiin Awurooppaa biratti akka hin beekamne kan godhamedha. Qabanni yaada kanaas dhiibbaa karaa siyaasaa saba Oromoo irra ture akka taheedha.

Dhibban kun caalatti kan cime bara mootii Sahla sillaasee (1813) hanga kufaatii Dargiitti (1991) yoo ta'u keessumaayyuu bara mootii Hayla Sillaasee bifa labsiitiin seera ifa ta'e baasuun Afaan Oromootiin waa tokkollee barreessuun akka hin danda'amne ugguramee ture. Haata'u malee haaluma rakkisaa kana keessatti Afaan Oromoo barreessuuf namoota biyya alaafi keessatiin yaaliin baay'een taasifamaa ture.

Yaaliwwan taasifaman kunniinis, Afaan Oromoo yoom barreeffamuu akka jalqabe nu akeeku. Akka ragaan adda addaa ibsutti Afaan Oromoo barreeffamuu kan eegale: bara 1805 James Bruce (Fayisaa,1996), bara 1814 jawaaraa ganfa Afrikaa nama Henry Salt jedhamuun (Asafaa, 2009:54), bara 1840 lammilee Awrooppaa gara Oromiyaa dhufaniin (Punkhrust, 1976) jechuun ibsu. Garuu Afaan Oromoo carraa barruun dagaaguu osoo hin argatin hanga jaarraa 19^{ffaa}tti turuu isaa Makura Bulchaa (1995:36) ni ibsa.

Jaarraa jedhame kanaa eegalee beektotni akka: (Jarosseau,1922), Anderzejewski (1957, 1966, 1972), Webstar (1960), Borello (1945, 1946,1948,1970), Abdurahman (1969, 1972) Afaan Oromoorratti barreessuu isaanii Gragg, Bender (1976:168) keessatti ni ibsa. Gama biraatiin immoo Afaan Oromoo barreeffamuu kan eegale bara 1842 akka ta'e ibsu (Gragg 1976, Mahadi 1995).

Carraaqqii gama ilmaan Oromootiin taasifame keessaa ammo, gumaachi Onesmoos Nasiibifi Asteer Gannoo ogbarruu Afaan Oromoo guddisuuf godhan ol'aanadha. Onesmoos Nasiibi Asteer Gannoo waliin ta'uun bara 1890 keessa qubee Saabaa fayyadamuun barreeffama amantii ilaallatuufi hinilaallanne barreessaa turan (Asafaa,2009:66). Dabalataanis Asaffaan (2009:achuma) Hayward (1981) wabeeffachuun nama afaanicha barreessuf carraaqqii taasise yoo ibsu, “nama Oromoo maqaan isaa Shek Bakrii Saphaaloo jedhamu yoo tahu biyya keessa tahuun qubee Afaan Oromoo mataa isaa

danda'e kalaquuf mannaageefi san carraaquu isaaf immoo dhibbaan addaan hin cinne isarra akka gahe seenaan ni yaadata" jedha.

Gama biraan immoo, Oromoonni sababa daldala garbaafi dhiibbaa siyaasafi kan biraan ala ba'anis iddoma jiranitti Afaan Oromoo afaan ogbarruu gochuuf yaali taasisaniiru. Namichi Tutchek jedhamu Oromoota daldala garbaatiif biyya Jarmanii gahan kan akka Akkafedhee Daallee fa'a irraa Afaan Oromoo baratee ijoollema sanirraa odeeffannoo argateen afaanicha qorachuu eegale (Asafaa, 2009:64).

Namoonni Afaan Oromoo barreessuuf yaalii taasisan kunneen afaanichi qubee mataa isaa waan hinqabneef, barreessuf qubee afaan biraa kanneen akka qubee Afaan Arabaa, Laatiiniifi Saabaa fayyadamuun barreessaa turan. Bara 1970 dura Afaan Oromoo barreessun kan danda'amu qubee Afaan Gi'iziifi Arabaa qofa fayyadamuuni (Gadaa, 1988; Gragg, 1976).

Qubeewwan afaanota kanneeniis Afaan Oromootiif alagaa waan ta'aniif afaanichan barreessuf mijataa miti. Keessaahuu qubee Saabaa fayyadamuun mijataa ta'uu dhabuu Fayyisaan (1996:22) Cerulli (1922) wabeeffachuun yoo ibsu, "... to express the sounds of Oromo language with letters of the Ethiopic (sabeen) alphabet, which express very imperfectly even the sounds of the Ethiopian language written in Ethiopic alphabet is very like deciphering a secret writing" jedha.

Akka hafeen kun ibsutti sagalee Afaan Oromoo qubee saabaatiin barreessanii ibsuun waan guutuu hin taane ykn akka waan iccitii ta'e tokko tilmaamaan dubbisuuti jechuudha.

Kanarraa kan hubatamu qubee Saabaa fayyadamuun Afaan Oromoo ittiin barreessun rakkisaa akka ta'eedha. Kuni ta'ee osoo jiruu motummoonni sirna abbaa irree afaanicha barreessun kan danda'amu qubee kanaan qofa akka ta'e seera baasun dhorgaa turan. Yeroo kana keessa Afaan Oromoo barreessus ta'ee barachuun ulfaata akka ta'e hubatamadha.

Haata'u malee haalaafi yeroo rakkisaa kana keessatti ogbarruu Afaan Oromoo barreessuf yaaliin hedduu akka godhame hayyonni hedduun ragaa bahu. Ogbarruu yeroo kana keessa barraahan keessaa tokko kitaabolee Mana sagada Amantii Kaatoolikii Marqoos

Qulqulluu Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaa keessatti argaman isaan tokkoodha. Mana amantii kana keessatti ogbarruuwwan argaman qubee Laatinii fayyadamuun kan barreeffaman yoo ta’u qabiyyee adda addaa kan amantii barsiisaniifi afoola Oromoo of keessatti hammatanii argamu. Kanaafuu, qoratichi ogbarruulee kanarratti qorannoo gaggeessuun gumaacha ogbarruu kanaa ifa baasun barbaachisaadha. Waan kana ta’eef fulleffannaan qoratichaas “Sakatta’a hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatolikii Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessaa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaa” sakatta’uuf murteesse.

1.2 Ka’uumsa Qorannichaa

Ummanni Oromoo ummata aadaa, seenaa, qaroomina, beekkumsaafi dandeettii baay’ee guddaa ta’e qabuudha. Ummanni kun afaan mataa isaanii kan qabaniifi afaanichis dubbataa hedduu sadarkaa Afrikaatti akka qabu beekamaadha. Afaan immoo meeshaa walqunnamtii kan hawaasni ittiin dubbachuu, barreessuu, dubbisuu, qorachuu walumaagalatti ittiin hojjachuuf dhala namaa tajaajiluudha. Garuu ummanni Oromoo afaan isaa qixa kanaan akka itti hin faayyadamne dhorgamanii turan. Sababni isaas sirnoota abbaa irree sabicha irratti waljijjiiraa turan jibba sabichaaf qabaniin uggura Afaan Oromoo barreessuu irra kaahaniinidha. Ta’us, beektonni biyya ambaafi ilmaan oromoos haala kana keessatti ogbarruu Afaan Oromoof waa gumachaniiru.

Ogbarruuwwan haala kana keessatti barreeffaman kun immoo barreeffama seena qabeessafi xiyyeeffannoo guddaan qabamuu qabaniidha. Sababni isaas, yeroo Afaan Oromoo qubee ittiin barreeffamu kan ofii isaa hinqabne, yeroo sirni biyya bulchu afaanichaan barreessuu dhoorgu keessa barreeffamuu isaaniifi bu’uura ogbarruu Oromoo ta’uun tajaajiluu isaaniti.

Barreeffamoota yeroofi haala akkasii keessatti barreeffaman keessaa tokko ogbarruulee Mana Sagada Marqoos Qulqulluu Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaa keessatti argamaniidha. Kitaaboleen kun maqaa adda addaatiin kan moggafaman yoo ta’u amantii barsiisuuf afaan hawaasicha naannottiin barreeffaman. Kitaaboleen kun umrii dheeraa kan qabanifi hanga ammatti qorannoon kamuu irratti kan hin gaggeeffammedha. Kanaafuu, ogbarruuleen kun boca barruu ittiin barreeffaman, dhimmaa maalii irratti akka barreeffamaniifi faayidaa isaan ummatichaa kennaa turan beekuun barbaachisaadha.

Gama biraan immoo, manneen amantii tokko tokko keessatti nama Oromoos ta'ee namoonni biyya Itoophiyaa hedduun Afaan Oromoo dubbachuufi dhagahuu akka danda'an hubachuun barnootafii barreeffamoota amantiis afaanichaan barsiisaafi barreessaa jiran. Haataa malee, yeroo ammaa kana namoonnifi manneen amantiwwanii naannoo Oromiyaa keessa jiraniifi hawaasa Oromoo tajaajilan tokko tokko Afaan Oromoo amantii ittiin barsiisufi ergaa amantii ittiin barreessun akka hin danda'amnetti yeroo irraa of qusatan ni mul'atu. Akkasumas, beekkumsi Oromoo akka amantii barsiisuuf hinoolletti yeroo yaadan ni mul'atu.

Dabalataanis, ilaalcha sirni dabree Afaan Oromootin amantii barsiisufi barreessuun akka cubbuufi waan hin danda'amneetti uume yeroma sirna sanaa keessa akka cabeeffi afoolli Oromoo amantii barsiisuuf jecha umrii dheeraa dura akka barreeffamee ture hubannoon jiru xiqqaadha.

Kanaafuu, qorannoon kun waa'ee guddina duub-barree (literacy) Afaan Oromoo mana sagada Maarqoos Qulqulluu, ogbarruulee Oromoo achitti argaman: yoom, eessatti, eenyuunfi bara kam akka barraahan, haala xiinqooqaa ogbarruu kana keessa jiru gama boca ittiin barreeffamaniifi haala fayyadama jechoota yaada amantii qabanii, jijjiirama boca barruu kitaabolee keessatti mul'ate, qabiyyee ogbarruu kanaa, afoolli ogbarruulee kana keessatti hammatame maal akka tahefi hawaasni hordoftoota amantii ta'an akkamitti irraa barataafi wal barsiisaa akka turan gadi fageenyaan xiinxaluun ifa baasudha. dabalaataanis Afaan Oromoo afaan ogbarruu gochuuf gumaacha manni amantaa kun baheefi faayidaa ogbarruun kun ummata Oromoofi Afaan Oromootiif kenne ni ibsama.

Yaadolee armaan olii kanatu akka qorataan hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatolikii Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessaa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaatti argamu xiinxalu isa kakaase. Kanaafuu, haalli dhiheenya qorannoo kanaa; gama hawaas-seenaa, xiinqooqa tokko tokko, qabiyyeefi faayidaa isaanii sakatta'uun ibsuudha. Kana malees, kitaabolee ogbarruu kana kunuunsanii dhaloota dhufuuf dabarsuufis ta'ee beeksisuuf qorannoo gaggeessuun barbaachisaa waan ta'eefidha. Kanaafuu qorataanis gaaffilee bu'uuraa kanneen armaan gadii deebisuuf adeema.

1. Mana sagadaa Marqoos Qulqulluu keessatti, dub-barreen Afaan Oromoo yoom eegale? ogbarruun barreeffamee maxxanfame hoo? Rokkoon duub- barree Afaan Oromoofi guddina ogbarruu kana mudate ni jiraa?
2. Kitaaboleen ogbarruu Oromoo Mana Sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman eenyuun barreeffaman? Yoomifi eessatti barreeffamanii maxxanfaman?
3. Kitaabolee ogbarruu kana keessatti bocni barruu sagalee Afaan Oromoo bakka bu'e maal fakkaata? Tokko tokkoo kitaabaa keessatti jijjirama agarsiisan qabuu? Qabiyyeen isaanii hoo maali? Mammaaksa Oromoo maaliif kitaaba kessatti barreeffame?
4. Gumaachi ogbarruu Oromoo mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu Afaan Oromoofi ummata Oromootif taasise maali? Dhiibbaan hoo?

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon waliigala qorannoo kanaa hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatoolikii Marqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaatti argaman sakatta'uudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

Qorannoon kun kaayyowwan murtaa'oo armaan gadii irratti xiyyeffatuun gaggeeffama.

- ❖ Mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti, seenaa guddina ogbarruu Oromoo dub-barree Afaan Oromoo irraa eegalee hanga ogbarruu maxxanfamanitti jiruufi gufuulee guddina ogbarruu kanaa danqaa turan ibsuu.
- ❖ Kitaabolee ogbarruu mana sagadaa kana keessatti argaman yoom, eenyun, eessatti barreeffamanii akka maxxanfaman, adda baasuun eeruu.
- ❖ Boca barruu kitaaboleen ogbarruu kun ittiin barreeffaman, qabiyyee isaaniifi mammaaksa Oromoo maaliif akka kitaaba keessatti itti fayyadaman sakatta'uu.
- ❖ Gumaacha ogbarruun Oromoo Mana Sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argamu Afaan Oromoofi ummata Oromoof kenneefi dhiibbaa inni taasise ibsuu.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun Afaan Oromoo sirna barreeffama osoo hin qabaatin dura ogbarruu umrii dheeraa qabaniifi qubee Laatiniitin barreffamanii mana sagada Marqoos Qulqulluu keessatti argaman irratti xiyyeeffata. Firiin qorannoo kanarraa argamu kitaabolee kana keessatti maaltu akka barreeffamee, boca barruu ittiin barreeffaman maal akka ta'ee, afoola Oromoo fayyadamuun amantii ittiin barsiisu akkamitti akka danda'ameefi fayidaafi dhiibbaa gama Afaan Oromoofi ummata oromoo irratti taasise beekuuf ni barbaachisa. Kana malees barbaachisummaan qorannoo kanaa:

- ❖ Afaan Oromoo qubee mataa isaa osoo hin qabaatin haala ittiin barreeffame, akkamitti itti fayyadamaa akka turaniifi carraqqii taasifame nihubachiisa.
- ❖ Afaan Oromoon amantii barsiisuus ta'ee kitaaba amantii barreessuuf mijataa akka ta'e, ittiin barsiisuufi barreessuun umrii dheeraa akka qabuufi afaanichatti fayyadamuun akka cubbuu hin taane nibarsiisa.
- ❖ Afoolli Oromoo amantii barsiisuuf akka tajaajilaa ture niibsa. Akkasumas afoolatti fayyadamuun amantii barsiisuun akka danda'amu hubannoo kennuu danda'a.
- ❖ Barreeffamni mana amantii kana keessa jiru ogbarruu Oromootiif gumaacha tokko akka ta'eefi kunuunfamuu akka qabu mana amantichaa ni yaadachiisa.
- ❖ Qorattoota dhimma kanarratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif bu'uura buusuun akka madda 2ffaatti tajaajiluu danda'a.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun Sakatta'a hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatolikii Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa Godina Harargee Lixaa Anaa Dobbaa irratti kan daangeffameedha. Ogbarruu mana amantaa kanaas daangaa kana keessatti xiinxaluun kan barbaachiseef, umrii dheeraa qabachuu isaanifi Afaan Oromoo qubee amma fayyadamu kana fayyadamuu osoo hin eegalin dura kan barreeffaman ta'uu isaati. Kitaabolee kana keessatti qubee afaan tajaajila kennee, akkataa jechoota yaada amantii ibsan itti fayyadaman, afoolafi amantii akkamiin akka walitti fiduun itti fayyadaman, ogbarruuwwan kun eenyuun, yoom, eessatti akka barreeffamanii

maxxanfaman, haala kamiin irraa barsiisaafi barataa akka turanifi gumaacha Afaan Oromoofi ummata oromoof godhe ibsuu irratti ta'a.

Dabalataanis, daangaan qorannoo kanaa ogbarruulee mana sagadaa kana; gama hawaas-seenaa, haala xiinqooqaa tokko tokko, faayidaafi qabiyyee isaanii qulqulleeffatee adda baasuun ibsuu irratti. Walumaagalatti qorannon kun hojiilee ogbarruu kana akka jiran beeksisuuf haalota olii kanaan seenaa isaanii ibsuu irratti daangeffame.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun yeroo gaggeeffamu hanqinaalee garagaraatu mudatee jira. Adeemsa kana keessatti wantoonni akka hanqinaatti mudatan keessaa inni tokkoffaan, namoonni kitaabolee kana irraa barataniifi barsiisan akkasumas waa'ee kanaa beekan hedduun isaanii lubbuun waan hin jirreef qixa sirriin odeeffannoo argachuu hin dandeenye.

Haa ta'u malee, tattaaffii qorataan taasisen namoota muraasa kitaaboleetti fayyadamaa turaniifi dhimmicha beekan irraa odeeffannoon funaannamuun qorannoon kun galma gaheera. Inni lammaffaan, yeroo qorannoon kun gaggeeffamu naannoo qorannoon kun itti gaggeeffame irratti weerara liyyuu polisii Sumaalee taasissee irraa kan ka'e naannoo kana deemanii odeeffannoo funaanuun rakkoo guddaa ture. Ta'us, qorataan yeroo tasgabbiin uumametti battalumaan odeeffannoo walitti qabachuun qorannoo kana gaggeessee jira. Inni sadaffaan, manni amantichaa magaalarraa fagaachuufi tajaajilli gejjibaa dhabamuu akka barbaadametti xinxala gaggeessuf gufuu ture. Ta'us, qorataan dadhabe osoo hin jenne km 21 miilaan deemuun qorannoo kana gaggeesse.

1.7 Haala Dhufaatiifi Qubsuma Amantii Kaatoolikii Aanaa Doobbaa

Godinni Harargee Lixaa qubsuma gosa Oromoo Ituuti. Ituun gosa Oromoo Barentumaa keessaa tokko yoo ta'u ilmaan kudhan argate. Isaanis shanan mana Kuraa: Addooyyee, Arrojjii, Waayee, Baayee, Qaalluufi shanan mana Galaan: Baabbo, Alga, Gaadullaa, Galaanifi Gaamo jedhamuun beekkamu.

Gosti Ituu kunis Harargee Lixaa keessa faca'uun: lafa yeroo ammaa Aanaa Xulloo jedhamu sadeen Algaa, Waaccuu guddoo kaasee hanga Aanaa Doobbaatti Gaadullaa, Aanaa Gammachiisi hanga Kaarra Qurquraatti Baabboo, Miidhagduu hanga Raammisitti Galaan, Daaroo Labuu eegalee hanga Kaarra Qurquraatti Adooyye, Kaarra Qurquraa irra

gama dhihaatti gaara Huqqaa qaxxaamuree hanga Awaashitti Waaye, Karra Galamsoo irraa eegalee hanga laga Hardimitti achiis hanga Bordoddeetti Arroojjii, lafa yeroo ammaa Aanaa Mi'eessoo jedhamtuu hanga Asabootitti Gaamo, Gubbaa Qorichaa hanga daangaa Galamsootti Qaalluufi Bookee, Hara Carcarii gubbaa qabee hanga Xuuxxisitti Baaye qubachuun jiraachaa turan.

Ilmaan Ituu haala kanaan qubatanii osoo jiraatanuu dhuma jaarraa 18ffaa keessa hongeen hamaan Abaar Ituu jedhamee beekkamu naannoo kana mudate. Abaar Ituu jedhamee kan beekkamu kun hongee waggaa torbaaf roobni dhabamuu irraa kan ka'e yoo tau; ummatichaafi beeyladoonni isaanii beelaafi dheebuu hamaaf saaxile. Hoongee kana dandamachuu dadhabnaan ilmaan Ituu gama ilmaan Afran qallootti godaanan.

Yeroo kana ummanni Oromoo Afran Qalloofi naannoo isaanii jiran ilmaan Ituu qubachiisuun deggarsa guddaa taasisan. Waggaa muraasa booda naannoo qubsuma isaanii duraa rooba gahaa argachaa waan dhufeef gamasitti deebi'uun jireenya isaanii itti fufuu eegalan.

Naannoo walakkaa jaarraa 19ffaa keessa immoo, hongeen walfakkaatu Oromoota Afran Qalloofi naannoo isaanii muudate. Hoongeen kunis beeyladooaaifi ijoollee hedduu du'aaf saaxile. Ilmaan Afran qalloos dabaree isaanii gama Ona Ituutti godaanan.

Dhufaatii hoongee Afran qalloo kana dura amantiin Kaatoolikii hayyoota abbootii amantiin tahaniin ardii Awrooppaa irraa karaa Zeeylaatiin gama Oromiyaa bahaa kutaa Harargee ona Afran Qalloo gosa Noolee keessa seenee qubachuun hordoftoota amantiin muraasa horatee ture. Haala mijaawaa hoongeen kun uume fayyadamuun deggarsa adda addaa ummatichaaf gochuun hordoftoota horachuufi naannoo sanitti babal'achuu jalqabe.

Godaansa ilmaan Afran Qalloo taasisaa jiran kana bu'uureffachuun gama ona Ituu kanas miila laachuun babal'ifachuun yaadame. Ilmaan Afran Qalloo hordoftoota amantiin tahan abbootii amantaa lammii Faransaay waliin tahuun lafa qubsumaaf oolu abuuruu gama ona Ituu imalan.

Yeroo sana gosti Ituu sirna gadaa gaaddisa Odaa Bultum heerratee teessoo Aanaa Doobbaa Araddaa Leenca Waddeessaa iddoo Tulluu Abalqaasim jedhamtuu godhachuun Maaybaasa immoo Gooroo Waaccuu taasifachuun Abbaa Gadaa Siree Xummugaa

Yaayyaa Alii Siree jdhamuun bula ture. Yeroo xaxoon amantaalee olla Ituu jiran keessatti uumame kana gostii Ituu amantii dudhaa Oromoo tahe sirna Waaqeffannatiin bulu ture. Xaxoon amantaa kun gama isaanii yoo dhufe akka miidhaa qabu osoo beekanuu olmaa ilmaan Afran Qalloo bara Abaar Ituu oolaniif san deebisuuf jecha akka qubatan hayyamuun iddoo qubsumaa kenneef.

Namoonni abuurraaf gama Ituu dhufanis lafa Miidhagduu jedhamtu ija kaayyachuun dabranii Aanaa Dobbaa araddaa Ifaa ganda Murataa filatan. Achiis, caasaa Gadaa Odaa Bultum keessaa Abbaa Gadaa naannichaa dhaloota damee Elellee Dullachaa obboo Daadhii Wadaay bira deemun hayyamsiisan. Gama naannoo irraa dhufanii deebi'uun yeroo gabaabaa keessatti ilmaan Afran Qalloofi abbootii amantaa Faransaay irraa dhufan dabalatee abbaan warraa 12 ta'an maatiiifi beeyladoo isaanii qabatanii iddoo abuuran kana qubatan.

Namootni abuurraa jalqaba bahanii caffee argatan obboo Boruu Ahmad, Bareentoo Roobaafi Diyoonis Abdoo jedhamu. Erga lafti kun namoota kanaan abuuramtee booda abbootii warraa 12'n jalqaba caffee qubatan: Boruu Ahmad, Abdii Ibro, Bareentoo Roobaa, Yaaqub Wadaay, Gabree Haamoo, Hasan Wadaay, Ahmad Wadaay, Onoriyoos Abdiilee, Bareentoo Roobaa, Wadaayee Roobaa, Abdii Luuccoofi Siyyoo Wadaay fa'adha.

Iddoon nomootni kun qubatan beeylada isaanitiif mijachuu waan dhabeef abuurraa yeroo laammaffaa taasisaniin iddoo amma manni sagadaa Maarqoos Qulqulluu itti argamu ganda Caffee kana argatanii qubatan. Gandi kun lafa gaara ol ka'aafi daggala hirriggaa, cafcafaa bishaaniifi marga citaa, bineensonni hedduun keessatti argamuufi horsiisa beeyladaaf mijooftuu taatedha.

Qubsuma kana booda horsiisa beeyladaa gaggeessaa, kaayyoo guddaa isaanii kan ta'e damee amantichaa iddoo kanatti bu'uuruun bakka yeroo amma sagada jedhamu filatan. Daggala irraa ciruun gaaddisa mukaa jalatti amanticha gaggeessuun eegalame.

1.8 Haala Naannoo Qorannichaa

1.8.1 Aanaa Doobbaa

Qorannoon kun kan gaggeeffame Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaatti. Waa'ee aanaa kanaa odeeffannoon Waajjira Bulchiinsa Aanaa Doobbaa irraa argame akka ibsutti magaalaa gudditti mootummaa naannoo Oromiyaa Finfinneerraa gara bahaatti km385 kan fagaattu yoo ta'u, magaala guddittii godinichaa Ciroo irraa immoo km59 fagaattee argamti. Aanaa kana ollaa ta'anii kan daangessan Kibba Bahaan Aanaa Xuulloo, Kibba Lixaan Aanaa Ciroo, Bahaan Godina Harargee Bahaa Aanaa Gooroo Guutuu, Kaabaan Mootummaa Naannoo Sumaaleefi Dhihaan Aanaa Mi'eessooti.

Argamni aanaa kanaa laatiitudii 9:59 47N, loongituudii 37' 56 42E 38 56 42E olka'insi lafa kanaa 1200-2600. Bal'inni lafa aanaa kanaa heektaara 70,282 yoo ta'u, lafti qonnaa heektaara 27055.75 qabdi. Taa'umsi lafa ishee gaarrewwan, lafa diriiraa, sululaafi bu'aa ba'ii kan qabdu yoo ta'u hanga tokko bosonaan kan uwwifameedha. Haalli qilleensa naannoo kanaa yoo ilaalle baddaan %3.8, badda dareen % 41.6 fi gammoojjiin % 54.6 kan ta'eedha.

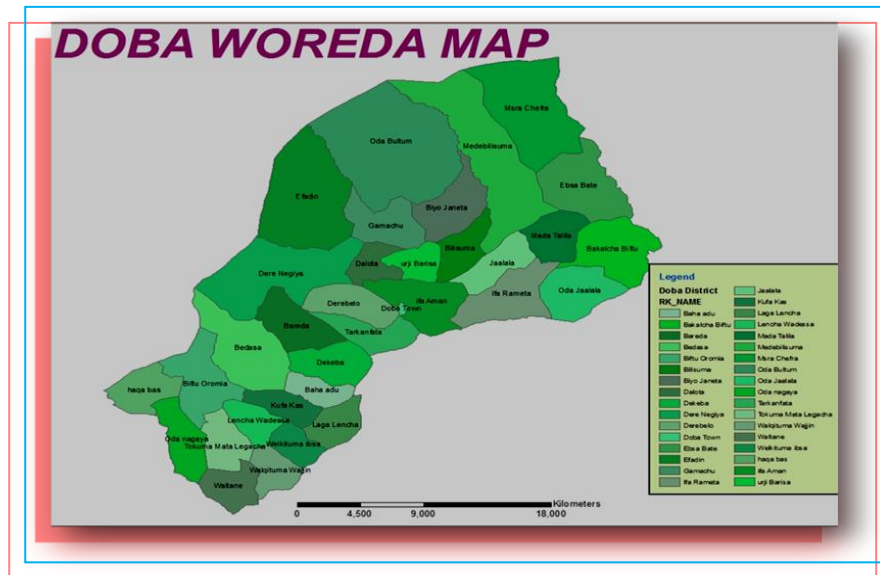
Aanaan kun araddoota bulchiinsa baadiyyaa 42fi araddaa bulchiinsa magaalaa 2 kan qabduudha. Haalli diinagdee hawaasa aanaa kanaa %75 qonnaafi horsiisee bulaa, %22 horsiisee bulaafi %3 hojjiilee daldalaa, hojii mootummaafi kan biroo irratti kan bobba'anii jiraaniidha.

Aanaan kun dhaabbilee tajaajila hawaasummaa kanneen akka mana barumsaafi mana yaalaa qabdi. Aanaan kun mana barumsaa sadarkaa 1^{ffaa} 65, mana barumsa sadarkaa 2^{ffaa} 4, mana barumsa qophaa'inaa 2 fi akkasumas Barnoota Leenjii Teeknikaafi Ogummaa 1 qabdi. Mana yaalaa ilaalchisee keellaa fayyaa 25, buufata fayyaa 7 qabdi. Dabalataanis, dhaabbileen tajaajila hawaasummaa kanneen akka bishaanii, ibsaa, baankii daldala Itoophiyaafi baankii hojii gamtaa Oromiyaa, daandii baadiyyaa waan qabduuf haalli qilleensi aanattiin qabdu jireenyaaf mijaawadha

Aanaa kana keessa sabni Oromoo heddumminaan yoo jiraatan dabree dabree sabni Amaaraafi Sumaalee naannoo kana akka qubate odeeffannoon waajjira aadaafi tuurizimii aanichaa irraa argame ni ibsa. Dabalataaniis Afaan Oromoo bal'inaan kan dubbatamu yoo

ta'u, namoonni muraasni Afaan Amaarafi Afaan Sumaalee yeroo dubbatamu ni mul'ata. Baay'inni ummata aanaa kanaa immoo, akka lakkoofsa ummataafi manneenii bara1999 guutuu biyyaatti taasifame irraa ka'uun tilmaamamutti bara 2007 naannoo namoota 165,817 akka ta'uu danda'uufi ummanni kunis amantii Kaatoolikii, Ortodoksii, muslima, pirotestaantifi amantii waaqeffannaa akka hordofan odeeffannoon waajjira bulchiinsa aanaa irra argame ni ibsa. Amantiin bal'inaan aanaa kana keessatti argamu amantii Muslimaafi Kaatoolikiiti.

Aanaan kun iddoowwan hawwata turizimii ta'an hedduu qabdi. isaan keessaa muraasni: Holqa Soolee, Holqa Aynaagiyyoo, Mana Sagadaa Maarqoos Qulqulluu, Masgiida Harallaa, Goda Waraabessaa, Gaara Mucee, Dhagaa Tuulii, Galma Karra Abbaa Lagaa, Qubbii Sheek Haamidoo, Qubbii Sheek Muudee, Galma Sheek Muhammad Baddaa, Galma Qaallittii, Iikoo Turizimii Hadas, Holqi Alii Arabaafi k.k.f.dha.

Suuraa 1. Kaartaa Aanaa Doobbaa

1.8.2 Mana Sagada Amantii Kaatoolikii Maarqoos Qulqulluu

Iddoo hawwata turizimii olitti ka'ame keessaa tokko mana sagadaa Maarqoos Qulqulluudha. Manni sagadaa kun iddoo amantaa misiyoonota kaatolikii yoo ta'u Aanaa Doobbaa Araddaa Urjii Bariisaa Ganda Caffee jedhamutti argama. Iddoon amantaa kuniis erga hundeeffamee baroota heddu kan lakkoofsise yommuu ta'u; iddoowwan

amantaa sirni baruu, barsiisuufi ogummaan barreessuu ummata Oromoo naannoo Godina Harargee Lixaa itti eegale keessaa isa tokkoodha. Ogbarruu umrii dheeraa qabaatanii Godina kanatti argaman keessaa kan iddoo kanaa kanneen birootirraa wanti adda isaa godhu hundeeffama isaa irraa eegalee hanga ammaatti Afaan Oromoofi Afaan Faransaayitiin barreeffamanii argamuu isaati.

Raga qabatamaan iddoo kanatti argamu irraa akka hubatamutti kitaaboleen umrii dheeraa qabaniifi barnoota amantii Kaatoolikii barsiisuuf oolan mana sagadaa kana keessatti ni argamu. Kitaaboleen kun qubee Laatinii fayyadamuun Afaan Oromootiin kan barreeffaman yoo ta'u, xiyyeeffannoon isaa guddaan amantii barsiisuu irratti ta'us, beekkumsa Oromoo kan ta'e afoola Oromoo mammaaksaa fa'a amanticha barsiisuuf itti fayyadameera. Dabalataanis, gaggeessitoonni amantii iddoo kanaa haala ummanni Oromoo qubee afaan isaanii ittiin barreessuf isaan tajaajilu boca barruu Afaan Laatinii irraa madaqsuun bifa sagalee afaanichaaf ni ta'a jedhu fayyadamuun hawaasicha ittiin barsiisaa turan.

Xiyyeeffannoon qorannoo kanaas, hojiilee ogbarruu Oromoo mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa Godina Harargee Lixaa Aanaa Dobbaatti argamuufi haala waliigala jalqaba barnoota Afaan Oromoo iddoo kanatti gaggeeffamaa turedha.

Suuraa 2. Mana Sagadaa Maarqoos Qulqulluu

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1 Maalummaa Ogbarruu

Maalummaa ogbarruu ibsuufi hiika isaa kallattiin kaa'uun baay'ee rakkisaadha. Sababni isaas Asafaan(2009:17) yoo ibsu Ogbarruun waa'ee ummataa ummataaf deebisee kan dhiyeessu dawwitii jiruufi jireenya dhala namaa kan ibsuudha. Waa'ee jiruufi jireenya ykn finna ummataa waan ta'eefis hayyuulee ogbarruu biratti hayyuulee seenaa, kan falasamaa, kan siyaasaa, kan seeraafi kan biroolleen gama ogummaa isanitiin ilaaludhaan hiikawwan adda addaa itti kennu.

Gabaabumatti yaad-rimeen ogbarruu bal'aa, umriidhaanis dheeraafi xiyyeeffatni isaas jiruufi jireenya ykn finna ummataa ta'uun isaa, ogbarruun hiika adda addaa akka qabaatu taasiseera. Moggasa ogbarruu ilaalchisee ogbarruuf hiika murtaa'aa ta'e tokko kennuun ulfaataa akka ta'e toorri intarneetaa <http://en.m.wikipedia.org> yoo ibsu, "To give the definition of literature is difficult to agree on its origin, which can be paired with that of language or writing itself." Jedha.

Mooggasa maqaa isaa irraatti hundaa'uun ogbarruu hiikuu yoo yaanne, ogbarruun jecha ogummaafi barruu jedhu irraa kan uumame waan ta'eef dhufaatii waa barreessuu waliin kan walqabatudha. Yaada kanas toorri intarneetaa <http://en.m.wikipedia.org> yoo ibsu,

Its latin root literature/ litteratura (drived itself from littera: letter or handwriting) was used to refer to all written accounts, though contemporary definition extend the term to include texts that are spoken or sung (oral litereture). The concept has changed meaning over time: nowadays it can broaden to have non-written verbal art forms.

Hafee olii irraa akka hubatamutti, ogbarruu jechuun jecha hundee Laatinii qabu ta'ee jecha 'Littera' jedhu irraa kan uumameedha. 'Littera' jechuun immoo, qubee ykn qubeen waa barreessuu (barreeffama) jechuudha. Kanaaf jechi 'literature' jedhu kan fayyaduuf waan barreeffame hunda ibsuufi. Jechi kun adeemsa yeroo keessa hiikni isaa kan jijjiramaa deemu yoo ta'u; yeroo ammaa bal'achuun ogummaa hin barreeffamin ogafaanis dabalate.

Yaaduma kana deggaruun galmeen jechaa ‘*The Oxford Dictionary*’ jedhamu jecha ogbarruu jedhuu bakka saditti qooduun hiika kenneef. Akka hiika galmee kanatti Ogbarruu jechuun:

1. Qubee ykn kitaaba waliin hiriyyumma kan qabu ta’ee barachuu ilma namaafi aadaa dubbisuufi barreessuu hawaasa sadarkaa ol’aanu qabuuti. Garuu yeroo ammaa waan haaraa kan hin taanefi kan yeroon itti darbeedha. ‘Acquaintance with ‘letter’ or books; polite or human learning; literary culture. Now rare and obsolescent.’
2. Gochaa yookiin ogummaa ilmi namaa qubeetti fayyadamuun waa oomishuuti. Iddoo qubeen ol’aantummaa itti qabdudha. ‘Literature work on production ; the activity or profession of a man of letters; the realm of letter.’
3. Hiikni inni kun immoo, ogbarruu bakka saditti kan qoodu yoo ta’u; isaanis:
  - A. Ogbarruun qaama barreeffamaa hundaati. Qaama waan barreeffamee; kan biyya tokko ykn yeroo tokko ykn akka waliigalatti addunyaa kessatti omishamee argamuuti. Akkasumas hiika ogbarruu dangessuun hojii barreessuu kan miidhaginaafi fedhii namaa kakaasuu keessatti humna kan qabu barreeffama itti yaaduun barreffamuudha.

Literary productions as a whole; the body of writing produce in a particular country or a period, or in the world in general. Now also in a more restricted sense, applied to writing which has claim to consideration on the ground of beauty of form or emotional effect.

- B. Qaama kitaabaafi barreeffama qabu ta’ee kan dhimma tokko irratti ragaa ykn beekkumsa tokko kennudha. ‘The body of book and writing that treat of a particular subject.’
    - C. Waan barreeffamee maxxanfame hunda hammata. Maaf haasawa ykn barreeffama waliin dubbii baratama ykn alidilees hin ta’e. ‘Colloq. Printed matter of any kind.’

Hiika ogbarruu galmeen jechaa olii kenne irra akka hubatamutti, ogbarruu bal’isnee yoo ilaalle wanti qubee fayyadamuun barreeffame kamiinuu jechuu akka ta’eefi yoo hiika ogbarruu dangessinee ilaalle immoo, ogbarruun waan barreeffame ta’ee ogummaa dandeettii kalaqaafi miidhagina qabuu kan faayidaa ta’e tokkoof oolu jechuudha.

Bifuma walfakkaatuun Galmeen jechaa ‘*The English Dictionary*’ jedhamu ogbarruuf hiika 4 kenna. Hiikni kunis, ogbarruu jechuun:

1. Qaama hojiilee barreeffame hundaati. ‘The body of all written works.’
2. Barreeffama hojii kalaqaa kan saba, ummata, garee, ykn aadaa tokkoo kan walitti qabamaniidha. ‘The collected creative writing of a nation, people, group, or culture.’
3. Barreeffama waan tokko qofarratti xiyyeeffatu ykn barruu dhimma tokko irratti xiyyeeffachuun maxxanfamuudha. ‘All the papers, treatises, etc. published in academic journals on a particular subject.’
4. Barreeffama dandeettii kalaqaa kan sadarkaa ol’aanaa qabuudha. ‘Written fiction of a high standard.’

Gama biraan hayyoonni adda addaa ogbarruu karaa adda addaa hiikaniti jiru. Fakkenyaaf: Asafaa (2009:20) *Fundamental of literature* wabeeffachuun ogbarruu yoo ibsu, “ogbarruun dabarsa aadaa uummataafi galmee jiruufi jireenya ilmoo namaa kan namoota hubannoo, beekkumsaafi muuxannoo sadarkaa adda addaatti qabanidha” jedha. Yaada kanarraa hubachuun kan danda’amu ogbarruu jechuun ogummaa jiruufi jireenya hawaasa tokko keessatti calaqqisan kan ittiin ibsaniidha.

Dabalataanis, ogbarruuf hiika kennuu irratti ilaalchonni gurguddoofi namoota hedduu biratti fudhatama qaban jiru. Ilaalcha kanas Asafaan (2009:23) yoo ibsu ilaalchi inni tokko yaada waliigalaati (*literature in its broad-sense*). Yaadni kun ogbarruu akka barruu hundaatti ilaala. Kana jechuun ogbarruun waan qubee fayyadmuun barreeffamee ergaa tokko dabarsu kamuu of jalatti hammata ilaalcha jedhu kan qabudha. Asafaan (2009:29) Ilaalchi inni biroo immoo ogbarruu akka hojii kalaqaatti kan daangessuudha. Akka ilaalcha kanaatti ogbarruu kan jedhamu barreeffama waan qabatamaa ta’e tokko akkuma jirutti gabaasu osoon taane ogummaa uumee waan qabatamaafi waan qabatamaa hintaane irraa ka’uudhaan yaada uumeefi qindeessee miidhaagsee dhiyeessudha.

Ilaalchi biro immoo ogbarruu akka hojii namoonni beekamoon dalaganiifi akka hojii barruufi ogafaaniis ni dabalata jedhuu kan jiru yoo ta’u; xiyyeeffannoon qorannoo kanaa gabaabumatti hiika ogbarruu ilaalcha bu’uura ogbarruu akka barreeffama hundaattifi akka hojii kalaqaatti jedhu irratti kan xiyyeeffatuun gaggeeffamuudha.

2.2 Barbaachisummaa Ogbarruu

Ogbarruun jiruufi jireenya hawaasa tokkoof baay'ee barbaachisa. Hawaasni tokko mudannoo, muuxannoo, beekkumsa, ogummaafi seenaa isaa dhaloota dhalootatti karaa ittiin dabarsu isa baay'ee murteessaa ta'eedha. Yaada kanas Tafariin yoo ibsu,

Ogbarruun gumbii aadaa ,afaan, eenyummaa, siyaasafi dinagdee hawaasa tokkoti. Hawaasni ogbarruu hin qabne hawaasa hin jirreedha. Kanaaf ummanni aadaa barreessuu qabu ogbarruu barreeffamaa yoo qabaatu, ummanni aadaa barreeffa maa hinqabne ogbarruu afoolaa qaba. Ogbarruun aadaa, seenaa, beekumsa, aman tii, falaasama, walumaagalatti ilaalchi addu nyaa ummata tokkoo dhalaa dhalatti kan ittiin darbuudha (2005:179).

Waa'ee hawaasa tokkoo beekuuf ragaan cimaafi barbaachisaan ogbarruu hawaasa saniiti. Keessaahuu, dhimma hawaasa tokkoo ibsuufi hubachiisuu moggatti dhimmicha qabatamaafi amanamaa taasisuuf hawaasni tokko ogbarruu barreeffamaa qabaachuun murteessadha. Yaada kanas deggaruun Tafariin(2015:180) akka jedhutti, ogbarruun mallattoo dagaaginaati. Kana jechuun qaroomina ummata tokkoo qorachuuf dura ogbarruu isaa qoranna. Fakkeenyaaf dagaagina Giriikota durii baruuf barreeffama Giriikota durii baruu nu barbaachisa jechuudha.

Gama biraan akka Muhammadiifi kaawwan (2014:13) moojula baruumsa ogumaafi dhimmoota dhala namaa keessatti barbaachisummaa ogbarruu yoo ibsan, ogbarruun kan barbaachisuuf hawaasni tokko maal keessa akka ture beekuuf yoo ta'u kana gochuuf immoo, ogbarruu hawaasa sanii of duuba deebi anii ilaaluudha. Ogbarruun daawwitii hawaasaati. Kunis hawaasa ibsuufi calaqqisiisuu kan danda'u kan hawaasni leetoo ofii keessatti ilaallatu; ilaallatuu qofa osoo hin taane karaa keessatti of ilaalee ittiin of sirreessu ta'uun tajaajila

2.3 Afaanifi Ogbarruu

Afaan meeshaa walqunnamtii dhalli namaa jiruuf jireenya isaa keessatti akka riqichaatti itti fayyadamuun yaada isaa itti waljijjiirudha. Yaada isaa kanas kan waljijjiiruu danda'u bifa barreeffamaafi dubbiitini. Yaada kana Dr. Abdulsalam toora intarneetii (Horn affairs gada.com) irratti yoo ibsu afaan meeshaa walqunnamtiiti. Walqunnamtiin afaanii kan taasifamu karaa lamaani. Karaan inni tokko bifa dubbiitin yoo ta'u kan biraa immoo bifa katabbiitini. Dubbiin sagalee yookin qooqa qofaan gargaaramanii walitti dubbatanii ykn

haasawanii hariiroo walhubantii qabaachudha. Haaluma kanaan qubee walitti diranii waan katabbii jennuunin walqunnamtii akkasii qabaachun nidanda'ama jechuudha.

Yaada kanarraa kan hubatamu afaan tokko karaa ogbarruu barreffamaatifi dubbiitiin ergaa dabarsuun hawaasa akka tajaajiluudha. Tajaajila ogbarruu kennuuf immoo qubeen ittiin barreessan bocamuun murteessadha.

Afaan tokko fayyadamnee barreessuuf wanti bu'uura ta'e mallattoo sagalee afaanichaa bakka bu'ee tajaajila kennu qabaachuu qaba. Akka Dr. Abdulsalam toora intarneetii (*Horn affairs gada.com*) irratti afaan tokko akkamitti afaan katabbiiti jedhamu akka danda'amu yoo ibsan, afaan tokko yoo mallattoolee sagaleelee afaan sun keessa jiran bakka bu'an moggaafatee sirnaan walfaan tarree galchee barruu dhamsa ittiin dabarfatu ittiin tolchuun dandayamedha. Kana gochuuf immoo afaan tokko qubee mallattoolee sagalee afaan san keessa jiran guututti bakka bu'an of keessaa qabaachuu qaba. Afaan tokko afaan ogbarruu gochuuf kuni bu'uura.

Gama biraan immoo, Muhammadiifi kaawwan (2014:58) moojula baruumsa ogumaafi dhimmoota dhala namaa jedhu irratti afaanifi ogbarruun akka itti waldeeggaran yoo ibsan, afaan keessatti kan ilaalamu hawaasni tokko afaan akkamii dubbataafi qubee ykn mallattoo akkamii fayyadamuun afaan isaa barreeffata kan jedhu xiyyeeffannoon isaa faayidaa afaanii gama xiinqooqaa yoo ta'u afaan kanaafi qubee kana fayyadamee maal akka hojjate, jireenya akkamii akka dabarseefi qaroomina akkamii akka argamsiise ibsuufi dhalootaa dhalootatti dabarsuuf humna kan qabu ogbarruudha. Kanas, kan godhu ogummaa barreessutti fayyadamuuni. Afaan Oromoos amaloota kana kan qabu yoo ta'u, yoom gara ogummaa barreessutti akka dhufe ilaaluun barbaachisaadha.

2.4 Seenaa ogbarruu Oromoo Yeroo Jalqabaa

Addunyaan ogbarruu barreeffamaatti cee'uun aadaa, seenaa, jiruuf jireenya isaanii keessatti mudannoofi muxannoo, eenyummaafi afaan isaanii barreessanii ol kaa'uu kan jalqabe umrii dheeraadha. Kanas (Asafaa 2009: 24) yoo ibsu, "Ilmoon namaa mala barreeffamaan aadaafi afaan galmeessee olkaa'uu kan jalqabe bara 3000 dura" jedha. Addunyaan sirna ogbarruu barreeffamaatti yeroo kanaa eegaltee haa fayyadamtu malee ogbarruun Afaan Oromoo yoom akka jalqabe beekuun rakkisaadha.

Ogbarruun barreeffama Afaa Oromoo yoom akka jalqabe beekamuu baatus , hundeen ummata Oromoo hortee Kuush yoo ta’u ummanni kun immoo waggaa kuma shanii jalqabanii barreessa akka turan seenaan ni mirkaneessa. Ta’us, erga magaalli Meeroo jarraa 5^{ffaa} keessa barbadooftee egalee dagaaginni ogbarruu kush itti fufuu hin dandeenye. Sababni isaas barreeffama kana kan beekan hayyoota amantaa Kuush qaallota qofa waan ta’aniifi isaan immoo waraana kana irratti waan ajjefamaniif dhaloota dhalootatti darbuu hin dandeenye. Haata’u malee, ummanni Oromoo ogbarruu afoolatiin dilbii dilbeessee jira Jiruuf jireenya isaa, seerafi heera isaa, amantiifi ilaalcha isaa baruumsafi leenjii afoolaww an kanneenin kennaa ture (Tafarii, 2005:182).

Ummanni kun ogbarruu afoolaa lakkahamee hindhumneefi umrii dheeraa ta’e qabu. Garuu ogbarruu barreeffamaatti yoom akka cee’an adda baasanii beekun ulfaatadha. Yaada kanas Tafariin yoo ibsu, ogbarruun barreeffama Afaan Oromoo yoom akka jalqabe afaan guutanii dubbachuun nama dhibus barreeffamni Afaan Arabaa jaarraa 10^{ffaa} jalqabee Oromiyaa keessatti barreeffamaa akka ture seenaan ni muldhisa. Jarraa 10^{ffaa} hanga 12^{ffaa} gidduutti amantiin Isalaama kaaba baha Afrikaatti guddate.

Yeroon kun yeroo Shek Hussen abbaa isaa waliin gama Oromiyaa dhufaniidha. Yeroo kanatti barnoota amantaa barsiisuun naannoo kanatti eegalame. Kanafuu, ummanni Oromoo yeroo kana Afaan Arabaa fayyadamuun barnoota amantiislaama naannoo Baaletti barachuu eegale. Barnoota keessatti dubbisuufi barreessutu jira. Barreessuu danda’uun hundee ogbarruu waan ta’eef dhagaan bu’uura ogbarruu Afaan Oromoo yeroo kana kaa’amuu hin oolle. Itti dabaluunis kitaabni seenaa Sheek Nuur Huseen(Sheek Huseen) Alii Umariin barreeffame ragaa guddadha (Tafarii, 2005:188).

Akka yaada olii irraa hubannutti ilmaan Oromoo yeroo kanarraa ka’anii barreessuu eegalan. Ta’us, hanga jaarraa 19^{ffaa}tti Afaan Oromoo ittin barreessuf carraqqin godhame hin jiru. Jalqabbii jaarraa 19^{ffaa} kaasee Afaan Orommo gama ogbarruu dhufe. Fayyisaa(1996)fi Tafariin(1999) Afaan Oromoo yeroo jalqabaaf ilmaan Oromootin qubee Afaan Arabaa fayyadamun barreessun eegale jedhu. Yaada kanarraa kan hubatamu bu’uurri Afaan Oromoo barreessuuf daandii saaqe barnoota amantiis naannoo kanatti eegaleefi qubee Afaan Arabaa fayyadamuun barreessuu baruu ummatichaati.

Gabaabumatti Afaan Arabaafi barnootni amantii Islaamaa Afaan Oromoo barreessuf dandii kan saaqedha. Akkasumas Oromoonni Afaan Arabaatti fayyadamuun barreeffamoota ergaa gara garaa qabaniifi kitaabolee adda addaa barreessaa erga turanii booda gara Afaan Oromoo barreessutti akka cee'an kan taasisedha. Kanarra kan hubannu Afaan Oromoo barreessun qubee Arabaa ergifachuun akka eegaleedha.

2.5 Arfii Ogbarruun Afaan Oromoo Yeroo Durii ittiin Barreeffamaa Ture.

Afaan Oromoo jarraa dheeraaf gama ogummaa barreeffamaatti hin dhufin tureera. Sababoota afaanichi gama kanatti akka hindhufne taasisan hedduun gaditti qacceffamanii jiru. Isaan keessa tokko boca qubee sagaleelee isaa bakka bu'u osoo hin qabaatin turuudha. Kanaaf, afaan gama barreeffamaa hin dhufin kana yeroo jalqabaaf ittiin barreessuun ulfaataadha. Kana gochuuf immoo dhamaatii guddaa kan gaafatuufi sirrummaa, hojiirra oolmaafi dhimma yaadame bakka buusuun rakkisaadha. Ta'us hanga tokko itti dhiyeessun afaan gama barreeffamaa hin dhufin ittiin barreessuun nidanda'ama.

Haaluma kanaan Afaan Oromoo osoo hin barreeffaminiifi boca qubee mataa isaa hin qabaatin hanga jalqaba jaarra 19^{ffaa}tti ture. Ta'us, yeroo kanaa eegalee Afaan Oromoo barreessuuf qubeewwan Laatinii, Gi'iziifi Arabaa fayyadamuun barreessun eegale. Yaada kana Gadaan (1988:9) akkas jechuun ibsa, "Several works have been in Oromiffa using Roman, Sabeen and Arabic scripts. Printed materials in Oromiffa include the bible, religious and non religious songs, dictionaries, short stories, proverbs, poems, school books, grammar, etc."

Hafee kanarraa akka hubatamutti barreeffamoonni Afaan Oromootin barreeffaman kanneen akka: Macaafa Qulqulluu, faaruu amantiifi amantiin alaa, galmee jechootaa, see naalee gaggabaaboo, mammaaksota, walaloowwan, kitaabolee mana barnootaa, seerlugaa fi k.k.f. boca barruu Saabaa, Roomaafi Arabaatiin barreeffamaa ture. Kanamalees, qubeen Sheek Bakrii Saphaloo uumes Afaan Oromoo barreessuuf isa afraffaa ta'uudhan tajaajila kennaa turtee jirti. Amalaafi mijatamummaa qubeelee sadeenii gaditti yoo ilaalaman, isa afraffaa gumacha Sheek Bakrii Saphaaloo mataduree jedhu jalatti ilaali.

2.5.1 Qubee Afaan Arabaa Fayyadamuun Afaan Oromoo Barreessuu

Qubeen Afaan Arabaa jarraa 4^{ffaa} Dh.K.B uumamtee tajaajila barreessuuf oolte(Wellish,1978). Qubeen Arabaa tun bayyinaan 28 yoo tatu hedduun isaanii kan walfakkataniifi tuqaa gubbaa ykn jala isaanii walakka qubee irra jiruun gargar bahu. Yeroo ittiin barreessan jalqaba,walakkafi dhuma irratti akka galaniin bifa isaanii jijjirratu. Dubbachiiistuun isaas sarara mul'istuufi tuqaa qubeele kana waliin mul'atan yoo ta'u kan barreffama Qur'aanafi kitaabolee seerlugaa kessatti malee bay'ee itti hin fayyadamne (Tafari, 2015:108).

Dubbifamaa jabeessuf immoo mallattoo mul'istuutti dhimma baha. Barreeffamni qubee Arabaa mirgaa gara bitaa faalla qubee Laatinitti dubbifama. Qubeen kun akka qubee Laatinii mallattolee mataafi miila irraa kan qabu osoo hin taane gara gubbaa qofaa qaba. Qubee Afaan Arabaa kan adda godhu harkaanis ta'ee mana maxxansaatittis barreeffamu barreeffamni isaa kan walitti hidhataa deemudha (Tafari, 2015:108).

Afaan Oromoo ittiin barreessuuf qubee Arabaa mijataa ta'uufi dhiisuu isii irratti bal'inaan qorannoon hingaggeeffamne. Sababni isaas namoota muraasa qofatu qubee kana fayyadamuun dhimmota adda adda barreessan. Akka Tafari (2015:107) Andrejewsk (1980) wabeeffachuun jedhutti namoonni amantii Islaamaa barsiisan naannoo Harariifi Baaletti qubee Arabaa fayyadamuun Afaan Oromoo barressa turan. Itti dabalunis barreeffamoonni kunnin kan yeroo Suufiyootaan walqunnaman jedhamu walaloowwan Zikriifi meshaalee qajeelfamoota amantii barsiisuuf oolaniidha.

Qubee Afaan Arabaa tana namoonni hedduun haa ittiin barreessaa turan malee sagalee Afaan Oromoo bakka bu'an guutuu hin qabdu. Dr. Abdulsalam toora intarneetaa (*Horn affairs gada.com*) irratti, waa'ee qubee kanaa yoo ibsu,

“qubeen Afaan Arabaa dheerinaafi gabaabina, laafinaafi jabeenya sagalee mul'isan qajeellotti qabdi. Sababa kanaanis namni Afaan Arabaa dubbisuufi katabuu beeku qubee Afaan Oromoo dafeeti bara; katabuufi dubbisuus dafeeti qomatti galfata. Qubeen Arabaa tun immoo Afaan Oromootif hanquudha. Mallattoolee sagaleelee Afaan Oromoo baayyinaan jaha (6) bakka bu'an of keessaa hin qabdu. Isaanis: c,ch,dh,g,ny,ph [q,x,?] hinqabdu jechuudha.”

Yaadni kun akka mul'isutti qubee Afaan Araba tanan Afaan Oromoo barreessuf mallattoo sagalee afaanicha bakka bu'u guutuu hin qabdu. Garuu Afaanicha ittin

barreessuuf sagalee hafaniif boca uumuu ykn mallattolee muraasa itti dabaluun akkuma afaanota biroo ittii fayyadamuun nidanda'ama. Haata'u malee qubeen kun amantii Islaamaa waliin hidhata guddaa yoo qabaatu, ummanni Oromoo immoo hordoftoota amantii Islaamaa, Kiristaanaafi Waaqeffataati. Kanaafuu, qubeen kun Afaan Oromoo ittiin barreessuuf yoo hojjiirra oole ummata giddutti garaagarummaa uumuu danda'a.

2.5.2 Qubee Gi'izii Fayyadamuun Afaan Oromoo Barreessuu

Afaan Oromoo ittiin barreessuuf bocni qubee umrii dheeraa qabu inni biraa qubee Gi'iziiti. Qubee kana jalqaba Afaan Gi'iziitu ittiin barreeffama ture. Jaarraa dheeraa eegalee qubee kana kan itti fayyadamaa ture Afaan Amaaraa; afaan biyyoolessa Itoophiyaa, afaan Tigreefi afaanota maatii Seematik ta'an kanneen biroo kan kaaba Itoophiyaafi Eertiraatti argamaniidha (Wellisch, 1978; Daniel, 1996).

Dhufaatiifi madda qubee Gi'izii irratti haayyootaan yaada gara garaa lamatu ka'a. Akka Tafari (2015:117) jedhutti hayyoonni akka Diring (1947), Mercer (1920)fi Bender (1976) qubeen Gi'izii ykn Itiyoophiyaa kun kibba Arabaa irraa akka ergifatame amanu. Dhimma kanas Diring (ibid:231) keessatti yoo ibsu, "... south Arabian colonies established in Abyssinia in the second half of the first millennium B.C. introduced in to the territory the south semitic speech and script" jedha. Barruun kun akka ibsutti kolonii Araboonni biyya Itoophiyaa irratti walakkaa lammaffaa barkumee Dh.K.B. gaggeessan waliin akka ta'e ibsa. Gama biraatin immoo Baayye Yimam (barruu hin maxxanfamin) keessatti qubeen kun kan baqannaan dhufe osoo hin taane kan biyya keessaatti uumame(maddee)fi guddate ta'uu ibsa.

Qubeen Gi'izii yeroo barreeffamu bitaa gama mirgaatti yoo ta'u amala beekkamoo 33 qaba. Tokko tokkoon isaanii fooyya'uun tarree 6'n dubbachiistuu akka mul'isaniif mallatto adda addaa gama bitaa ykn mirgaatin, ykn gama jalaa ykn gubbaatinfi ykn miila gama tokkoo gabaabsuu ykn dheeressun barreeffamu. Amala kanaan boca 231 yoo qabaatan, dabalataanis, amala 40 biroo kan hidheessufi laagessuu mul'isan qaba. Tokkoon tokko qubee Gi'izii dubbifamaafi dubbachiisaa kan bakka bu'an yoo ta'u, dubbifamaa irratti mallattoo dabaluun amala dubbachiistuu qooddachiisu(Tafari, 2015:118).

Malli barruu Gi'izii dubbachiistuu mala barruu Laatinii walqixa ta'e qaba. Garuu isaan kun akka dubbifamaatti adda dhabbatanii mul'atu. Kanaafuu qubeen Afaan Amaaraa keessatti /0/ fi /ከ/ kun dubbachisaa /a/ bakka hin bu'u. Yaada kanarratti hundaa'un Appleyard (1995:7) "The Ethiopian script is not strictly speaking an alphabet, but it what is called a syllabary" jedha. Kunis malli barreffamaa kun akka birsagarratti bu'uureffatedha.

Haata'u malee Tafariin (2015:118) yaada kana mormuun barreffamni Gi'izii amala kanaan adda ta'e waan qabuuf waliigalatti birsagarratti hundaa'ee barreffama jechuun sirri miti jedha. Itti dabaluu is fakkenyaaf jecha birsag tokkee ta'e ሰወ (saw) 'nama' fi ኦገድ (aand) 'tokko' jedhu yoo ilaalle boca barruu sagalee bakka bu'an lamaafi sadi qabu. Kanarraa akka hubatamutti barreeffamni Gi'izii kun amala barreffama birsaga irratti hundaa'ee jennee murteessuuf rakkisaa akka ta'e ibsa.

Boca barruu Gi'izii fayyadamuun Afaan Oromoo ittiin barreessuf rakkoo kan ta'u keessaa tokko sagaloonni haalaafi amalaan walfakkatan mallattoo gosa hedduu qabaatanii jirachudha. Kanas, Tafariin (2015:128) yoo ibsu, boca barruu Gi'izii keessatti mallattoon hedduun sagalee tokko bakka bu'uun fayyadama. Fakkenyaaf bocni barreeffama hammattuu keessaa (ኣ,ዐ) /a/ (ሀ, ሐ, ኀ) /h/ (ፀ, ጸ) /ts/ fi (ሠ, ሰ) /s/ boca barruu tokkicha Afaan Oromootiin isaan moggaatti barraa'ee bakka bu'an. Haala kana fakkatu keessatti Afaan Oromoo ittiin barreessuf mallattoo kam akka filattufi sababa filatteef ibsuun rakkisaadha. Gama biraan immoo mallattoo sagalee Afaan Oromoo keessa hin jirrefi bakka bu'uu hin dandeenye (ፀ, ጸ) /ts/ fi ኧr/tz/ qaba. Garuu sagalee Afaan Oromoo keessatti argamu dhamsaga /dh/ mallattoo bakka bu'u hin qabu. Akkasumas dubbachiistota sagalee dheeraa mul'isan /ee/, /oo/ fi /uu/ hin qabu.

Sagaloota dubbifamaa Afaan Oromoo keessaa sagalee /h/ fi /ʔ/ malee kan hafan amala jabaachuufi laafuu qabu. Sagaleen /ch/ garuu yeroo hunda amala jabaachuu qofaan mul'ata. Mala barruu Gi'izii keessatti mallattoon laafuufi jabaachuu sagalootaa ittiin mul'isan hin jiru. Fakkenyaaf: jecha Afaan Amaaraa /ኧ/ jedhuufi /ከ/ jedhu afaanuma dhalootaa keessattu bocniifi bifti barruus osoo hin jijjiramin hiika lama lama qabaatu. Qubee /n/ laaffisuun hiika 'hanga amma' fi 'bishaan daakkaa' jedhu walduraa duuban yoo qabaatu qubema kana jabeessun immoo hiika 'dhaloota kiristoos' jedhuufi 'hoogganaa'

jedhu walduraa duuban qabaata. Kanaan alas qubeen Gi'izii kun Afaan Oromoo ittin barreessuf hanqinaafi rakkoolee heddu qaba (Tafari, 2015:126).

Sababni biroon heeddummachuu qubeewwan saabaati. Kunis, mallattoolee naannoo 250 ta'an gara Afaan Oromootti madaqsuun rakkisaa akka ta'e ibsa (Gadaa,1988). Kanamalees, dubbachiistuu dheeressuufi dubbifamaa gabaabsuuf rakkoo qabaachuunsaa waan ifa jirudha. Dabalataan, qubee dhootuu mallattoon ittiin bakka buusan dhibuun rakkoo biroo akka tures nieera. Haaluma wal-fakkaatuun, (Mohammed, 2010:146) sababoota kanniin deeggaruun akka itti aanutti dhiheessa.

The Ethiopic script has three major shortcomings when used for the Oromo language. First, the script has only seven vowels as opposed to ten vowels of the Oromo language. What is more, vowels of the Ethiopic script do not have sound representation for the Oromo language. Second, there is a difference in consonants and glottal stops. Finally, there is the problem of gemination.

Yadni olii akka ibsutti qubeen Gi'izii sababoota sadiif Afaan Oromootiif mijooma hin qabne. Sababni tokko seera dheerinaa, laafina, gabaabinaafi jabeenya sagalee mul'istu hin qabdu. Sababni lammataa dubbachiistota “vowels” torba qofa qabdi; Afaan Oromoo immoo, 10 qaba; kurnanuuti barbaada. Sababni sadaffaa garaagarummaa dubbifamaa qabaachufi sagalee hudhaa dhabuu isaati.

2.5.3 Qubee Laatinii Fayyadamuun Afaan Oromoo Barreessuu

Qubeen Laatinii DH.K.D. jaarraa 6ffaa kaasee yoo bocamu DH.K.D. jaarraa 7ffaa keessa sirna barreeffama *Etruscan* irra madaqfame. Malli barruu kunis barreeffama Roomaa ykn Laatinii jedhamee waamama. Sababni isaas hundeen dhufaatii isaa Room durii irraayi. Bocni barruu kun mallattoolee 26 qabaachuun sagaleelee adda addaa bakka bu'a. Bocni kun bitaa gama mirgaa adeemuun gubba gara gadii yoo dubbifamu yeroo ammaa boca (mallattoolee) 52 qaba. Kunis mallattoo qubeewwan gurguddaafi xixiqqaa bakka bu'an yoo ta'u dabalataanis lakkofsa 1-9, sirna tuqaalefi mallattoolee &, @, % dabalatee baayyinni isaa nidabala.

Afaanonni hedduun mallattoolee adda addaa itti dabaluun boca Laatinii kana fayyadamu. Malli barruu kun afaanota heddu barreessuuf bu'uura (ka'uumsa) ta'ee addunyaa keessatti bal'inaan madaqfamuun ummata addunyaa %70 faayidaa kennaa jira. Yeroo

ammaa afaanonni sirna barreeffamaa hin qabnefi gama sirna barreeffamaa cee'aa jiran qubee Laatinii fayyadamu (Dahl,2000:217).

Malli barreessuu Laatinii kun gama ardii Afrikaa kan dhufe jaarra 16^{ffaa} keessa yoo ta'u yeroo kanatti barreeffamoota amantii bira hin dabarre. Bara 1827 dhabbanni Church missionary society jedhamu afaanota Afrikaa qubee Laatiniitin barreessuf kaayyoo godhate. Kanaafis marii gaggeessun murtii dabarse(Helm,1991:11). Murtii dabre kanas, Helm(1991:11) Henry venn (1884) wabeeffachuun yoo ibsu, "Rules for reducing unwriting languages to alphabetical writing in Roman characters with reference especially to the languages spoken in Africa" jedha. Kunis afaanota Afrikaa mala barreeffama Laatinii dhaalchisuuf karoora guddaa akka ta'e mul'isa.

Xiyyeeffannoon guddaafi kaayyoon dhaabbata kanaas Helm (1991:11) (Spencer 1966) wabeeffachuun yoo ibsu sirna barreeffamaa kana keessaahuu afaanota sirna barreeffamaa hin qabne fayyadamuun addunyaawaa taasisuudha jedha.

Haaluma kanaan mishinaroonnifi hayyoonni Awrooppaa irraa gara ummata Oromoo dhufuun Afaan Oromoo boca barruu Laatiniitin barreessuun kaayyoo isaanii kan ta'e amantii isaanii ummata oromoo barsiisuu ture. Akkasumas ergama isaanii galmaan gahuuf namoota isaan hordofanii Oromiyaa dhufan Afaan Oromoo barsiisuudha. Fedhii isaanii kana Tafariin (2015:83) yoo ibsu, " The European interest in the Oromo language was mainly driven by their motivation to spread the Word of Gad among the Oromo people as well as their desire to teach the language to their fellow European" jedha.

Barreessitoota yeroo sanii keessaa Foot (1913:VI) kaayyoo Afaan Oromoo barreessef yoo ibsu, "I venture to publish this book in the hop that it may prove of service to those of my country men whose duties, official or other may call them to have dealings with [Oromo]" jedha. Barruun kun akka ibsutti barreessan Foot jedhamu kitaaba isaa namoota sababa adda addaatif biyya isaa irraa dhufan akka dafanii afaanichaan walbaraniif akka ta'eedha.

Kaayyoon mishinaroonni Awrooppaa gara Oromiyaa dhufan akkuma olitti ibsame ta'us, garuu hojiin isaanii guddina Afaan Oromootiif bu'aa guddaa buuse. Kanas Tafariin (2015:84) yoo ibsu, " The work of early Oromo writers have become a foundation or stepping stone for subsequent Oromo study and writing" jedha.

Gama biraan immoo mishinaroonn kun boca barruu Afaan Oromoo ittiin barreessuf mijatus kan isaanii akka ta'e raga bahu. Kanas, Asafaan (2009:58) qubee saabaatiin fayyadamuun rakkoo qabdi jechuu Krapf, (Ibid) keessatti yoo ibsu "... observing that the [Oromo] language is not semitic one, that writing in Amharic has many inconvenience, ... I thought it better to use the Latin character..." (Ibid). Hafeen kunis akka ibsitutti Afaan Oromoo maatii Afaan Seematik wan hin taane qubee Afaan Amaaraa fayyadamuun Afaan Oromoo barreessun akka hin mijanneefi qubee Latinii fayyadamuun fooyya'aa akka ta'e ibsa.

2.6. Rakkoowwan Afaan Oromoo Jaarraa Dheeraaf Akka Afaan Ogbarruu Hin Taane Danqanii Qaban

Afaan Oromoo afaan seenaa bara dheeraa qabuufi karaa dubbii afaanitiin bayyee kan dagaagedha (Fayyisaa, 1996). Akkasumas afaan kun dubbataa hedduu qabaachun gaanfa Afrikaa keessatti bu'aa gama hedduu kan kennudha. Kun tahee osoo jiruu Afaan kun afaan barreeffamaa osoo hin tahin yeroo dheeraaf ture. Akka Tilahun (2006:113) ibsutti "until recent Afan Oromo remaind oral rather than literary language" jedha. Kunis sababoota adda addaatiin akka tahe hayyoleen gara garaa ragaa bahu.

Afaan Oromoo sadarkaa dubbirraa gara afaan barreeffamaatti akka hin ceene wantoota sababa ta'an keessaa tokkofi inni hangafti dhibbaa gama siyaasati (Tilahun, 2006). Yaada kana deeggaru Asafaan (2009:54) yoo ibsu, "rakkinni Afaan Oromoo qummuunse inni angafti duula *gosa galoommii (assimilation / Amharization)* mootummaan impaayerichaa sadarkaa imaammataatti diriirsedha. Saba Oromoo eenyummaa isaafi waan mallattoo eenyummaa isaa tahe cufa gadi qabanii humnaan cabsanii bitan. Amaariffa mana barnootaatti, bataskaanatti, bakka yaa'ittiifi kkf fedhii isaa malee irratti fe'an. Oromiyaa keessatti Amaariffi afaan hojii, afaan barnootaafi afaan ittiin waaqessan tahe" jedha.

Mohammed (1994:86) immoo "...it was not permissible to write, preach, teach and broadcast in the Oromo language in Ethiopia until the early 1970's" jedha. Haala kanaan Afaan Amaaraa malee Afaan Oromoo tajaajila kamuu akka hin kennine mootummoota Habashaa biyya Oromoo qabataniin uggurame.

Afaan Oromoo akka gama barreeffamaa hin ceene mootummoonni uggura yeroo kaayan nama Afaan Oromoo barsiisuu, ittiin barreessuufi sabqunnamtii adda addaaf oolchuu

yaale hakuuccaa, dararamaafi dhibbaa hammana hin jedhamne irraan gayaa turan. fakkenyaaf bara mootii Sahla sillaasee (1813-1847) keessa nama Afaan Oromootiin barreessuu yaale keessa tokko Ludwig Krapf. Kirapf kitaaba Qulqulluu Afaan Oromooti qubee Laatiniiitiin hiikuuf dhimmamuu isaa yeroo baran qeesonni ortodoksii mooticha Sahla sillasetti himan. Yeroon isaas yeroo Krapf gara biyya isaa deeme ture. Bitootessa 1842tti yeroo inni gama Itoophiyaa seenuf dhufe mootichi Itoophiyaa kun akka daangaa hin ceene dhorge (Asafaa 2009:60).

Yaaduma olii kana deeggaru Makuria (1994:93) yoo ibsu, “ Sahle Silassie’s reaction to Krapf was the forerunner of 20th century policy of Ethiopian rulers with regard to Oromo studies and particularly the development of Oromo literature” jedhe. Kunis kan ibsu dhiibbaan qorannoofi ogbarruu oromoo guddisuu irra jiru boodarra jabaataa haadhufu malee baruma Sahla Sillaasee akka jalqabe ibsa.

Bara mootii Minilikis haaluma wal fakkaatuun Afaan Oromootiin hojjachuun dhoorgame. Akka Asafaan (2009:65) jedhutti, Minilikis hojii abbootin isaa jalqaban san galmaan gahuuf ka’e. Innis Oromota biyya alaa deemanii barumsa ammayyafi amantii baratani saba isaanii barsiisuuf akkasumas hojii wangeelaa afaanichaan babal’isiif ka’an kan akka Abbaa Gammachiis (Onesmoos Nasiib)fi Asteer Gannoo fa’a akka Itoophiyaa seenanii Afaan Oromootiin hin hojjanne daangarratti dhoorgisiise.

Dhiibban Afaan Oromoo irra tureefi imaammanni afaanii bara mootii Iyaasuu(1913-1916) fi bara Xaaliyaanii (1935-1941) hanga tokko fooyya’ee Afaan Oromoo afaan barnootaa, afaan qorannoo fi afaan miidiyaas tahuu eegale. Haa ta’u malee bara Hayla Sillasee deebi’ee dhorgame. Duulli gosa galoommii dura jalqabe bifa haarayaan deebi’ee itti fufe. Sirni bulchiinsa Hayla Sillaasee biyya tokkoomtefi addaddummaan hin uumamne karaa afaan tokko Afaan Amaaraa fayyadamuun fiduu barbaade(Perham,1969; Cooper, 1978). Kana galmaan gahuufis labiin bara 1944 lakk.3 labsameen hoji beektonni biyya ambaa walaba tahanan akka hin hojjanne daangeffaman (Asafaa, 2009:81).

Labsiin (MBE) bara 1956 baases saboonni Itoophiyaa hunduu Afaan Amaaraatiin akka baratan akeeke. Labsichis “kan isin ajajnu namni Itoophiyaa hin baratin umrii 18 hanga 50 jiru barnoota bu’uuraa Afaan Amaaraatiin baratee dubbisuufi barreessuu akka

danda'uudha" jedha. Yaada kana Perham (1969:380) yoo ibsu, sababni mootichi kun Afaan Amaaraa gama barnootatiin babal'isuuf inni bu'uurri gosa galoommi saba biroo ummata Oromoo irratti gaggeessufi jedha.

Gama biraan immoo, mootichi kun namoota Afaan Oromootin barsiisufi barreessuf yaales kan akka Shek Bakrii Saaphaloo, Waldaa Maccaafi Tuulama kessaahuu Jeneraal Taaddasaa Birruu fa'a dararaa guddaa irrann gahe (Asafaa 2009).

Seerri Hayla Sillaaseen afaan biyyattii afaan Amaaraa qofa jedhee baase ummata Itoophiyaa warra afaan kana hin dubbanne irratti dhiibbaa waan uumeef dhaabbileen akka EPLF, OLFfi TPLF hundeeffamuun ummata isaanii rakkoo kana jalaa baasuuf qabsoo eegalan. Kaayyoon dhaaba OLF inni tokko Afaan Oromoo sirna cunqursaa kana jalaa baasanii gudhisuudha (Makuria, 1994:15)

Bara dargiis mootummichi haaloota adda addaa jijjiiruuf waadaa galee ture. Fakkeenyaaf-waa'ee lafaa, walqixxumma ummattootaa, aadaa fi Fayyadama afaanii ture. Waa'ee lafaa irratti jijjirama fideen ala waadaaleen biroo garuu, hojii irra osoo hinooliin hafan (Aseeffaa, 2005:287). Heera Mootummaa Dargii Bara 1987 bahe imaaammata fayyadama afaanii kan Hayla Sillaaseen yoo walbira qabanii ilaalan fooyya'aa ture.

Haata'u malee akkuma Hayla Sillaasee Afaan Amaaraa akka afaan barbaachisaafi tokkummaa Itoophiyaa cimsuuti beksisuun afaan hojii godhate. Sirni kunis, imaammata fayyadama afaanii haarawa baasen qubee Gi'izii fayyadamun afaan hunda barreessun akka danda'amuudha.

Haala kanaan sirnoota dabran keessa Afaan Amaaraa Afaan Barnota idlee, Bulchiinsaa hanga sadarka Araddaatti akka fayyadufi akkasumaas Afaan mana murtii ta'aa ture. Kun kan agarsiisu sirna bulchiinsa mootumma Sahla Sillaasee kaasee haga dargiitti imaammanni afaanifi sirni bulchiinsa biyyattii afaan biroo quucarsuun Afaan Amaaraa qofa afaan barnootaa, afaan qorannoo, afaan barreffamaa gochuudha. Afaan biroof immoo kun hin hayyamamu ture. Dhiibbaafi ilalacha gama siyaasaan jiru kanarraa ka'uun Afaan Oromoo gama ogbarruutin osoo hin dagaagin turuun yeroo ammaa barreffamoota maxxanfaman muraasa qofa akka qabaatu ta'e (Makuria, 1994; Mohammed,1994; Fayyisa,1996).

Rakkinni Afaan Oromoo barreessutti gufuu ta'e kan biraa immoo Wondimun (2016:9) Fayyisaa (1996) wabeeffachuun yoo ibsu, hanqina ogeessa xiinqooqa afaaniitiin leenji'ee, iddoo Afaan Oromoo itti lenji'an dhabamuufi bocni (qubeen) mijataan afaanicha barreessuf tajaajilu dhabamuudha jedha. Tilahun(2006) rakkoowwan kuni hunduu dhibbaa gama siyaasaatiin ture akka ta'e ibsa.

Haata'u malee ilmaan Oromoo biyya keessa jiraniifi biyya alaa jiran, abbootiin amantaa biyya keessaafi lammii alaa ta'anfi dhimmamtoonni Afaan Oromoo barreessuu barbaadan harka maratanii rakkoo kana hin ilaalle. Furmaatafi tooftaa gara garaa fayyadamuun afaanicha gama barreeffamaatti ceesisuuf shoora guddaa akka taphatan Wondimun (2016:9) (Fayyisa,1996) wabeeffachuun ibsa.

2.7 Ogbarruu Oromoo Yeroo Durii Afaan Oromootiin Barreeffaman

2.7.1 Ogbarruu Oromoo Yeroo Durii Ilmaan Oromootiin Barreeffaman

Barnootni amantii Islaamaa Oromiyaa keessatti jaarraa 10ffaa kaasee kennamaa akka turee, duub-barreen Afaan Oromoo naannoo kanatti jalqabuu akka hin oollefi adeemsa keessa ilmaan Oromoos qubee kanaan barreessuu akka eegalan garuu, hanga jaarraa 19ffaatti Afaan Oromoo ittin barreessuf carraqqin godhame akka hin jirre Tafariin(1999:113) ni ibsa.

Haata'u malee, jalqaba jaarraa 19^{ffaa} eegalee Afaan Oromoo qubee Afaan Arabaa fayyadamun barreessuu akka eegalame Tafariin (1999:113) yoo ibsu, “after a long period of time Islamic aducation and Arabic litracy the idea of using Arabic alphabet for Oromo language was rised” jedha. Yada kanarra akka hubatamutti barnootni Amantii Isalamaa erga umrii dheeraa turee booda Oromoon qubee Afaan Arabaa fayyadamuun afaan Oromoo barreessun eegale. Tafariin yaaduma kanan walqabisiisuun hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo yeroo sanii yoo ibsu,

...this probably came forth in the 19th century, perhaps with a modest suspicios, the first person to use this (Arabic) alphabet for Oromoo writing was Shek Ahmed Siraj. Most of thes works are ‘manzumma’ Islamic religious poetry. He wrote four volumes of manzumma and all of them in Oromo language.... (1999:113)

Hafeeh tun akka ibsitutti, jaarra 19^{ffaa} keessa hojiin jalqabaa qubee Afaan Arabaa fayyadamuun Afaan Oromootin barraaye walaloo kadhaa rabbi (manzuumaa) yoo ta’u nama Sheek Ahmad Siraaj jedhamuunidha.

Ragaan biroo immoo qubema kana fayyadamuun Afaan Oromoo barreeffame Fayyisaan(1996) yoo ibsu, ummanni Oromoo walloo walaloo amantii akka barreessaniidha. Dabalatanis, jalqabbii jaarra 19^{ffaa} keessa qubeen kun mootiwwan Oromoo waliin hidhata guddaa kan qabuufi naannoo mootii shanan Jimmaafi Walloo,Oromoonni Arsii, Baaleefi Harargees itti fayyadamaa turan.

Naannolee kanattis, qubeen Arabaa kun fayyadaan kennaa ture walaloowwan amantiifi salaataa hordoftoota amantii Muslimaatiif barreessuufi. Akka Tafariin(1999) jedhutti, haayyonni Oromoo hordoftoota amantii Islaamaa ta’an kan akka Shek Ahmed Siraj, Shek Mohammed Asi Habafi Shek Mohammed Ali Ta’oo qubee Afaan Arabaa fayyadamuun walaloowwan amantaafi meshaalee adda addaa Afaan Oromootin qopheessaa turan.

Ogbarruu yeroo dirii qubee Arabaa fayyadamuun Afaan Oromootiin barreeffame kan biroo immoo, ogbarruulee Shek Bakrii Saaphalooti. Kanas, Asafaan (2009:87) yoo ibsu, hojiileen Shek Bakrii Saaphaloo irra hedduu qubee Arabaa fayyadamuun kan barreeffaman ta’uudha. (Gahee Shek Bakrii keessatti ilaali). Akkasumas, barataa Sheek Bakrii kan ta’e hojiin Sheek Mohaammad Rashiid Abdullee isa birooti. Innis, qubee Afaan Arabaa fayyadamuun Quraanaafi kitaabuma amantaa musulimaa kan biroo gara Afaan Oromootti jijjiiree ture.

Gama biraan immoo ilmaan Oromoo muraasni guddina barreeffama Afaan Oromoo keessatti olmaa guddaa qabaniifi boca barruu Gi’iizii fayyadamuun barreeffamootafi hiika kitaaba Qulqulluu taasisan jiru. Namoota kanneennis eenyun fa’a akka ta’an Tasfayen(2012:78) Smid (2002) wabeeffachuun yoo ibsu, “ The origin of Alaqa Zannaba, chironicle of emperior Tewdros there were many freed Oromo slaves participated in the translation of the scripture before the popular Abba Gammachis (Onesmos Nasib), Zannaba, Ruufoo, Waaree, Jagaa, Soolan and Liban” jedha.

Yaadni hafee olii kan ibsu ilmaan Oromoo tarreeffaman kun yeroo durii hiika wangeelaa Afaan Oromootti hiikuun gumaacha afaanicha gama barreeffamaatti jijjiiruu akka taasisaniidha. Asafaan (2009:66) yaaduma kana deeggaruun Onesimos Nasiib,

Kiristiyaan Ruufoo, Asteer Gannoo Salbaanfi Alaqaa Zannabaan Oromoota yeroo durii oguma Oromoo yayyabani jedha.

Ilmaan Oromoo olitti ka'an keessaa Afaan Oromoo barreessuu keessatti kan jalqabaa Kristiyaan Rufoo akka ta'e Asafaan (2009:76) yaada Wolbert Smid qorannoo isaa keessatti " the unknown first Oromo Bible translator Chiristian Rufo: some insight from private missionary archives" akka jedhe ibsa. Kunis hojii isaatin nama jalqabaa ta'us akka hin beekkamin mul'isa. Haata'u malee hojii Ruufoon Krapf waliin dalage: Kakuu Haaraa, Kakuu Moofaa keessaa immoo, seera uumamaa, seera bahuufi faarsaa Daawit fa'a (Asafaa,2009).

Namni lammaffaa Alaqaa Zannabaa yoo ta'u innis barreessaa mootii Teedroos akka ta'e seenaan ni ibsa. Hojiilee isaa keessaa bara 1868 Kakuu Haaraa keessaa wangeelota afur, bara 1869 immoo Oromoota G. Mikaa'elfi Waarii jedhaman waliin Kaakuu Haaraa xumure(Asafaa, 2009). Namni biroo immoo dubree Oromoo Asteer Gannooti. Hojiiwwan ishees: Jalqaba barsiisaa (1894), Si'a lama oduu shantamii lama (1899)fi Afoola Oromoo weedduu jaalalaa(1899) (Tafarii,2005:196) yoo ta'u hojiilee Onesmoos waliin dalagdes jira. Hayyuun biroo kan Oromoota biratti iddoo guddaa qabuufi Afaan Oromoo gama barreeffamaa fiduufi hojiilee hedduu qubee Gi'izitiin dalaguun gumaacha guddaa godhe Onesimoos Nasiibi. (Hojiilee isaafi Asteer Gannoo waliin dalagan mataduree gumaacha Onesmoos Nasiib jedhu jalatt ilaali.)

2.7.2 Ogbarruu Oromoo Lammiiwwan Biyya Alaatiin Barreeffaman

Afaan Oromoo barreessuf carraqiin taasifame inni biraan laammilee biyya alaatiin yoo ta'u isaanis qubeelee gara garaa fayyadamuun barreessan. Akka Tasfayen (2012:77) jedhutti, Afaan Oromoo lammii biyya alaatiin barreeffamuu kan jalqabe walakkaa jaarraa 17^{ffaa} keessa yoo ta'u; kan yeroo duraaf barreesse nama Hiobi Ludolf jedhamuudha. Tasfayeen yaada Ludolf yoo ibsu akka Ludolf(1682) jedhutti, jechoota afaan oromoo kana kan itti hime Abba Gregory walakkaa bara1652 hanga1658 keessa akka ta'eefi namni kun jechoota Afaan Oromoo irratti hubannoo akka keennef hima. Kitaabni kunis bara 1682 akka maxxanfamefi jechoota Afaan Oromoo muraasa qubee Laatiiniifi Gi'izii wal bira qabuun barreeffame.

Ragaan inni biroo immoo Afaan Oromoo yeroo jalqabaaf kan barreeffame nama Awurooppaa James Burusini yaada jedhuudha. Tafariin(2005:191) “ Jamsi Buruus bara naannoo 1795 kitaaba Qulqulluu irraa sarara 13 Afaan Oromootti jijjiirudhaan maxxansee” jedha. Fayyisaan (1969) immoo James Bruce bara 1805 kitaaba isaa ‘Travel to discovery the source of the blue Nile’ jedhu keessatti qubee laatinii fayyadamee Afaan Oromoo akka barreesse ragaa baha.

Gama biraan immoo Asafaan(2009:54) ragaan dhiyeessu “Afaan Oromoo, ragaa jiruun, feetu yeroo jalqabaaf, kan qubee Laatiiniin barraa’e 1814tti jawaaraa gaanfa Afrikaa yerosii kan gara biyya Oromoo dhufe, Henry Salt nama jedhamuuni” jedha. Asaffan(achuma) (Salt 1814, *appendix I, fvi-x*) wabeeffachuun hojii Salt yeroo ibsu “Salt akka jedhutti Oromoota (?) Abdulqadir, Haaji Balaalfi namoota Harargee birii gaafatee jechoota 129 gahan Afaan Oromoo kanneen akka somaalii, Affaar waliin walbira qabee gara Englishi-tti hiike” jedha. Tafariin (2005:191) immoo Henarii salti nama lammaffa akka ta’eefi jechoota 200 ta’an Afaan Oromoo irraa gara Afaan Ingiliiziitti Afaan Affaarifi Afaan Sumaalee waliin baruma kana akka barreesse ibsa.

Hojiin inni biraa immoo ka nama lammii biyya Fireenchii Firaankoo Joomaardii jedhamu yoo ta’u, innis bara 1838 keessa afwalaloo 9 maxxanse. Afwalaloon kun seenaa ogbarruu Afrikaa keessaa afwalaloo yeroo jalqabaaf maxxanfameedha. Tafarii (2005:191)

Lammiwwan biyya alaa keessa Afaan Oromoo kan barreessan biroon immoo, hojii Karl Tutcheekfi Ludwig krampfdha. Karl Tutscheek nama biyya Jarmanii yoo ta’u bara 1838 dargaggoota lammii Suudanii sadifi Oromoo Akkafedhee jedhamu gabrummaan gurguramanii Awrooppaa deeman akka barsiisuf qacarame (Makuria,1994). Fedhiin Afaan isaanii baruufi qu’achuu keessatti dagaage. Yeroo kana eegalee qu’annoon Afaan Oromoo Awrooppa keessatti eegale Asafaa(2009:64).

Tuutschek haalli uumama caasaafi salphatti baramuun afaanichaa isa hawwate. Yaada kana Makuria(1994) yoo ibsu, “ Tutschek was particularly attracted by the simplicity, euphony and grammatical formation of Afan Oromo” jedha. Namni kun yeroo gabaabaa keessatti afaan baruun Akkafedheefi ilmaan Oromoo daldala garbaatiif gara Jarmanii bara 1839-40 dhaqan irraa jechoota walitti qabee galmee jechaa Oromo-English-german dictionary jedhu barreffama duraa bara 1843 keessa barreesse. Tutschek baruma kana

waan du'eef obboleessi isaa bara 1844 galmee jechaa kanaafi kitaaba seerluga afaan oromoo jedhu maxxanse. Bara 1885 immoo afwalaloo Bilillee irraa funaane maxxanse (Tafarii, 2005:192).

Ludwig Krampf bara 1839 hojii ergama misiyoonii barnoota wangeelaa babal'isuuf gara Itoophiyaa dhufe. Hojii kanas biyya Oromiyaa keessatti babal'isuuf Afaan Oromoo qorachuu eegale(Asafaa,2009:56).

Krapf Afaan Oromoo erga baree booda qorannoo afaanicharratti gaggeessuun bara 1840 kitaaba jalqabaa maxxanse (Makria,1994). Kitaabni inni barresse kunis seerluga Afaan Oromoo matadureen isaa 'An imperfect outline of the elements of Oromo language' jedhama (Asafaa, 2009; Tafarii, 2005). Itti fufuun bara 1840 kakuu moofaa keessa kitaaba uumaa, bara 1842 wangeela Maatiyoos, bara 1850 galmee jechootaa jechoota 200 qabu afaan 6 waliin, bara 1876 kakuu haaraa guutuu nama Kiristiyaan Ruufoofi Alaqaa Zannaba jedhamu waliin barreesse(Tafarii,2005:193), bara 1841 seera uumaa(genesi), bara 1866 kitaaba Qulqulluu keessaa 4 Ruufoo waliin Afaan Oromootti hiike (Asafaa, 2009:63). Krapf yeroo hojiilee kana hojjatu qubeen Saabaa Afaan Oromoo ittiin barreessuf akka hin mijanne ilaalee qubeen Laatinii afaanicha barreessuf akka mijatu mirkaneesse.

Hayyoota alaa ogbarruu Oromoo yeroo durii barreessuu keessatti gahee guddaa gumaachan oliitin alattis hayyoonni Awrooppa kanneen akka Foot(1913),Cerulli (1922),Borello (1939), Morena (1939), Nordfeld (1947)fi kan biroollee qubee laatinii fayyadamuun Afaan Oromoo namoota barreessaniidha (Tafarii, 2015:83)

2.7.3 Gumaacha Onesimoos Nasiib Guddina Ogbarruu Oromootiif Taasisa

Onesimoos bara 1850 keessa Iluu Abbaa Bora, Hurrumuu bakka jedhamutti dhalate (makuria,1994; Tasgara,1999; Asafaa, 2009). Maqaan isaa Hiikaa ture. Onesmoos maqaa kiristinnati (Asafaa, 2009:66). Onesimoos, akkuma ilmaan Oromoota biroo gabaa daldala garbaa gaanfa Afrikaatti hanga bara 1930 hoo'a ture keessa bara 1870tti umrii isaa 16tti nama Swis Munzinger jedhamuf Masawwatti gurgurame (Asafaa, 2009:67).

Innis miisiyoona Swiidiinirraa, gara Masawwaa dhufanitti dabarsee kenne. Isaanis Onesimoosif carraa barnootaa kennan. Mana baruumsa ijoollee dhiiraa miisiyoona

sanittis onesimoos barataa jalqabaa ture. Makuria (1994:93) Onesimoosin yoo ibsu, “Onesimosi was bright and studious” jedhe. Kunis baruumsa isaatti jabaafi qaroo ta’uu isaati.

Barumsaa isaa Masawwaatti eega xumuree bara 1879 leenjiifi barnoota bal’aaf gara swedenitti ergame. Dhabbata leenjii barsiisummaafi hojii wangeelaa kan tahe ‘Johannelund Missionary Institute’ jedhamutti wagga shaniif leenji’ee bara 1881 baruumsa isaa xumure(Makuria,1994; Asafaa, 2009). Eebba isaa booda Onkololeessa 1881 kara Masawwaa hojii barsiisummaafi wangeelaaf deebi’e. Abjuun isaa gaaf tokko gara biyya abbaa isaa Oromiyaatti deebi’ee hojii wangeelaafi barnootaa wal maddii babal’isuufi ummata wallaala keessaa baasuu ture. Kana gochuufis imaltoota Siwiidiinirraa gara Oromiyaa deemanitti makame. Haa ta’u malee yaaliin yeroo lama taasiseen osoo hin milkaa’in hafe.

Bara 1884 emaltuu yeroo sadaffaaf gara Oromiyaatti amna baate waliin kara baha biiftuu, Ija-buutii irrann deemameen milkayanii Oromiyaa seenan. Jalqaba bara 1885 Finfinnee gahan(Makuria,1994; Asafaa, 2009). Yeroo kana Minilik kaayyoo isaanii waan beekuuf Finfinnee gadi dhiisanii karaa dhufaniin daangatti akka deebi’an taasise. Ebla 1886 Mankulluutti deebi’ee yeroo jalqabaaf ogbarruu Oromoo irratti hojjachuu tokko jedhee jalqabe. Kunis hojii inni boodarrattis Afaan Oromoo irratti umrii isaa guutuu hojjateef hojii yayyabaa (*foundatoina*) tahe. Onesimoosis waggoota 1885-1999tti kitaabota 7 Afaan Oromootti hiike, isaan keessaa lama Asteer Gannoo waliin haa tahu malee hojii isaa keessatti Asteer qoodi isii guddaa akka tureedha (Makuria, 1994; Asafaa, 2009). Kitaabolee isaa kunis:

- ❖ Galata waqayyoo gooftaa maccaa, 1886
- ❖ Kakuu haaraa, 1893
- ❖ Jalqaba barsiisaa (asteer gannoo waliin), 1894
- ❖ Kitaaba Qulqulluu, 1899
- ❖ Katekizimifi garaan namaa iddoo bulmaata waaqayyoo moo kan seexanaa, 1899
- ❖ Galmee jechootaa Afaan Oromoo swiidiinii (jechoota 6000), 1899 (Asafaa, 2009:65; Tafarii, 2005:195)
- ❖ Kitaaba barataa kan jalqaba itoophiyaa keessaa (aster gannoo waliin) (Tafarii, 2005:195)

Onesmoos fedhii ummata isaa barsiisuuf qabu galmaan gahuuf Bitootessa 24, 1904tti Finfinnee Minilik biraa waraqaa hayyamaa fudhatee gara Wallagga deme. Mana baruumsaa Afaan Oromootiin barsiisu Najjotti banan. Yeroo gabaabaa keessatti deeggarsa ummataa argate. Sababa kanaaf qeesota Ortodoksii naannoofi Minilik irraayis dhiibban cimaan isa mudate.

Onesimoos dhiibbaa qeesotni Ortodoksii amantii dahoo godhachuun Afaan Amaaraafi aadaa isaanii ummata oromoo irratti fe'an hubachuun mormuu eegale. Dhiibbaa qeesotaa kanas akka Onesmoos itti ilaale Makurian (1994) yoo ibsu, "He was seen as 'wrong' example and 'bad' influence up on the Oromoo people" jedha. Sababa kanaaf qeesonni kun himata irratti banuun qabeenyi isaa akka saamamuufi innis gara Finfinnee akka geeffamee hidhamu murtiin itti darbe. Haata'u malee Minilik murtii kana hambisuun gara Naqamteetti akka deebi'uufi hojii barsiisuu irraa akka ugguramu itti murteesse.

Gaheen Onesimoos kan biraa immoo fayyisan (1996:22) yoo ibsu, "He was a real pioneer in Oromiffa litreture. His translation using the Geez alphabet with an additional glottal letter for 'dh' is still the standard work..." jedha. Akka yaada kanarra hubannutti Onesimoos barreessaa ogbarruu Afaan Oromoo bu'uura buusefi sagalee Afaan Oromoo keessatti argamu kan boca qubee Gi'izii keessatti mallattoo bakka bu'u hin qabne sagalee dhootuu cufaa afanii ta'e qubee 'dh'f boca mataa isaa uumuun gumaache hojii guddadha.

2.7.4. Gumaacha Shek Bakrii Saaphaloo Guddina Ogbarruu Oromoof Taasisa

Maqaan maatiin isaa isaaf baasan Abubakar Usmaan Odaa yoo ta'u maqaan ittiin beekamu Shek Bakrii Saaphalooti(Asafaa, 2009:86). Maatii isaa irraa bara 1895 Oromiyaa bahaa, kutaa Harargee, Aanaa Gooroo Guutuu ganda Saphaloo jedhamu keessatti abbaa isaa Garaad Usmaan Odaafi hadha isaa Kadijaa irraa dhalate(Haywardfi Mohammed,1981). Maqaa isaa Saphaaloo jedhamus maqaa iddoo dhaloota isaa irraa itti moggaafame(Asafaa,2009).

Barnoota amantii ganduma dhalatetti jalqabe. Sana booda Arsii bakka Waybar jedhamutti, achiis Caffee Gurrattitti, booda irratti Carcaritti shek Umar Aliyyii Balballeetti irraa, dhumarrattis shek Yuusuf Aadam jalatti barnoota isaa jabeesse. Asafaa(achuma) Hayward wabeeffachuun akka jedhutti, Abubakar walumaagalaatti

barnoota qur'aana irra waggaa 20 fixe. Bara 1927 gara iddoo dhaloota isaa deebi'uun wirtuu barnoota isaa tan jalqabaa banee barsiisuu jalqabe. Achiis Hortuu, Dirre-dhawaafi Addeellettis barsiise(Asafaa:achuma).

Yeroo kana keessattis, barnoota amantiifi falaasamatti dabalee, seenaa, ji'ogiraafii, herreega, dhaha, Arabiffafi Afaan Oromootiin barreessufi dubbisuu ummata barsiise (Haywardifi Mohammad,1981; Asafaa,2009). Shek Bakriin nama afaan Arabaa, Somaalee, Adaree, Amaaraa, Xaaliyaanifi Ingliizii dubbisuufi barreessuu sirriitti danda'u ta'uu ragaaleen adda addaa ni mul'isu.

Shek Bakriin barnoota amanti barsiisudhaan alatti barreessun beekama. Barreeffamni isaa Arabic yaa tahu malee Afaan Oromootinillee barreesse jira(Asafaa: achuma). Akka Haywardifi Mohammed (1981) jedhanitti, nama waa baay'ee barreessedha. Kitaabolee 8 barreessee ol kaa'e kitaaboleen isaa kunis, kan irratti xiyyeeffatan seenaa Oromoo, miidhagina Oromiyaa, ummata isaa, laggeenifi gaarren Oromiyaafi kkf yeroo tahu garri kaan immoo dhiibba saba isaarra gahu kan ibsaniidha (Asafaa, 2009:86).

Hojiilee isaa kanas bara 1979 keessa qubee Afaan Arabaa fayyadamuun barreesse. Kanas, Tafariin(2005:197) yoo ibsu, "hojii barreeffamaa bifa kitaabaan qophaa'an kan akka: Dirasaafi Al-mintiqaa Harariya jugrafiyya wa bashariyyan (ji'ograafii dimograafii Harargee), Janiyi shammarka min hadayiz al tawarkh (firii dheedhii seenaa gola seenaatii), Kitaab israal al sawarika ila sama al tawarika (kitaaba seenaa;xiyya samiitti qajeelee), Mziqaddamat tayir al Zanjia al Tawarikh (kitaaba jalqabaafi seensa seenaa dhugaa) isaan murasa" jedha. Hojilee isaa kana keessattis dhimma Oromoo hedduu Afaan Arabaatin ibseera.

Kanaan alatti hojiilen Sheek Bakrii Saaphaloo ittiin beekamu walaloo isaa gaggabaaboo kan ummanni lapheetti qabatee faarsufi qubee Afaan Oromootiif inni tolcheedha (Hayward,1994; Asafaa,Fayyisa,1996;Tafarii,2005). Qubee kana kan uume bara 1948-1953 akka tahe Aliyyi Kaliifaa qorannoo isaa irratti yoo ibsu Haywardifi Mohammada immoo 1956-tti Oborraa Coomeetti jedhu (Asafaa, 2009:87). Qubeen Sheek Bakrii kunis harfii 26 qaba Asafaan(achuma) yoo jedhu, Tafariin(2005:198) immoo, qubeen kun dubbifamaa 28fi dubbachiistuu 10 qaba jedha.

Sheek bakrii saaphaloo qubee Afaan Oromoo tolchuuf maaltu akka isa kakaase Asafaa, (2009:87) yaada Haywardifi Mohammad Hassan jedhan fudhachuun yoo ibsu; “ummanni Oromoo hagas guddatu, dimokraatawaa tahee, duudhaafi aadaa bal’oo qabu kan tuffatameefi ukkaamamee ture qubee ofiisaa dhabuusaafi aadaa barreeffamaa dhabuu isaati jedhee amanuu isaati jedhan” jedha.

Qubee uume kanaanis, walaloo ergaa gara garaa qabu barreesse. Qubee kanaanis (Asafaan, 2009:88) akka jedhutti, barruu yeroo jalqabaaf inni ittiin barreesse *Shalda* jedhama. Ergaan barruu kanaas amantii fakkeessee dhiibbaa Oromoorra gahaa tureefi yerosii kan ibsuudha. Dabalataanis Tafariin (2005:199) hojiilee walaloo Shek Bakrii yoo ibsu, “Walaloon isaas qeeqa kan barsiisanii jalqabee hanga hakuuccaa gita yeroo san jiruu, darbees rakkoo siyaasa bara sanaa kan kaa’aniidha. Fkn walaloon inni bara Xaaliyaanii barreesse hakuuccaa bara mootii Hayla Sillaase kan agarsiisu yoo ta’u Jimaa hin qama’inaa kan jedhu immoo hawaasuma keessa jiru kan qeequudha” jedha.

Sheek Bakriin qubee kana ofii isaa qofa kan itti fayyadame osoo hin ta’ in barattoota isaa ittiin barsiisuufi barreessuu eegale (Asafaan, 2009:88). Namoonnis qubee kana fayyadamuun xalayaa waliif barreessuu eegalan. Qubeen kun yeroo gabaabaa keessatti babal’achuu, oduun bulchitoota Habashaa biratti waan dhagahameef ilaalchi jibbaa hamaan mudate. Haywardifi Mohammed (1981:553) ilaalchafi ijjannoo bulchitoota kanaa yoo ibsan,

Reports of the popularity of Shayk Bakri and exaggerated claims about the widespread use of his alphabet alarmed the Ethiopian authorities, who, in effect accused him of activities which were inciting the Oromo to too great an ethnic consciousness and thus, endangering the national unity.

Kunis kan agarsiisu sirnichi Afaan Oromoo afaan barreeffamaa akka hin taane sirritti cimsee akka dhoorgudha. Kanaafis, qubeen Sheek Bakrii akka hin babal’anne uggurri waan irra kaa’ameef haalan babal’atee hijiirra hin oolle (Tafarii, 2005:198). Gabaabumatti Sheek Bakriin Afaan Oromoo barreessuf qubee mataa isaa uumuufi ogbarruulee hedduu Afaan Oromootiin barreessun qooda ol’aanaa nama qabuudha.

2.7.5 Dhufaatii Amantii Kaatolikiifi Gumaacha Guddina ogbarruu Oromoof

Taasisa

Kaayyoon guddaan mishinarootni Awrooppaa gara ardii Afrikaafi gama Oromiyaas dhufan olitti ka'ee jira. Kaayyoo mishinarootaa keessaas tokko amantii kaatolikii babal'isuudha. Kana gochuufis akka Tasfaye (2012:78) jedhutti, afaan ummata amantii kana barsiisanii beekuu yookinis nama beeku barbaaduu, ergaa amantii isaanii bifa barreeffaman afaan ummatichaatti jijjiiruu, hordoftoota biyya isaanii irraa gama ummataa kanaa dhufan afaanicha akka baraniif kitaabolee akka galmee jechootaafi caaslugaa barreessuufi ummata keessas miseensa horachuun nama amantiin kun akka itti fufu taasisu uumuudha.

Mishinaroonni mana amantaa kaatolikii hayyuu lammii Oromoo ta'e kan Afaan Oromoo karaa saayinsaawaa ta'een qorannoo gaggeessun barreeffamoota ergaa amantii isaanii qabu afaanichatti jijjiiru argachuuf barnoota Afaan Oromoo kennuu irratti yaalii heddu taasisan. Namni maqaan isaa Abba Massaja jedhamu Faransaay keessatti kolleejjin barnoota Afaan Oromoo kennu banuuf hayyama gaafate. Kun immoo Massajaf bu'aa guddaa buuse. Haaluma kanaan Amajjii 18, 1866 lafa ijaarsa kolleejjii ta'u Marselletti kennameef. Massajan deggaramuun Ebla 15, 1866 kolleejjin St. Mikaa'el jedhamu biyya Faransaay Marselletti ijaarsa eegale. Gurrandhala 1866 ijoollee Oromoo 29 hedduu isaaniif mallaa kafalee gabrummaa jalaa baasun akka walitti qabee barnoota eegale gabaase(Abba Antonios Albert, 1998).

Akka Tasfaye (2012:78) (Ibidi) wabeeffachuun jedhutti, kolleejjin kunis baroota sadeen duraatif barnoota amantiifi xiinqooqa Afaan Oromoo irratti xiyyeffachuun barnoota kennaa ture. Haata'u malee osoo hin eegamin barattoonni Oromoo kun haala qilleensa naannoo sanii waliin wal baruu dadhabuun hedduun isaanii akka dhuman niibsa. Kun immoo Massajan kaayyoo ka'eef galmaan ga'uuf akka fala biraa barbaadu dhibbaa itti uume.

Kanaafis biyya dhaloota ijoollee kanaatti kolleejji biraa hundeessuf gaaffi dhiheesse. Gaaffi kana hordofuun hoogganaan odu-himaa Kaatolikii Fide jedhamu bara 1868 kolleejjin Oromoo biyya Oromiyaa keessatti akka hundeessu danda'an xalayaa hayyamaa kennaf. Massajan akkuma xalayaa kana argateen barattoota Marselle afur waliin imala

gara Shawaa taasiseen Bitootessa 11, 1868 deemsa guyyaa 48 booda Liichee gahan (Ibid). Massajanis qajeelchafi gorsa Minilik kenneefin Fr.Tu'arinfi barattoonni Oromoo isa waliin dhufan Fulbaan 11,1868 gara Finfinee erge. Yeroo gabaaba keessatti gargaarsa ummata Oromoo naannoo sanii muraasa waliin ta'uun iddoo Birbirsaa jedhamutti mana amantii St. Marry jedhamu ijaaran. Kolleejii Birbirsaa Oromoos Adoolessa 25, 1869 banamuun hojii eegale (Tasfaye, 2012:78).

Iddoo kanattis Fr. Tu'arin Afaan Oromootiin kitaaba barnoota amantiifi idileef oolu mana amantichaaf qopheesse. Yaalin kun kitaabolee barnoota amantiifi idileef oolu hedduu akka oomishu isa taasise (Ibid). Dabalataanis barattoonni Oromoo kolleejicha keessatti lenji'an hedduufi mishinaroonni barreffama adda addaa Afaan Oromooti hiikan (Tasfaye, 2012:79).

Haata'u malee, mootin Yohaannis, Minilik dhoksaan Awurooppanota waliin wal qunnama sodaa jedhuun waliigaltee Liichee 1878 bu'uureffachuun lammilee Awurooppaafi mishinaroota Kaatolikii Shawaa keessa akka baasu dirqe. Massajan turtii barnoota amantiifi qorannoo Afaan Oromoo irratti waggaa soddomaaf taasisaa ture booda Itoophiyaadhaa ari'ame (Tawalde, 2003). Kolleejjin Birbirsaa Oromoos nicufame. Bara 1879-tti Minilik iddoo kanatti mana amantii St. Gorgis jedhamu ijaare (Alberto, 1998).

Ta'us, miishinaroonni kun deebi'anii karaa Oromiyaa ittiin seenan barbaaduu eegalan. Akka Tasfayen (2012:79) Wolbert Smidt, (2003) wabeeffachuun ibsutu, namni Mgr. Cahagne jedhamu bakka Massaja bu'uun bara 1879 keessa kara ittiin Oromiyaa seenan karoorse. Mgr. Cahagnefi ijoollen Oromoo bara 1881 gama Zeeylaatiin dabruun Harar galan. Hararittis mana baruumsaa lama kan barnoota amantiifi idilee kennu adda addaan ijaaran. Mana barnootaa lameenittuu barnoota Afaan Oromoofi Afaan Arabaa kennuu eegalan. Namichi Fr. Jarasse'u jedhamu afaan gama fulduraatti ummaticha ittiin barsiisufi tajaajilu Afaan Oromoofi Afaan Arabaa bara1882-1883 qorachuu eegale.

Manni amantii Kaatolikii kun kolleejii Oromoofi buufata miishinootaa hundeessuu moggaatti jechoota Afaan Oromoo funaanufi caas-luga isaa qu'achuu eegale. Dabalataanis boca barruu isaanii Afaan Oromootif oolchan. Kitaaba barnootaa bara 1853 Afaan Oromooti hiikame dabalatee kitaabolee heddu afaanichatti hiikaniiru. Isaan keessaa tokko Abbaa Yaaqob yoo ta'u innis wangeela Maatiyoos Afaan Oromooti hiike.

Kitaabni kunis fuula 135 kan qabuufi mana maxxansaa Banasfus kan Carccassoni jirutti 1900 maxxanfame. Kitaaba kana keessa boqonnaalen 28 yoo jiraatan qabiyyeen isaa kadhaa ganamaafi galgalaa, ibsa cubbuufi ajajoota kurnan fa'a of keessaa qaba(Tasfaye, 2012:79).

2.8 Fookloorii Hujoo

Ilmi namaa gaafa gamtaadhaan jiraachuu jalqabee kaasee fooklooritti dhimma bahuun ,ergaa dabarfachuu fi fudhachaa akka ture seenaan adda addaa ni ibsa. Haata'u malee maalummaa fi faayidaa isaa karaa saanyiinsaawaa ta'een ibsuun kan jalqabame jaarraa 19^{ffaa} keessatti. Yeroo sanatti kan beekamu saayinsii waa'ee beekkumsa hawaasaa qoratu dimshaashumaan fookloorii jedhamaa ture.Adeemsa keessa yaada bu'uura fookloorii qorachuufi hojii qabatamaa keessatti itti fayyadamuu yaadni jedhu ka'e. kun immoo fooklooriin naannoo barnootaafi barnootaan alatti haala jireenyaa hawaasaa keessatti jijjirama fiduu akka danda'u hubatame. Yaada kanaaf immoo, fookloorii hujoon barbaachisaa ta'e.

Madda fookloorii hujoo ilaalchisee Michael (1994:269) yoo ibsu, ilaalcha fi jeeqama gama siyaasaafi diinagdeetin fookloorii irraa gahe fi jijjirama gama tajaajila idilee inni kennu irratti mul'atedha. Kana irraa ka'uun gaaffiin fookloorii hujoo maali jedhu ka'e. Xalayaa affeerraa bara 1971 barraa'e bu'uureffachuun koreen tokko qindaa'ee marii hiikaafi faayidaa fookloorii hujoo irratti gaggeeffame. Marii kanarrattis namoota kanneen akka Richard Ba'uman, Robert H. Byington, Henary Glassie, Rayna Greenfi Harry Oster warren hirmaatan yoo ta'an isaanis; hiika fookloorii hujoof nita'a jedhan irratti walii galuun fookloorii hujoo jechuun yaada qabatamaan hojiitti hin hiikamin, yaadafi beekkumsa dhimma dhugaa qabaniifi qorataan fookloorii yeroo qorannoo godhu tooftaalee ykn sagantaa raawwatu fooyyessanii itti fayyadamuun rakkoo gama ammayyoomuu hawaasaa, diinagdeefi teknoolojiitin dhufu furuu jedhan.

Yaada walii galtee marii kanas Michael (1994:269) yoo ibsu, "We define applied folklore as the utilization of the theoretical concepts, factual knowledge, and research methodologies of folklorists in activities of programs meant to ameliorate contemporary social, economic and technological problems" jedha

Gama biraatin immoo fookloorii hujoon hiika yeroo ammaa dhagahama (fooliin) isaa hojii irra oolaa jiran sadi akka qabu Dorson (1972:40) gaditti ibsa.

Three senses of applied folklore seem to be currently in the air. One considers that folk wisdom and know-how can be culled out from the mass of folklore tradition and put to use, i.e. applied, in the sophisticated culture. An example, would be the utilization by modern medical science of time-honored folk remedies recipes that actually work. A second, is the application of folklore concepts and content to teaching and research in other fields. The folklorist “applied” his stock of knowledge to illuminate, say, arid stretches of history. The third sense has to do with the obligation of the folklorist to ameliorate the lot of the folk.

Akka yaada olii irraa hubatamutti fookloorii hujoon hiika sadi akka qabuufi inni jalqabaa beekkumsa kalaqaa ol’aanaafi barbaachisoo ta’an beekuun barsiifataafi aadaa hawaasaa bal’aa ta’e keessa filatanii funaanuun akka faayidaaf oolu gochuufi aadaa qarooma keessatti ittiin hojjachuudha. Inni lammaffaa, yaadaafi qabiyyee fooklooriitti fayyadamuun barsiisuufi qorannoo dirree biroo ittin gaggeessuu yoo ta’u, hiikni sadaffaa immoo, fooyya’insi jiruuf jireenya hawaasaa akka dhufu gochuu jedha.

Fookloorii hujoon rakkoo hawaasa mudate tokko furuuf ykn ibsuuf faayidaa akka qabu yaadoliin olitti ka’an ni ibsu. Rakkoo hawaasa tokko mudate furuuf immoo, fookloorii hawaasni tokko qabutti dhimma bahuun tajaajila adda addaaf oolchudha. Yaada kana Michael (1994:271) yoo ibsu,

In sum applied folklore may mean or connote ameliorating social ill, utilizing traditional knowledge and techniques in modern science and technology, drawing on insights from folklore studies to illuminate issues in other (usually academic) field, enriching human life, or applying concepts and hypotheses from folklore theory to solve practical problems of whatever nature. All these ideas assume research, intervention, and a body of theory and knowledge.

Hafee olii irraa akka mul’atutti hiikni fookloorii hujoof kennamu akka waliigalaatti: dhukkubbii hawaasaa hubachiisufi foyyeessuu, beekkumsa aadaafi mala beekkumsa ha waasa keessa jiru tokko saayinsii ammayyaafi teknoolojii keessatti itti fayyadamuu, qorannoo fookloorii irraa beekkumsa argamu dhimma biroo akka ooluu danda’utti fageessanii yaaduu (keessaahuu mummee barnoota) keessatti, jireenya dhala namaa fooyyessuu ykn immoo, yaadaafi tilmaama yaadiddama fookloorii hojiitti hiikuun rakkoo qabatamaan hawaasa mudate furuudha. Kana gochuuf immoo fookloorii hujoon dirree xiyyeeffannoo mataa isaa qaba.

Dirree qorannoo hujoo Michael (1994:271) yoo ibsu,

The field of applied folkloristics ethically utilizes concepts, methods, and theory from the discipline of folklore studies as well as its own specialization to provide information, the formulation of policy, or the initiation of direct action in order to produce change or stability in behavior, culture, or the circumstances of people's lives including environment and technology.

Dirreen qorannoo fookloorii hujoo gama qorannoo sirnaawaan gaggeeffamu lammiif: yaada, tooftaafi yaadiddama gama naamusa gaarii qorannoo fooklooriin argme fayyadamuu, akkasumas odeeffannootti xiyyeeffannoo kennuun dhiyeessuu, qajeelfama ykn waliigaltee baasuun qopheessuu, gochaa kallattii jijjiiramaafi tasgabbii gama amalaa dhufu maddisiisuu jalqabuufi jeequmsa aadaafi jireenya hawaasaa mudatu naannoofi teeknoolojii irraa eegudha

Waluumaagalatti akkuma olitti ibsamuuf yaalame fookloorii hujoon dhimma beekkumsa hawaasni qabu irratti hubannoo guddiffachuudhaaf, murtoo naannoo fooklooriin fudhatamuu qabu irratti itti gaafatamummaa barbaachisaa ta'e argachuudhaaf kan gargaaru yemmuu ta'u, gochootni murtee barbaadan kun kan raawwataman mana barumsaa keessatti, bakka hojiitti, iddoo seeraafi mana yalii keessatti hojiirra akka ooluu danda'an kan agarsiisu dha.

2.8.1 Maalummaa Mammaaksaa

Hayyoonni adda addaa mammaaksaaf hiika garagaraa kennanii jiru. Hiikni hayyoonni kunneen kennan kun kan tokko ta'eefi walfakkaatuu miti. Sababni isaas, mammaaksi haala itti fayyadamtoonni isaa galumsa adda addaa keessatti hiika kennan irratti hundaa'ee addaa addummaa qaba. Hiika mammaaksaa tokko kennuun rakkisaa ta'uu isaa hayyootni gara garaa ragaa bahu. Yaada kana Finnegan (1970:393) yoo ibsitu, "The exact definition of 'proverb' is no easy matter. There is however, some general agreement as to what constitutes a proverb" jetti. Kunis kan ibsu mammaaksaaf hiika kennuun salphaa akka hin taaneefi waan baay'eerratti akka xiyyeeffatuu ta'uusaati.

Ta'us hiikni hayyoonni mammaaksaaf kennan tokko ta'uu haa dhabu malee, hayyoonni hundi kan waa'ee mammaaksaa tuquu yaalan hiika mataa mataa isaanii kan walitti dhufeenya qabu kaa'anii jiru. Finnegan (1970: achuma), hiikni mammaaksaa wantooa garagaraa irratti hindaa'a jettus hiika mataa ishee kan itti aanu kana kenniteerti. "It is a

saying in more or less fixed form marked by ‘shortness, sense and salt’ and distinguished by popular acceptance of the truth tersely expressed in it” jetti. Kunis mammaaksi uunkaa mataa isaa kan qabu, gabaabaa miira mi’aawu qabuufi dhugaa of keessatti qabuun fudhatamummaa guddaa kan qabu ta’uu isaati

Jireenya ilma namaa keessatti mammaaksi sakatta’a cimaarraa kan ijaarameefi umrii guddaa kan qabuudha. Mammaaksi seenaa ilma namaa keessatti umrii dheeraa kan qabu ta’uu isaafi osoo ilmi namaa akka har’aa kana ogummaa barreeffamaa hin cimsatin kan ture akka ta’eefi ummatoonni akka Sumeeriyaa, Giriikiifi Laatinii mammaaksa walitti qabuun wantoota akka Kunifoormiifi kan kana fakkaata irratti barreessanii kan kaa’an ta’uu isaanii Mieder (1997:3) haala itti aanu kanaan ibsa.

The fascination with proverbs can be traced back to the earliest written records. The ancient Sumerian people included small proverb collections on their cuneiform tablets, and rich Greek and Latin proverb collections illustrate the high regard for this formulaic wisdom in classical antiquity. Proverbs have been collected throughout the world to the present day, and literary thousands of collections attest to the ubiquity of this wisdom literature caused in short metaphorical sentences.

Akkasumas, seenaan mammaaksaa kitaaba Qulqulluun kan wal qabatu ta’uusaa Mieder ni ibsa.

2.8.2 Faayidaa Mammaaksaa

Ummatoonni addunyaa kanarra jiran hunduu mammaaksota yookaan goorowwan ogafaanii dhimma itti bahan hedduu qabu. Mammaaksonni kunneen jireenya isaanii keessatti faayidaa hanga kan hin jedhamne kennu. Hawaasni tokko mammaaksa isaatti fayyadamuun gammachuu, gadda, hawwii, shakkii, amantaa, jaalaala, jibba, dadhabina, ilaalcha, gaarummaa, hammeenya, amala badaa, waliigaluu, tokko ta’uu kan ittiin walii ibsuufi walumaagalatti, jireenya keessatti kan ittiin yaada walii ibsuufi gorsuudha. Mammaaksi yaada gabaabaa fayyadamuun dubbii cimaa sakatta’a guddaa barbaadu dabarsa. Dubbii yeroo dheeraa dubbatame caalaa mammaaksi tokko dubbicha haalaan ibsuu danda’a. Mammaaksi hawaasa keessatti kabajaafi jaalala guddaa waan qabuuf namni tokko waan mammaakameef sana haasa’a haasa’ame caalaa haalaan hubata.

Hayyoonni hedduunis faayidaa mammaaksi hawaasa keessatti qabu tarreessanii jiru. Fakkeenyaaf, ‘Finnegan’ mammaaksi jireenya hawaasaa keessatti iddoo adda addaa

keessatti akka fayyadu ni himti. Kunis, mammaaksi yaada tokko gabaabsee kan ibsu ta'uu isaarraa kan ka'e, iddoolee akka seeraa, mana murtee, gorsitoota, jaarsummaafi kan kana fakkaatan irratti faayidaa guddaa akka kennu ni eerti. Gorsitoonni mammaaksa fayyadamanii akka ergaa dabarsan yoo himtu "counselor and judges also use proverbs to comment obliquely on the conduct of those involved, often with implied advice or rebuke" (1970:408) jechuun amala namootarratti ergaa dhoksaa, cimaafi sakatta'a guddaa soqu dabarsa jechuudha.

Bakka rakkoon waliigaltee murtee kenname irratti jiruttis furmaata cimaa kan kennu ta'uu isaa 'Finnegan' yoo keessu "In court and elsewhere there are also frequent actions for using a proverb to smooth over a disagreement or bring a dispute to close" (1970: 409) jetti. Dabalataanis, mammaaksi jireenya ilma namaa guyyaa guyyaa keessatti faayidaa kan qabu ta'uu isaa 'Finnegan' haalaan lafa keessi.

Fakkeenyaaf, mammaaksi barumsa keessatti faayidaa cimaa qaba jetti. "Proverbs, then are sometimes used quite formally and consciously as a vehicle to achieve the ends, and in the same sort of context, that we associate formal education" (1970: 413). Kunimmoo dhugummaa of keessaa qaba. Mammaaksi sammuu namaa akka bal'isee yaadu godha; fayyadama afaanitis sirriitti cimsa. Namni afaan mammaaksi ittiin mammaakame hin beekne tokko ergaa mammaaksicha hubachuu hin danda'u.

Gama biroon, mammaaksi siyaasa keessattis gahee guddaa qaba. Kanas Mieder(1997:4) yoo ibsu,

The politics of the 19th century saw A. Lincoln and O. Bismarck marking rhetorical use of proverbial language, and in the early part of the 20th century, T. Roosevelt and V. Lenin appreciated the proverb as a ready-made tool to effect political change. In more modern times W. S. Churchill, N. Khrushchev, and R. Perot serve as examples of politicians who flavored their utterances with didactic wisdom.

Hafee olii irra kan hubatamu siyaasota bara jiddugalaafi ammaa keessaatti mootummoonni hedduun ummata isaanii mormitoota isaanii amansiisuuf mammaaksatti haalaan kan fayyadaman ta'uu isaanii ibsa.

Akkasumas, mammaaksi yaada tokko miidhagsee, gabaabsee dabarsuu isaa irratti hundaa'uun afaan tokko isa malee akka hin tolle yoo himtu, 'Finnegan' akkana jechuun ibsiti. "Proverbs are essential to life and language: without them, the language would be

but a skeleton without flesh, a body without soul” (1970: 415). ‘Finnegan’ akka ibsitutti, faayidaan mammaaksi barumsa keessatti qabu hayyootaan ibsamuu baatus, mammaaksi iddoo hundattuu mammaakamu faayidaa barumsaa ni kenna.

2.9 Yaaxxina Seenawaa

Qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu yaaxxina isaaf malu qabaachuu kan qabu yoo ta’u, yaaxxinni kunis, karaa ittiin kaayyoo isaa milkeessu, mala qorannoo yaadafi dandeettii isaa itti daangessuufi bu’aa ykn beekkumsa qorannoon kun addunyaaf dabalu karaan ittiin too’atuudha. Kanaaf qorannoon kunis, yaaxxina seenawaa kan fayyadame yoo ta’u; yaxxina seenawaa jechuu Blach (2008) yoo ibsu, “Historical theory is an attempt to impose a unitary meaning on the past (often in a narrative) in order to explain what has happened (or to structure its supposed meaning) and to (some degree) make predictions about future (such as in historical materialism)” jedha.

Akka hafeen olii ibsutti yaaxxinni seenawaan waan yeroo dabre keessa ta’e tokkoof hiika kennuuf yaalii ykn seenessaa taasifamu ta’ee; gochaa yeroo dabre keessa raawwatame tokko irratti ibsa kennuu ykn haala gochi tokko ittiin hojjatamufi gochaa ni ta’a jedhamee yaadame tokkoof hiika kennuufi waan fulduratti ta’uu maluuf tilmaama kennuuf (kan akka qaama /physical/ tokko irratti mul’atu) hundaa’uun kan tajaajiluudha.

Yaaxxinni seenawaan yaada karaa adda addaa dabarsuuf kan fayyaduudha. Yaada kanas toorri intarneetii <https://www.hf.no>> historiography jedhamu yoo ibsu, “Historical theory is a concept that is used in different ways. Often researcher will have a theory about historical events and connections an orderly preconceived impressin of the phenomenon to be studied” jedha.

Akka barruu oliitti yaaxxinni seenawaan yaada karaa gara garaa qaba. Kunis, kan hudaa’u beekkumsa qorataan tokko yaaxxina waa’ee dhimma seenawaa qoratu irratti qabuufi hubannoo dinqisiisaa gochaa hin baratamin kan qoratamuuf deemamuu bu’uureffata. Dabalaataanis, tajaajila yaaxxina seenawaa toorri intarneetii <https://www.hf.no>> historiography jedhamu yoo ibsu,

Historical theory can be a view of history, an opinion about the fundamental nature of those aspect of the past that we wish to present. For example, a historical materialist will be interested in labour, production and the economy, while a

structuralist will try to describe common basic structures in language and thinking. Such theoretical perspectives will be decisive with regard to a historian's choice of sources, research topics and view of historical knowledge, but they will seldom be mutually exclusive.

Hafeen olii irraa akka hubatamutti, yaaxxinni seenawaan seenaa ta'e tokko kan agarsiisu ta'ee, ilaalchi isaa waa'ee uumama bu'uura kan akkataa gochaa yeroo dabree tokko dhiyeessuuf nu barbaachisu ta'eedha. Fakkeenyaaf: warri seenawaa waan qaamaan mul'atu qoratan kan irratti xiyyeeffatan carraqqii gocha tokko irratti taasifame, omishaafi bu'aa argamee kan seenessu yoo tau; kan warra yaaxxina xiinqooqaa yoo ta'e immoo, caasluga waliigalaafi bu'uura afaanii fi yaada isaa ibsuuf yaaluu irratti xiyyeeffata. Ilaalchi seenawaan akkasii kun, murtii kan argatu xiyyeeffannoo qorataan seenaa tokko filannoo madda ragaa, mataduree qorannoofi haala beekkumsa seenawaa itti ilaalame irratti kan hundaa'u ta'a.

2.10 Sakatta'a Qorannoowwan Wal-fakkii

Qorannoo tokko yeroo gaggeeffamu sakatta'a barruu walfakkii yookin qorannoo kanaan dura hojjetame waliin wal bira qabanii ilaaluun barbaachisaadha. Kunis hanqinaafi cimina qorannoo duraan tureefi kan amma hojjetamee walbira qabanii sakatta'uun yaada sirreeffama yookin yaadaa dabalataa kaa'udha. Kanumarraa ka'uun qoratichis qorannoo isaa kana keessatti qorannoo kanaan walfakkaatu sakatta'uun ciminaafi dadhabbina akkasumas yaada dabalataa kan qorannoo kana gabbisuu danda'an lama sakatta'uu danda'eera.

Asafaan kitaaba isaa (2009) 'EELA'jedhu irratti ogbarruu oromoo kutaa afuritti addaan qooduun qoratee barreesse jira. Boqonnaa duraa keessatti yaadrimee ogbarruu, maalummaa ogbarruu, gosootafi faayidaa ogbarruu, ogafaanifi hawaasummaafi ogafaanifi sansakkatti qooduun ibse. Kutaa itti aanu keessatti seenaa ogbarruu Oromoo bara 1900 A.L.A duraa kan jedhu yoo ta'u kutaa kana jalatti seen-duubbeefi oguma Oromoo sirnoota dabran keessatti qoodde ilaale.

Qooqqooddin kutaa kanaas, bara Sahle Selassie(1813-1847) J.L.Krapf, Minilik (1865-1913) Oromoota ogbarruu Oromoo yeroos yayyaban, Onesmoos Nasiib, Aster Gannoo, Dabbara Zannabaa, Kristiyan Ruufuu, Bara Iyyaasuu (1913-1916), Hayla Sillaasee (1928-1974), Bara Xaaliyaanii (1935-1941)fi san booda (1941/2-1974), Qubee Saaphaloo (1948-

1953), Finiina Qabsoo Oromoo (1963-) jalqaba qorannoo oguma Oromoo Awurooppatti: Karl Tutschek, Franko Jomardi jedhuudha.

Kutaan sadaffaan Seenaa Oguma Oromoo (1900-1991 A.L.A) jiru yoo ta’u kutaan kunis qoqqooddii Oguma Oromoo (1900-1974), Oguma Oromoo bara Dargii keessa (1974-1991)fi Oguma Oromoo hin maxxanfamin as jalatti ibsee jira. kutaan afraffaafi inni dhumaa immoo, Oguma Oromoo har’aa (1991 A.L.A. as) jiruudha.

Qoqqooddi Asafaan kitaaba isaa keessatti godhe kanaafi dhimmi qorannoo qorataan kun adeemsisaafi qorachaa jiruun walisa fakkeessa. Haata’u malee qorannon kun kan Asafaa irraa wanti adda isa godhu ogbarruulee Oromoo mana sagadaa amantii Kaatoolikii Maarqoos Qulqulluu keessatti argamaniifi kan baroota 1860-1991 jiran qofa irratti kan xiyyeeffatu yoo ta’u kan Asafaa immoo ogbarruu oromoo akka waliigalaatti kan hammatuudha.

Dabalataanis, kitaaba Asafaa kana keessatti hojiilee ogbarruu mana sagadaa kana keessatti argaman keessaa kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhuun ala kan hafan hin hammatamne. Kitaabuma kanas yoo ta’e baraafi nama barreesseen ala kallatti xiyyeeffannoo kitaabichaa irratti ibsi kenne hin jiru. Kanaafuu qorataan kun ogbarruulee Oromoo barreessaa kanaan dagataman ykn hin barreeffamin kana dabaluun ni ibsa. Akkasumas, caalatti dhimma ogbarruulee kanaa keessatti hammataman kaasun gahee ogbarruu kanaa ni eera.

Tesfayen (2012) qorannoo isaa keessatti mata-duree “Early history of written oromo language upto 1900” jedhu irratti kan qaaccesse yoo ta’u qorannoon kunis ogbarruu Oromoo kan baroota 1900 dura jiru ibsuudha. Qorannoon kun kan qorataatin gamisaan kan walfakkaatan yoo ta’u, Garaagarummaan qorannoo kana lameen gidduutti mul’atu dangaa yerootifi iddoo argama ogbarruuwwaniiti. Kan Tasfaayee bara 1900 duraa ogbarruu barreeffame irratti kan xiyyeeffatefi ogbarruu yeroo kana Afaan Oromootiin barreeffame hunda yoo hammatu; kan qorannoo kana keessatti ilaalamu immoo, ogbarruulee Oromoo mana sagadaa amantii Kaatoolikii Maarqoos Qulqulluu keessatti argamaniifi kan baroota 1889-1991 jiran qofa irratti kan xiyyeeffatu ta’uudha.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNICHAA

3.1 Adeemsa Qorannichaa

Mataduree kana jalatti mala qorannichaa waliin walqabatan kanneen akka madda odeeffannoo, iddattoo, mala odeeffannoon ittiin qaacceffamu, mala odeeffannoowwan ittiin funaanaman, adeemsa qorannoo fa'a hammata. Waantonni kunis bal'inaan armaan gadiitti ibsamaniiru.

Akkuma boqonnaa 1^{ffaa} keessatti ibsametti xiyyeeffannoon qorannoo kanaa inni guddaan hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatolikii Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessaa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaa sakatta'uudha. Kana ka'umsa godhachuun qorannoo kana keessatti malleen funaansa ragaalee afgaaffii, marii gareefi sakatta'a dookumantiitiin irraa ragaawwan argaman mala qorannoo sakatta'a barruu seenessuu gargaaramuun qaacceffama. Kun immoo, lakkoofsaan kan ibsamu osoo hin taane jechaan qaaccessuun kan ibsamuudha.

3.2 Mala Qorannichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatolikii Marqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaatti argaman sakatta'uudha. Kana gochuuf immoo qoratichi gosa qorannoo qulqulleeffataa keessatti seenawaa fayyadame. Faayidaa mala kana fayyadamuu ilaalchi Fray and etal(1999) yoo ibsan “textual analysis is the method communication researcher use to describe and interpret the characteristics of recorded or visual message. The pupose of textual analysis is to describe the content, structure and function of the messages contained in the text” jedha. Kana jechuun malli qorannoo sakatta'a barruu kun kan qorataan amala barreeffamni qoratu sun qabu ittiin ibsuudha. Kaayyoon mala kanaas barruu balballoomsamu qabiyyee, caasaafi faayidaa isaa ibsa kennudha. Kanumarraa ka'uun, qoratichi mala qorannoo sakatta'a barruu fayyadamuun qorannoo kana kan gaggeessedha.

3.3 Madda Odeeffannoo

Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa madda tokkoffaafi lammaffaadha. Maddi ragaa tokkoffaa kunis hojiilee ogbarruu Mana sagada Amantii Kaatolikii *Marqoos Qulqulluu*

baroota 1860-1991 keessatti argamaniidha. Maddi odeeffannoon irraa funaaname inni lammaffaan immoo hawaasa Aanaa Doobbaa keessa jiraatan keessaa manguddoota dhimmicha gadi fageenyaan beekaniidha.

3.4 Mala Iddeessuu

Qorannoo geggeessuuf iddattoo filachuun barbaachisaadha. Iddattoon qorannoo keessatti bakka tokko qofatti otoo hintaane sadarkaa adda addaatti ilaalamee filatama. Flick (2002:61) yoo ibsu,

The issue of sampling emerges at different points in the research process. An interview study is connected to the decision about which persons to interview (case sampling)...Furthermore, it emerges with the decision about which of the interviews should be further treated i.e. transcribed and interpreted (material sampling). Finally, it arises when presenting the findings; which cases or parts of texts are best used to demonstrate the finding (presentation sampling).

Qorannoon tokko yemmuu gaggeeffamu iddattoon namoota afgaaffiif dhihaatan ittiin filachuuf qofa kan itti fayyadamnu osoo hintaane bakka saditti gargaaramna. Jalqaba namoota odeeffannoo kennuu danda'antu filatama; Achiis wayita odeeffannoon funaaname hiikamuufi qaacceffamu itti fayyadamna. Ragaan qaacceffamee bu'aan qorannoo erga beekamee boodas firii qorannoo sanaa qaama dhimmichi ilaaluuf dhiheessuufi agarsiisuuf kamtu akka dhihaatu kan ittiin filatamuudha.

Iddattoonis adeemsa kanaan kan filatamu yoo ta'u, innis jamaa qorannoon irratti geggeeffamu keessaa namoota filachuu jechuudha. Iddattoo filachuun kan barbaachiseef ammoo, yeroo, maallaqa, humna namaafi kanneen biroo qusachuuf jedhameeti. Kanaaf, qorataanis qorannoo isaaf maala iddatteessuu akkayyoo filate. Mala iddatteessuu kanas Berg (2001:32) yoo ibsu, "When developing purposive sample, researchers use their special knowledge or expertise about some group to select subjects who represent this population," jechuun yaadicha cimseera.

Walumaagalatti iddatteessun akkayyoo gosa iddatteessuu miti-carraa keessaa tokko akka ta'eefi kanneen qorannicharratti hirmaachuu qaban kan ittiin murteeffamuudha. Sababni kana fayyadameef qorannoo kana hunda caalaa kallattiin galmaan nigaha jedhee waan amanee fi.

3.5 Irraawwatamaa

Qorannaan kun kan irratti gaggeeffame hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatoolikii Marqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaa jiran sakatta'uu jedhurratti kan xiyyeffatuudha. Oromiyaa keessatti manneen amantaa muraasa keessatti ogbarruun Afaan Oromoo umrii dheeraa qaban akka argaman ragaaleen adda addaa ni mul'isu. Haata'uu malee, altokkotti kitaabolee manneen amantaa adda addaa kan Afaan Oromootiin barreeffaman sakatta'uun qorannoorratti gaggeessun waan ulfaatuf ogbarruulee mana amanaataa kanarratti qofa kan daangeffameedha.

3.6 Mala Odeeffannoon Ittiin Funaanaman

Odeeffannoo funaanuuf malli itti gargaaramnu baay'eetu jira. Malli qorataan kun itti fayyadame mala qorannoo sakatta'a barruuti. Qorannoo kana milkeessuuf adda dureen Kitaaboleen yoo sakatta'am odeeffannoo guutuu gochuuf afgaaffifi mareen garees ni barbaachisa Kanuma bu'ura godhachuun qorannoo kana keessatti odeeffannoon funaanname sakattaa dokumentii, af-gaaffiifi marii gareetti dhimma bahuun qorannoo isaa qoratichi gaggeesera.

3.6.1 Sakatta'a Dookumentii

Sakatta'a dookumentii jechuun adeemsa qorannoo tokko gaggeessuu keessatti tooftaa qorannoo san fudhatamummaafi dhugummaa isaa mirkaaneessuuf kitaaba, galmeefi bareeffaamtoota bifa adda addaatiin taa'an qaacceessuun ciminaafi hanqina qabiyyee isaanii ibsuuf kan gargaarudha. Yaaduma olii kana deeggaruun Dastaa (2011:131) yoo ibsu, "Barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootitti nama fayyadan hedduutu jira. Isaan keessaa kanneen akka waraqaa ragaa , kitaabota, xalayaa, nagahee, ajandaa, qaboo yaa'ii, barreeffama murtii, yaadannoofi kanneen kana fakkaatan ta'uu danda'u" jechuun ibseera. Kanumarraa ka'uun qorataan kitaabolee ogbarruu mana sagada Maarqoos Qulqulluu keessa jiran keessaa kan yeroo durii 1860-1938 keessa barreeffaman torba (7) sakatta'eera.

3.6.2 Afgaaffii

Af-gaaffiin malleen odeeffannoo qorannoo kanaaf ittiin funaannaman keessaa isa tokkoodha. Malli kun odeeffannoo sakattaa dookumantiidhan argachuu hin dandeenyeefi

warreen odeeffannoo bal'aa itti barbaadaniif sirriitti qulqulleeffachuuf kan qoratichi fayyadame. Faayidaa afgaaaffii ilaalchisee Goldstein (1964:104) akka ibsutti, "Interviewed data may include information on what the informant knows, believes, expects, feels, wants, does or has done, or which explains or gives reasons for any preceding". Akka yaada haayyuu kanaatti odeeffannoon afgaaaffii irraa argamu odeeffannoo odeeffennaan waan beeku, waan itti amanu, waan nita'a jedhee yaadu, waan itti dhaga'amu, waan fedhu, waan amma hojjetu ykn hojjetee darbeefi waan sababa isaa waliin ibsuu danda'u kan nama birootiif ittiin dabarsudha.

Kaayyoon qorattichi mala kana fayyadameefis, qorattichaa fi odeeffennitoonni qaamaan walarganii yaada isaanii bal'inaan walii ibsaa waan deebii deebisaniifi. Kanaafuu, qora taan namoota dhimma qorannoo kanaan walqabatu beekaniifi dhimmichatti fayyadaman namoota 10 (kudhan) gaaffilee afgaaaffii gartokkeen qindaa'e (Semi-structured Interview) muraasa ta'e qopheeffachuun ragaa funaane.

3.6.3 Marii Garee

Mariin garee meeshaalee odeeffannoo ittiin funaanaman keessaa tokko ta'ee hirmaattotaaf akkaataa yaadni burquu danda'uun gaaffilee adda addaa dhiheessuun haaluma salphaan akka irratti mari'ataniif karaa mijataa uuma. Mariin garee: yaadota didimmisaa'an ifa gochuun hubachiisuuf , yaada namni tokko osoo hinibsin bira tare inni biroo yaadaachiisuun yaada tokko guutuu taasisuufi walgargaaranii kan inni tokko dagate inni biroo yaadachuun akka falli barbaachisaa ta'e argamu haala mijeessa.

Haaluma kanaan qorataanis, namoota yeroo durii mana amantaa Marqoos Qulqulluu keessatti barataafi kitaabolee kanatti fayyadamaa turaniifi dhimmicha beekan iyyaafatee erga bira gahee booda guyyaa kadhannaa mana amantichaatti kadhaa booda waliin marii akka godhan hayyamsiisuun beellama erqa qabatee booda 28/07/2009/ garee nama sadi qabu tokkoofi lama qabu lama gurmeessuun odeeffannoo barbaachisaa ta'e akka argatu taaasissee jira. Adeemsa marii garee keessattis, qorataan yaadni akka jala hintarreef meeshaalee waraabbii elektirooniksii ta'etti dhimma bahee jira.

3.7 Malleen Qaacceessa Ragaalee

Qorannoon tokko yeroo adeemsifamu malleen qaacceessa ragaa mala ibsa kennuu ykn mala lakkoofsaa fayyadama. Malli odeeffannoon qorannoo kanaa ittiin ibsame mala sakatta'a barruu irraa argame ibsuu yoo ta'u; ragaan argamu lakkoofsan osoo hin taane jechootaan kan ibsamuudha. Kanumarraa ka'uun, ragaaleen qorannoo kanaaf sakattaa dokumantii, af-gaaffiifi marii garee irraa argame akkaataa wal fakkaataniin gosa gosaan teessisuun mala qorannoo ibsaatti fayyadamuun ibsameera.

Sababni isaatis ragaaleen funaanaman hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatoolikii Marqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessatti argaman sakatta'uu kan jedhu waan ta'eef jechaan ibsa itti kennuun kan qaacceeffamaniidha. Adeemsi kun immoo bakki yookin iddoo argannoo qorataan argamee kan mata-duree sanaan walqabatu ragaan qaacceeffame tokko bu'aan isaa kan ittiin mirkanaa'u mala qaaccessa ragaalee keessatti ta'uu isaati. Mala qaaccessa ragaalee jechuun, ragaalee funaannaman sanarratti hundaa'uun kan qoratichi argannoosaa itti mirkanessuun mul'isuudha. Qoratichis qorannoo isaa kana adeemsisuun ragaalee malleen adda addaatiin funaane qaaccessuun argannoo isaa mirkaneessuf malli inni dhimma itti bahe mala qorannoo sakatta'a barruu jechuudha.

BOQONNAA AFUR: QAACCESSA ODEEFFANNOO

Boqonnaa kana jalatti, ragaalee qorannichaa mala qorannoo afgaaffi, marii gareefi sakatta'a dookumantii fayyadamuun funaannaman as keessatti qaacceffamuun hiikama. Adeemsa ragaa qaaccessuun hiika itti kennuu kana keessattii ragaalen afgaaffifi marii gareen funaannaman iddoo heddutti waan walfakkaatuf bakka tokkotti kan qaacceffaman yoo ta'u; iddoo tokko tokkotti immoo, ragaalee sakatta'a dookumantiiwwaniin funaannaman waliin qaacceffamaniiru. Kunis, kan ta'e odeeffannoowwan argaman mata duree adda addaatti qoqqooduun erga tartiiba'anii booda qoratichaan qaacca'uun hiikni itti kenname.

4.1 Seenaa Duub-Barree Afaan Oromoofi Guddina Ogbarruu Oromoo Mana

Sagada Maarqoos Qulqulluu Baroota 1860-1991 keessa.

Dhufaatii Amantii Kaatoolikii gama ona Ituutiif sababa guddaa kan ta'e hongee ilmaan Oromoo Afran qalloo walakkaa jaarraa 19^{ffaa} keessa mudate waliin walqabata. Kunis kan ta'e; yeroo kanatti ilmaan Afran qalloo miishinaroota Awrooppaa gama baha Oromiyaa dhufan irraa amantii kana fudhachuun hordofuu eegalanii turan. Naannoo hordoftootni kun jiraatanittis hongee hamaan waan mudateef hordoftoonni kun baqa gama ona Ituu yeroo deeman miishinaroonni kun deeggarsa ummatichaa gochaa waliin adeemuun damee isaanii babal'isuun Anaa Doobbaa, ganda Caffeetti damee haarawa bu'uuressan.

Kana booda barnoota amantii barsiisuu eegalan. Achiis, bifti isaan ittiin barsiisan Afaan Faransaayyiin waan ta'eef hordoftoota hedduu horachuun rakkoo ta'e. Kanaafis, bocni barruu sagalee Afaan Oromoo bakka bu'u qubee Laatinii irraa bocamuun akka afaanichaa mijatutti ittiin barsiisun naannoo bara 1860 eegale. Yeroo kanaa eegalee ilmaan Oromoo muraasni duub-barree Afaan Oromoo baruun jalqaban. Adeemsuma keessa duub-barreen kun babal'achuun namoonni hedduun akka barataniif sababa ta'e. Kana booda gama ogbarruu barreeffamaatti cee'uun ogbarruun barreeffamanis maxxanfamuun gama mana sagada kanaa dhufuun dhimma amantii irraa barsiisuun danda'ame.

Haata'u malee, duub-barreen kun akka hin guddanneef sirni naafxanyaa weerara ilmaan Oromoo irratti taasisuun lafa Oromiyaa qabachuun ummaticha gabroomfatee ummaticharratti waljijjiiraa ture, duub-barreen Afaan Oromoo akka hin baratamne takka

dhoorgaa yeroo sirnichi dadhabu immoo duu-barreen afaanichaa takka dagagaa fi manni sagadichaas yeroo dhoorgaan cimu mala adda addaa baasuun hanga bara 1991 itti fufsiisuun barsiisaa ture. Ammas barsiisaa jira.

Yaada kanas, odeeffannoo Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/) irraa ragaan argame akka ibsutti, manni amantii kun bu'uuramuu amantii kaatolikii irraa eegalee dhiibbaa sirnoota naafxanyaa hundaa tooftaa adda adda baasuun dandamachuu danda'e. Yeroo kanaa eegalee deeggarsa hordofoota amantii irraa galii galuufi deeggarsa mishinoota alaa irraa argamu gaggeessitoota amantiifi barsiistotaaf kafalaa ture. Manni amantii kun deggarsa mootummaatin alatti ofii isaa of danda'uun hanga ammaatti sirna baruu barsiisuu osoo addaan hin murin itti fufuun Guddinaafi dagaagina Afaan Oromoo cimsaa kan tureefi ammas itti jiruudha. Dhiibbaa sirnootni ummaticharratti waljijjiiraa turan dagaagina duub-barree Afaan Oromoo irratti taasisaa tureefi adeemsa dagaagina duub-barree kanaa gaditti tokko tokkoon qaaceffamanii jiru.

4.1.1 Mana Sagada Maarqoos Qulqulluu Keessatti Barnoota Amantii Eegaluu

Amantiin Kaatolikii miishinaroota Awrooppaatiin gama baha Oromiyaa erga seenee booda damee isaa babal'isuun Anaa Doobbaa, ganda Caffeettis damee akka bu'uurate olitti ka'eera. Akka ragaan 13/07/2009/ Abbaa Yohaannis Haylee, Abba Jiinoo Pheexroosfi manguddoo Abbaa Waaree Yuuyyaa irraa argame ibsutti; damee amantii Kaatolikii ganda Caffeetti baname kanatti hayyoota amantii lammii Faransaay ta'an nama Charmaanoos Abussaafi Laalaaroos jedhamuun hordofoota amantii barsiisuun eegalame.

Barnootichis gaggeeffamuu kan eegalee afaan alagaa kan ta'e Afaan Faransaayin yadaleessuun yoo ta'u hordofootaa akka galuuf immoo; Afaan Oromootti hiikafii akka turan ragaan argame ni mirkaneessa. Yaada kanas ragaan ilmaan ilma Boruu Ahmed ta'an Yoonas Maarqoos Boruufi Pheexroos Yohaannis Boruu odeeffaannoo him afanii abbaa abbaa isaanii irra dhagahan irratti hundaa'un 20/7/2009/ argame akka ibsutti; gaggeessitoonni amantii biyya Faransaayii gama baha Oromiyaa dhufan turtii lafa Oromiyaa Afran Qalloo kaasee hanga ona Ituu taasisan keessatti Afaan Oromoo dubbachuu sirritti beeku. Kanas, Oromoota isaan waliin yeroo dheeraaf turan irra akka baraniifi afaan isaaniis Oromoota kana barsiisaa turan. Hawaasicha waliinis Afaanuma

Oromootiin waliigalu turan. Kanaaf Afaan Oromootti hiikuun kitaaboleefi barreeffamoota Afaan Faransaay irraa barsiisuu eegalan.

Haata'u malee haala kana keessatti miseensa hedduu horachuun ulfaataa itti tahe. Hawaasni Oromoo naannawa iddoo amantii kanaa jiraniifi yeroo duraa deeggarsa mishinaroonni kennan ilaaluun amanticha hordofuu eegalanilleen amanticha hordofuufi jala hiriiruu irratti dhibaa'uu eegalan. Warroonni amanticha hordofan kan gama Afran Qalloo irraa dhufanis galii gahaa qonnaafi beeylada irraa waan argataniif gaggeessitoota amantii jala deemuu dhiisan (Yoonas Maarqoos Boruufi Pheexroos Yohaannis Boruu 20/7/2009).

Gama biraan immoo, ragaan odeeff kennitoota Obboo Yaakim Yoonoo fi Obbo Mikkoo Faranse 13/7/2009/ irraa argame akka ibsutti namoonni hordoftoota amantii turanifi gumaacha manni amantii kun isaanif godhu jaala deemaa turan adeemsa keessa waan haaraa gama biraa waan hin arginiif gama amantii Oromoo isa duudhaatti deebi'uu eegale. Haala kanaan miseensa haarawa horachuun amanticha babal'isuumii miseensi tureeyyu hir'achaa adeeme. Kun akka rakkoo jiru ilaalan gaggeessitoota amantichaa dirqisiise.

4.1.2 Duub-barree (Literacy) Afaan Oromoo Eegalu

Amantiin Kaatoolikii erga Godina harargee lixaa aanaa Doobbaa Aradduu Urjii Bariisaa qubachuun barnoota amantii afaan alagaan barsiisuu eegaleefi miseensota muraasa harargee bahaa dhufaniifi naannoo qubate irraa erga horatee booda adeemsa keessa dhibaa'aa dhufuun rakkoon akka mudate olitti ka'ee jira.

Rakkoon kun mala biraa akka barbaadan isaan kakaase. Barnoonni amantii kun afaan hawaasa hordoftoota amantichaa tahaniin yoo kenname salphaatti hawaasichi akka ergaa barnoota amantii sanaa hubachuufi ittis gammaduu danda'an akkasumas, amanticha babal'isuufis haala mijataa uumuu akka danda'u yaadni ka'e. Ummanni Oromoo hordoftoota amantii ta'anis, barnootni kennamuufi kitaaboleen irraa barataa jiran gara Afaan Oromootti hiikamee akka isaan tajaajilu gaaffifi yaada dhiyeessan. Kun Afaan Oromootin akka barsiisanifi barreessan dhiibbaa cimaa uume. Kana gochuuf Afaan Oromoo boca barruu mataa isaa qabaachun barbaachise. (Obboo Yaakim Yoonoo, Mikkoo Faranseefi obboo Eliyaas Deegoo 13/7/2009/).

Akka manguddoonni kun jedhaanitti, Rakkoo kana furuufis barsiisota lammii Faransaay kan amanticha gaggeessuf iddoo kana dhufan keessaa tokko xalayaa dhaabbata miishinari biyya isaaniifi harargee bahaa jiruuf barreesse. Xalayaa kana irrattis ummanni Oromoo naannoo kanaa fedhii guddaa afaan isaanitiin barachuu waan qabaniif gaaffii kana akka isa gaafatan, gaaffii kanaaf deebii yoo argatan ummanni naannoo hundi ijoollee isaanii gama isaanii akka erganiifi ofii isaaniis akka baratan, sababa kanaan immoo, kaayyoo isaanii kan ta'e amantii isaaniis babal'isuuf milkaa'ina guddaa ta'uu akka danda'uufi namoonni naannoo sanii hundi amantii isaanii fudhachuu akka danda'an ibseef.

Dabalataanis, milkaa'ina barbaadame kana arguuf: qubee Afaan Oromoo ittiin barreessan, kitaaboleefi barruuleen adda addaa kan gama afaanichaatti hiikamaniifi meeshaaleen baruu barsiisuuf oolan akka barbaachisu ibseef.

Akka ragaan Abbaa Yohaannis Haylee, 13/7/2009 irraa argame ibsutti, dhaabbatichi xalayaan itti ergame ergaa xalayaa gubbaa jiru hubachuun yeroo gabaabaa keessatti qubee Laatinii gama Afaan Oromootti madaqsuun akka afaanichaa mijatutti ittiin barreessuf bocan. Akkasumas, qubee kanaafi barruulee adda addaa kan ergaa dubbii waaqayyoofi farfannaa amantii qabu gara Afaan Oromootti hiikuun gama mana sagada Maarqoos ergan.

Abbaa Yohaannis Haylee, 13/7/2009 itti dabaluunis, gaggeessitoonni mana amantichaa akkuma bocni barruufi barruuleen ergaman isaan bira gaheen kaayyoofi hawwii isaanii milkeessufifi gaffii hordofootafis deebii kennuuf baruumsa Afaan Oromoo qubee madaqsan kanaan kennuu eegalan. Barnootichas kan kennuu eegalan gaggeessitootuma lammii Faransaay ta'an lamaanin yoo ta'u maatii yeroo jalqabaa Afran Qalloo irraa dhufuun naannoo san qubataniifi hordofoota muraasa hawaasa naannoo irraa horatan akka Afaan isaanii qofaan barsiisan itti himanii jajjabeessuni. Gaggeessitoonni amantii kun itti dabaluunis barnoota amantiin cinaatti hojii baruufi barsiisuu gamhundaa Afaan Oromootin kennuu akka eegalan hawaasa naannoo beeksisan.

Barnootichas bifuma jedhaniin barattoota kudhan (10) hin caalle hirmaachisuun qubee barsiisuu eegalan. Guyyaa sambata guddaa immoo, hordofoota amantii sagadaaf gara iddoo amantichaa dhufan yeroo murtaa'e fudhachuun barsiisuu itti fufan. Ijoolleefi

namoonni muraasni barnooticha baratuu eegalan qubee barreessuufi yaamuu barachuun waan iddoo amantii kanatti baratan hawaasa naannoo agarsiisuu eegalan. Namoonni kun turtii yeroo gabaabaa booda maqaa isaaniifi kan abbaa isaanii barreessuu, xalayaa waliif barreessuun ergaa waliif dabarsuu danda'an (Obboo Yaakim Yoonoo, Mikkoo Faransee 13/7/2009/, Obboo Yooyyee Waareefi Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/).

Odeeffannoo Abbaa Yohaannis Haylee,fi Abba Jiinoo Pheexroos 13/7/2009 irra ragaan argame akka ibsutti, barnoota gamhedduu kennuu mana amantichaa, Afaan Oromootiin barreessanii barsiisuufi namoonni baratan sadarkaan beekkumsa duub-barree danda'uu isaanii kun suutuma suutaan hawaasa naannoo san jiraatan hawwataa adeeme. Keessaahuu, xiinqooqa Afaan Oromoo irratti xiyyeeffannoo kennuun qorannoolee adda addaa gochuun barsiisuu isaaniifi barnoota afaanichaas yeroo kennan kabaja guddaa keennuufiif jecha yeroo isaa dhabbatanii baruu barsiisuun waan gaggeeffamuuf kun hordofoota amantichaafi hawaasa naannoo daran booji'e.

Dabalataanis, ragaan gaggeessitoota mana sagada kanaa ta'an Abbaa Yohaannis Haylee,fi Abba Jiinoo Pheexroos 13/7/2009 irraa argame akka ibsutti, hanguma amantichi hidda gadi hidhacha adeemu, hordofoonni amantichaas wal horaa bay'achaa dhufuun Oromoonni hordofoota amantichaa tahan baratanii sadarkaa qabachuun abbaa amantichaan muudamuu jalqaban. Namoota beekkumsa Afaan Oromoo barreessuufi dubbisuu akkasumas, beekkumsa amantii ol'aanaa irra gahuun yeroo duraaf muudame keessaa inni duraa Abbaa Yooseef Jaarraati. Namni akka Abbaa Yooseef kan ummata keessatti dhalatee, keessatti guddate kun muudamuun immoo; ummanni Oromoo naannoo sanii osoo amantiin wal hinqoodin akka gama iddoo amantichaa dhufanii baratan isaan kakaase.

Haaluma kana bu'uureffachuun namootni hordofoota amantichaa ta'an, Manguddoonni, dargaggoonni, shamarraniifi turtii yeroo booda hordofoonni amantii Muslimaa, Ortodoksiifi waqeffataas fedhii barachuu isaan keessatti uume irraa ka'uun barachuu jalqaban. Manni amantichaas, loogii tokko malee hawaasa naannoo sanii barsiisuun hawaasichi afaan isaanitiin barreessun ergaa barbaadan dabarfachuufi waan barreeffame dubbisuun yaada isaa akka hubatan gumaacha taasise. (Obboo Eliyaas Deegoo 13/7/2009/ fi Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/).

4.1.3 Hojiilee Amantiifi Duub-barree Afaan Oromoo Barsiisuu Dhorgamuu

Yeroo amantiin Kaatoolikii gama ona Ituu dhufu; hawaasni Oromoo Ituu sirna Gadaatin bulaa waan tureef hordoftootafi gaggeessitoota amantichaa rakkoo tokkoon alatti iddoon qubsumaa kennameefi amantii isaanii gaggeessaa turan. Adeemsa keessa Afaan Oromoof qubee malu bocuun barsiisuu eegaluun isaanii daran ummataafi abbootii Gadaas booji'uun ilmaan isaanii gama mana sagadichaatti erguun barsiifataa turan. Kanaafuu gaggeessa amantiis ta'ee, barnoota Afaan Oromoo kennuu eegalan akka barbaadanitti gaggeessuuf hayyama qabu ture (Obboo Yaakim Yoonoo 13/7/2009/fi Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/).

Haata'u malee, sirni Gadaa Oromoo kan Oromoota tokkichoomsee gaaddisa Odaa shanan jalatti bulchuufi waaggaa saddeetiin angoo dabarsu laafaa dhufe. Bifuma walfakkaatuun sirni Gadaa ilmaan Oromo Ituu kan gaaddisa Odaa Bultum jalatti gaggeeffatanis laafaa adeeme. Akkasumas, amantii Oromoo isa duudhaa ganamaa kan tahe amantiin Waaqeffannaa laafaa adeemuun hawaasni Oromoo ona Ituu jiraatan dhiibbaa Turkoonnifi Adareen taasifteen amantii Muslimaa fudhachaa dhufan. Dabalataanis Oromoonni Tuulamaa amantii Ortodoksii qaban dhiibbaa sirni nama nyaataa Minilik irrattii gaggeesseen baqatan naannoo kana qubatuu eegalan. (Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/)

Akka odeefkennaan kun jedhanitti, Osoo ilmaan Oromoo Ituu haala kana keessa jiranuu bara 1887 sirna gabroomfataa abbaa irree kan ta'e nafxanyicha Minilikii II jedhamuun weerarame. Nafxanyichi kunis, sirna Gadaa dhiibbaa adda addaatiin laafee ture barbadeessuun naannicha erga qabatee booda ummata Amaara naannoo san qubsiisee angoo itti kennuun ummaticha irratti muude. Yeroo kanaa kaasee Afaan Oromootiin amantii gaggeessuufi barsiisuun sirnichaan dhorgame.

Ta'us hordoftootafi gaggeessitoonni mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu kun rakkoo kana tole jedhee fudhachuun osoo hin jilbiinfatin aantummaa ummataa qabaniifi kaayyoo eegale itti fufsiisuuf dandii barbaadan. Yeroo kanatti sirni nafxanyaa kun caasaa isaa magaalaa keessa malee baadiyaa keessatti gadi jabeessee waan hin dhaabiniif Abbaa Yooseef Jaarraafi barattootni isaa waliin ta'uun baadiyaa naannoo sanii keessa deemuun

hawaasa qubee barsiisuuf carraa argatan (Obboo Yaakim Yoonoo, Mikkoo Faransee 13/7/2009/).

Itti dabaluunis, odeeffennitoonni kun akka jedhanitti Abba Yooseef Jaarraa Carraa kanatti fayyadamuun hawaasa baadiyaa Aanaa Doobbaa, Aanaa Xuulloofi Aanaa Ciroo keessa jiru keessa socho'uun nama amantiis barsiisu fakkaataa qubee Afaan Oromoo ittiin barreessan barsiisuufi lallaba amantiis gaggeessuu itti fufsiisan. Ummanni isaan barsiisan kunis iccitii eeguun isaan tiiksaa barachuufi wal barsiisuu itti fufan. Haata'u malee deeggarsiifi baruumsii amantiis gama miishinarootan kennamu xiqqaachuun yeroo sana mana sagada Maarqoos Qulqulluu qofa keessatti gale.

4.1.4 Yeroo Gabaabaaf Babal'achuu Dub-Barreefi Ogbarruu Oromoo

Sirna Mootummaa nafxanyaa Minilik II booda Lij Iyyaasuun aangoo biyya bulchuu qabate. Yeroo kanaa eegalee waggoota 20f ol'aantummaan sirna naafxanyaa gadi bu'e. kanaaf nafxanyoonni aangoo isaan harkaa ba'e deeffachuuf malee xiyyeeffannoo afaan isaani Afaan Amaaraa malee afaan biraa fayyadamuun barreessuufi barsiisuu dhoorgaa turan san itti fufsiisuu hin dandeenye.

Kana bu'uureffachuun bara 1916 keessa Lij Iyyaasuun mishinaroota Awrooppaaf hayyama kenneef. Kun immoo, miishinaroonnifi ilmaan Oromoo beekkumsa barsiisuu gonfatanii turan yeroo kanaa eegalee mana sagada Maarqoos Qulqulluutti Afaan Oromoo dhoksaan barsiisaa turan ifatti barsiisuu akka eegalan taasise. Mishinaroonni gama mana sagadaa kanaa dhufanis yeroo kanatti kitaabolee ogbarruu Afaan Oromootin barreeffaman hedduu gama dhaabbata isaanitiin mana sagadichaaf galchan. Manni sagadichaas karaa barattootafi barsiisota isaanitiin ummata keessa raabsuun akka ummanni Oromoo Aanaa Doobbaa, Aanaa Xuulloofi Aanaa Ciroo jiraatan hedduun irraa fayyadaman godhe. (Obboo Yooyyee Waareefi Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/).

Kitaaboleen yeroo ammaa mana sagadaa kana keessatti argaman kunis hedduun isaanii yeroo kana keessa barreeffamanii maxxanfaman. Kitaaboleen yeroo kana maxxanfamuun gama mana sagada kanaa dhufan hedduu akka ta'an Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/ yoo himan garuu, yeroo ammaa sakatta'a qorataan taasiseen kan argaman: Kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa, Maanuwaalee Xiqqaa, Kaateekismoos, Leellootiifi Gurraa Miti Qalbii Malee jedhaman qofaadha.

Yeroo kanaa eegalee ummanni naannoo mana sagada kanaa jiraataniifi qubee Afaan Oromoo dubbisuufi barreessuu danda'an hanga bara 1940-tti Afaanichaan barsiisuufi barreessuu, amantii ittiin lallabuu, dhimma barbaadame kamuu ittiin gaggeessuufi xalayaa adda addaa ittiin walii barreessuun ergaa wal jijjiiruu karaa ifaafi bilisa ta'een gaggeessuu danda'ame.

Dabalataanis, yeroma kana keessa manni amantii kun kan yeroo jalqabaaf gaaddisa mukaa jalatti barnoota amantiifi Afaan Oromoo barsiisuu eegale adeemsa keessa gama Daasaa, achiis gama mana citaa ijaarrachuun barnoota amantiifi duub-barree Afaan Oroommoo kennaa ture bara 1919-tti deeggarsa Faransaayiin mana ijaarsa ammayyaa qabu ijaarate. Itti fufuunis mana jireenyaa abbootii amantaafi barsiisotaaf ijaaramee barnooticha bifa hoo'en barsiisuun itti fufe.

4.1.5 Deebi'ee Afaan Oromoo Afaan Ogbarruu Akka Hin Taane Ugguramuu

Sirni nafxanyaa waggoota 20f laafee ture deebi'ee of ijaaruun sirni bulchiinsa Hayla Sillaasee ogbarruu Oromoo dubbisuufi ittiin barreessun, Afaan Oromootiin baruu barsiisuu gaggeessuufi dhimma amantii kamuu ittiin lallabuufi barsiisuun akka dhoorge Obboo Yaakim Yoonofi Obboo Mikkoo Faransee 13/7/2009/ ni ibsu.

Motummaan Hayla Sillaasees, dhoorgaa kana hojiirra oolmaa isaa cimsuuf uggura labsii lakk.3 bara 1944-tti baase. Labsiin imaammata afaanii bahe kunis, hojiin mishinarootaa kan too'atamu ta'uu, Afaan Amaaraa afaan hojii Impaayer Itoophiyaa guutuu waan ta'eef mishinaroonni barachuu akka qaban (Ar. 13), Afaan Oromoo fayyadamuu kan danda'an waliin dubbii hawaasa keessatti baratame qofaaf akka itti oolan yoo ta'u (Ar. 14) garuu, wangeela ittiin lallabuun akka hin hayyamamne ibsa (Negarit Gazeta, 1944).

Akka odeefkennaa Obboo Yaakim Yoono 13/7/2009/ irraa ragaan argame ibsutti, labsiin Haylasillaaseen baase Afaan Oromoo afaan tajaajila barnootaafi barreeffamaa akka hin taaneefi ummanni Oromoos gama barnootaa dhufee barachuu akka hin dandeenyetti haala mijeesse. Kun immoo ogbarruu Oromoo naannoo kanatti guddachuu jalqabe dura dhaabbachuun gufuu guddaa ta'e. Keessaahuu labsiin kun miishinarootarratti waan xiyyeeffatuuf deeggarsiifi hirmaannaan isaan afaanicha barsiisuu keessatti taasisan baay'ee xiqqaate.

Ta'us, ilmaan Oromoo mana sagadaa kana keessatti beekkamtii argataniifi hawaasnifi manguddoonni uggura sirni kun godhe kana osoo hin jilbiinfatiniif baruumsa eegale itti fufsiisuf mala maltee baasan. Kunis sirni mootummaa biyya weeraree bulchu akka hin beeknef jecha daree barnootaa mooraa mana sagadaa qofa keessatti akka barreeffamuufi barsiifamu yoo taasifamu barruu Afaan Oromoo itti barreessanis daree barnoota Afaan Oromoo akka xumurameen barsiisaa harkatti akka funaanamu taasifamaa ture. (Obboo Yaakim Yoono, Mikkoo Faranseefi obboo Eliyaas Deegoo 13/7/2009/).

Mootummichis shakkii qabu irraa ka'uun bara bulchiinsa isaa osoo hin callisin manni sagadaa kun Afaan Oromoo akka hin barsiifnef jecha dhiibbaa cimaa uumaa ture. Ta'us, manni amantaa kunis, barnoota Afaan Oromoo dhoksaan barsiisaafi barreessaa; qaama mootummaa immoo barreeffama Afaan Faransaayiin barreeffame akka barsiisan agarsiisaafi raggaasisaa afaanicha barsiisuu itti fufan.

Walumaagalatti bara mootummaa Minilikii eegalee hanga kufaatii dargiitti sirnootni abbaa irree biyya Oromoo irratti wal jijjiran, ogbarruun Oromoo akka hin guddanneefi Afaan Oromoo afaan barreeffama, afaan barnootaafi sabqunnamtilee adda addaa akka hin taane ugguruudhan hakuuccaa hammana hin jedhamne taasisaa turan. Mootummoonni kunneen Afaan Oromoo barreessuufi barsiisuu namoota yaalan lammiiwwan biyya alaa dhufanii mana amantaa kana tajaajilaniifi ilmaan Oromoo barnoota iddoo kanatti argataniin waa barreessan hedduu gaga'ama irraan gahaafi akka barreessuu hin yaalle dhoorgaa turan (Obboo Eliyaas Deegoo 13/7/2009/).

4.2 Hojiilee Ogbarruu Oromoo Mana Sagadaa Maarqoos Qulquulluu Keessatti

Argaman.

Manni sagada Maarqoos Qulquulluu bu'uureffamuu isaa irraa eegalee hordofoota amantii barsiisaa kan tureedha. Erga adeemsi baruu barsiisuu jiraate immoo, waa barreessuun jira jechuudha. Barreessuun Mana Sagadaa Maarqoos Qulquulluu keessatti kan eegale dhufaatii amantii Kaatolikii barsiisuufi hordofoota horachuu waliin walqabata.

Ragaan odeefkennitoota Obboo Yohaannisa Boruufi Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/ irra argame akka ibsutti barreessuun iddoo kanatti kan eegale muka bocamee soofameefi gogaa re'ee irratti. Haata'u malee barreeffamoota yeroo san haala kanaan barreeffaman sakatta'a qorataan taasiseen mana amantichaa keessas ta'ee hawaasa naannoo sanii biraa

barbaacha taasiseen arguun hin danda'amne. Barreffamootni kun maalif akka dhabaman odeffannoo Abbaa Yohaannis Haylee 15/7/2009/ irra ragaan argame akka ibsutti,turtii yeroo dheeraafi haala qabiinsa hawaasa naannoofi miseensa mana amantichaa irraa kan ka'e yeroo ammaa akka hin argamne ta'uu ibsa.

Odeeffennaan kun dabalataanis, barreeffamootni yeroo sanii bifa kitaabatiin qophaa'anii kan maxxanfaman osoo hin taane mukaafi gogaa irratti kan barreeffaman ta'uufi turtii yeroo murtaa'ee booda waraqaarratti barreessun barruuleen hin maxxanfamin hedduun boca barruu Laatinii fayyadamuun Afaan Oromootiin barreeffamaa kan turaniifi amantii barsiisuf kan oolan akka ta'e ragaa baha. Ta'us, barreeffamoonni kunniinis yeroo ammaa iddoo kanatti hin argaman.

Haata'u malee, barreeffamoonni bifa kitaabatiin maxxanfamanii karaa Miishinarootatiin mana sagadaa Maarqoos Qulqulluuf dhihachuun mana kana keessatti irraa barsiisaafi barataa turan muraasni yeroo amma ni argamu. Ogbarruulee kana keessaa kan yeroo amma qabatamaan mana amantichaaatti argaman kitaabolee torba (7) yoo ta'an hundi isaanituu barnoota amantiif yaadamee kan qophaa'anidha. Isaanis: Raga Mootummaa Waaqaa Maxxansa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa}, Manuel Dominical, Leellootii, Kateekismoos Maxxansa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} fi Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu.

Kitaaboleen kun hundinuu qubee Laatinii fayyadamuun Afaan Oromootiin kan barreeffaman yoo ta'u; sakattaa ogbarruulee mana sagadaa kana keessa jiran irratti qorataan taasiseen ogbarruun boca barruu Gi'iziis ta'ee kan Arabaa fayyadamuun barreeffame hin jiru. Kitaabolee kanas tokko tokko isaanii qabiyyee isaanii waliin gaditti ilaalla.

4.2.1 Kitaaba Ragaa Mootummaa Waaqaa

Kitaabani "Ragaa Mootummaa Waaqaa" jedhamu kitaabolee mana sagadaa *Maarqoos* Qulqulluu keessatti argaman keessaa umrii dheeraa qabaachuun isa duraadha. Kitaabni kun nama Abuuna Yaaqoob jedhamuun kan barreeffame yoo ta'u maxxansa yeroo lamaatu mana amantichaa keessatti argama. Kunis, maxxansa yeroo duraa kan bara 1900 magaalaa *Karkasone* mana *Bonnaafus* jedhamutti maxxanfame kan fuula 63 qabuufi maxxansa lammaffaa kan bara 1924 magaalaa Roomaa mana '*Qudduus Peexroos Kilaaveeriitti*' katabame maxxanfame kan fuula 96 qabuudha.

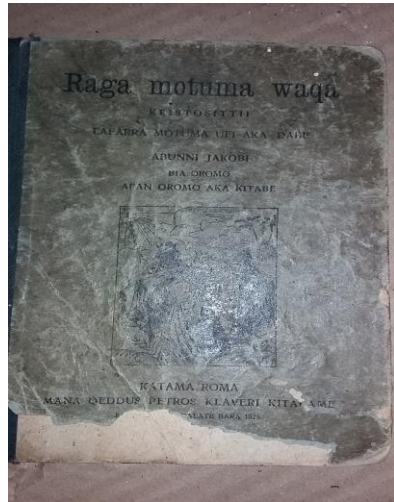
Kitaabni kun xiyyeeffannoon isaa waaqni lafarratti mootummaa ofii akka dhaabe agarsiisuf kan qophaa'edha. Kunis, dhaloota Kiristoos duraafi booda jechuun bakka lamatti qoode kaa'a. kanumaan walqabatuun waaqni lafaafi hunduma erga tolchee booda Adamin uumuufi seenaa isaafi lakkofsa bara motummaa waaqaa yoo ta'u, ragaan motummaa waaqaa Kiristoos osoo hin dhalatin dura hirma ja'a akka qabu ibsa. Isaanis: uumamuu namaa asii hamma badii bishaanitti bara Noe kan taate (5000-3300), bara Noe badii bishaanii asii hamma waamicha Abrahaamitti (3300-2300), bara Abrahaam: wamicha Abrahamii asii hamma seera Waltolaatti (2300-1650), bara Mojsitti, bara Mojee (muusee), hamma David mootichaatti (1650-1050), bara motummaa Daviid as, hamma bojuu Baablooniyaaatti (1050-587) fi bara Abbaa Duulaa, bojuu Bablooniyaa hamma dhaloota Gooftaa keenya Iyyasuus Kiristoos dhalatuutti (587-1) jechuun hirma adda addaatti qooduun qophaa'e.

Dabalataanis, dhaloota Gooftaan Iyyasuus Kiristoos booda Ekklezian lakkoofsa bara mootummaa waaqaa bakka kudhanitti qoode. Isaanis: Dhaloota Gooftaa keenya Iyyasuus Kiristoosi hamma badii Herusaalemitti bara (1-70), badii Herusaaleemii as hamma Konistantinas bara (70-313) moo'utti, mootummaa Konistantinas as mootiin Roomaa aduun lixxu ykn accidentin hamma baduttis bara (313-476), buqqa'a motummaa kana as hamma Lionpappaa as hamma deebisutti bara (476-800), motummaa Karoli guddaa as hamma duula Masqalaatti bara (800-1095), duula Masqalaa as hamma du'a qedduus Ludovikos mooti Fransiyaatti bara (1095-1270), du'a qedduus Ludovikos as hangaa badii Konistaantnopplitti bara (1270-1453), badii Konistaantnoppiya as hanga lola Kriotestaaniitti bara (1453-1525), lola Kriotestaaniya as hamma waltolaatti kan Wessalia jedhani bara (1525-1648), asiis hanga badi tokko biyya Faransaay kan jalqabe galateeffatutti (1789) jechuun qoqqooda.

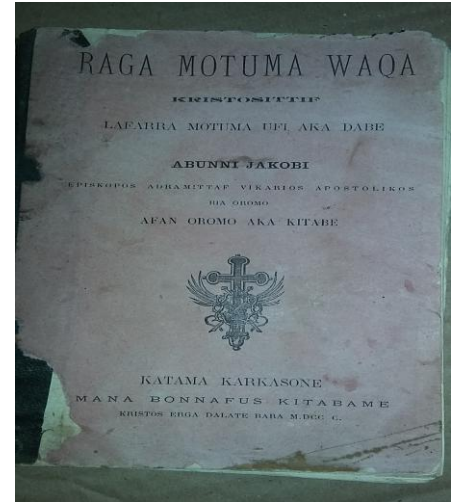
Kittaba kana keessatti qoqqooddin kun mataduree ta'uu tokkoo tokkoo qoqqooddii kana jalattis hirma seenaa xixiqqaa adda addaatti qooduun seenaa yeroo kana keessatti raawwatame hima.

Kitaabni kun maxxansi lama mana sagadichaa keessatti yoo argamu maxxansa lameenuu keessatti garaa garummaan qabiyyee fi ergaa hinjiru. Isa jalqaba barreeffame keessatti suuraalee ergaa qabiyyee kitaabichaa deeggaran hin qabu. Inni lammaffaa garuu

suuraalee adda addaatin deeggaruun ergaan qabiyyee kitaabichaa akka sirriitti ifa ta’u taasise.

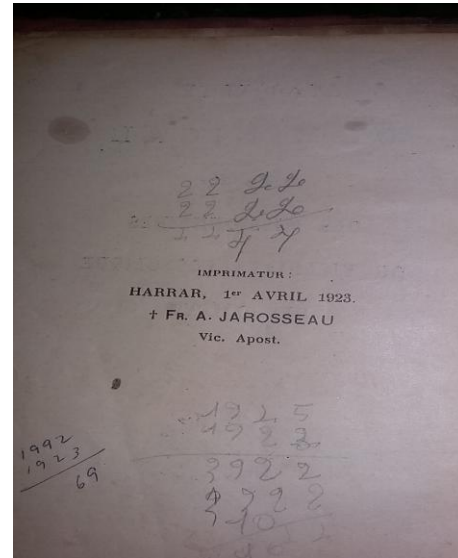
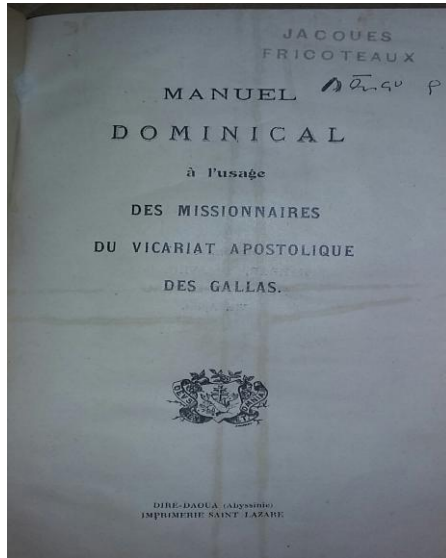
Suura 3. Kitaaba Raga Motummaa Waaqaa
Maxxansa 2ffaa bara 1924

Kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa
Maxxansa 1ffaa bara 1900

4.2.2 Kitaaba Manuwalee Dominikaal

Kitaabni inni lammaffaa “Manuel Dominical” kan jedhamu yoo ta’u hawaasichi “Manuwaalee Xiqqaa” jedhee yaama. Kitaabni kun bara 1923 magaala Hararitti nama + FR. A. Jarosseau jedhamuun barreeffamee maxxanfame. Qabiyyee ijoo fi xiyyeeffannoon guddaan kitaaba kanaa Sagada ganamaafi galgalaa, barnoota sambata guddaa kan waggaa tokkoo tokko isaanii, wangeelaafi sagada guyyaa ayyaanotaa, abboommii kurnan (seera nishaa) fi leellootii (faaruulee) tokko tokko kan of keessatti hammateedha. Kitaabni kun ummatni Oromoo afaan isaa fayyadamuun dhimmoota amantii olitti eeraman akka baraniifi beekaniif kan tajaajiluufi gaggeessitoonni amantii immoo akka hordoftoota amantichaa irraa barsiisaniif jecha fuula 174 qabaachun qophaa’e.

Suuraa 4. Kitaaba Manuel Dominical (Manuwaalee Xiqqaa) 1923

4.2.3 Kitaaba Leellootii

Kitaabolee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman keessaa tokko kitaaba “Leellootii” jedhamu kan fuula 153 qabuudha. Kitaabni kun bara itti maxxanfame, iddoo itti maxxanfamefi eenyuun akka barreffame ragaan mul’isan tokkollee hin qabu. Ta’us akka odeef kennitoonni jedhanitti walaloon kitaaba Leellotii keessa jiru kitaaba Manuwaalee xiqqaa keessa isa jiru irraa fudhatamuun kan fooyyeffamee barreeffame ta’uu ibsu. Qorataanis sakatta’a taasisaan walaloon kadhannaa adda addaa kitaabolee lameenuu keessa jiran bifa ittiin barreeffamaniin ala gutumaan guutuuttii walfakkaatu.

Kitaabni Leellotii kun guutumaan guutuutti walaloo faarfannaa amantii kan qabu yoo ta’u barsiisa amantii bifa faarutiin ummata oromoo biraan gahuuf kan qophaa’edha. Akka odeeffannoo Abbaa Waaree Mikkoo /25/7/2009/ kenne irraa ragaan argame ibsutti walaloon kitaaba kana keessatti argamu xiyyeeffannoon isaa inni guddaan ummaticha dhagahuufi farfatutti bifa yeedalloo qabuun haalaafi amala muuziqaa qabaatee dhiyaachuun fayyadamtoota hawwachuudha. Kanas, gaggeessitoonni amantii bifa faarutiin walaloo kitaabicha irra jiru fayyadamuun hordoftoota amantichaa mana sagadaa keessatti irraa farfachiisaa turan. Yeroo kana hordoftoonni amantii bifa salphaafi hawwataa ta’een ergaa amantichaa hubachuu danda’u.

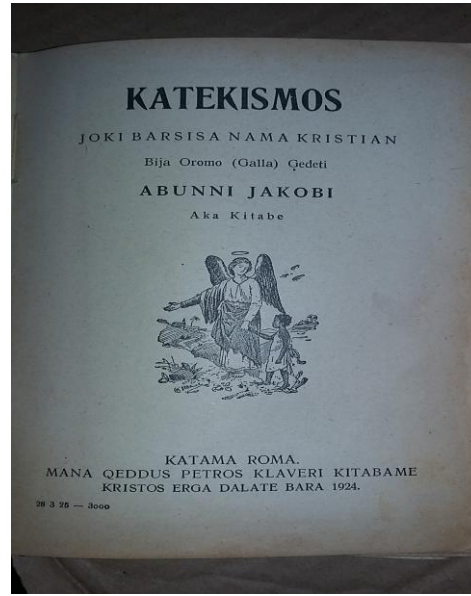
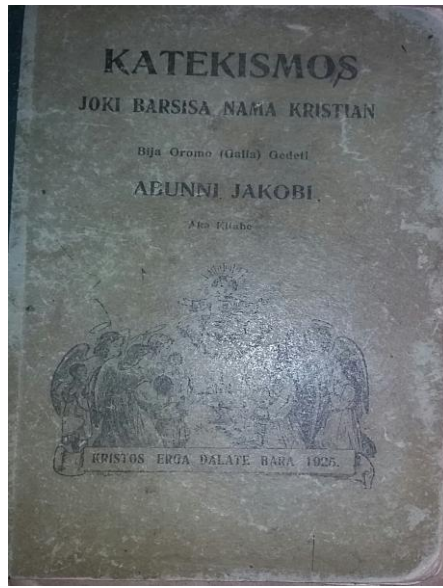
Gama biraatin kitaabni kun Afaan Oromootiin qubee Laatinii fayyadamee barreeffamuun alas ummatni Oromoo hordoftoota amantichaa akka ta'aniif jecha, maqaa Oromoofi gosa Oromoo dhahuudhaan akka ummanni kun qajeelee amanticha hordofuf kadhaa of keessaa qaba.

4.2.4 Kitaaba Kateekismoos

Kitaabni kitaaba Raga Motummaa Waaqa maxxansa 2^{ffaa} jedhamu waliin bara walfakkaatutti nama Abuuna Yaaqoob jedhamuun qophaa'e inni biroo, "*Kateekismoos*" kan jedhamu yoo ta'u hiikni isaa kan hawaasni ittiin beeku "Barsiisa gabaabaa" jechuunidha. Kitaabni kun maxxansa yeroo lamaatu mana amantichaa keessatti argama. Kitaabolee kana keessaa inni tokko bara fi iddoon itti maxxanfame kitaabicha irratti kan hinbarreeffamne yoo ta'u kan fuula 35 qabuufi maxxansa inni biroo kan bara 1924 magaalaa Roomaa mana Qudduus Peexroos Kilaaveeriitti katabame maxxanfame kan fuula 114 qabuudha.

Kitaabni kun xiyyeffannon qabiyyee isaa inni guddaan sagada ganamaafi galgalaa barsiisudha. Ta'us, qabiyyeewwan muraasa kan akka; himata cubbuu, eebba, kadhaa gooftaa, naga Quddus Gabri'eel, seera ammanaa kan Hawaariyaat, sagada hojii ammaa, sagada hojii abdii, sagada hojii gaddaa cubbuu, seera waaqa sagalee kudhanii, seeraafi iccitii Eqleeziyaa, kadhaa qulqullummaa argachuuf, kadhaa malkaa eeyduufi kadhaa kan nama hundaa of keessa qabu.

Kitaaba "*Kateekismoos*" jedhamu kana keessatti qabiyyeen isaanii hedduun walfakkaatus garaagaruummas ni qabu. Kitaaba bara 1924 maxxanfame keessatti barreeffamoonni sagada ganamaafi galgalaa agarsiisan bayyinaan mul'atu. Dabalataanis Afaan Oromoofi Afaan Faransaayiin barreeffame. Kitaabni inni lammataa immoo qubee Afaan Oromoo ittiin barreeffamu kan of keessaa qabuufi bifa gaaffifi deebitiin amantii kan barsiisudha.

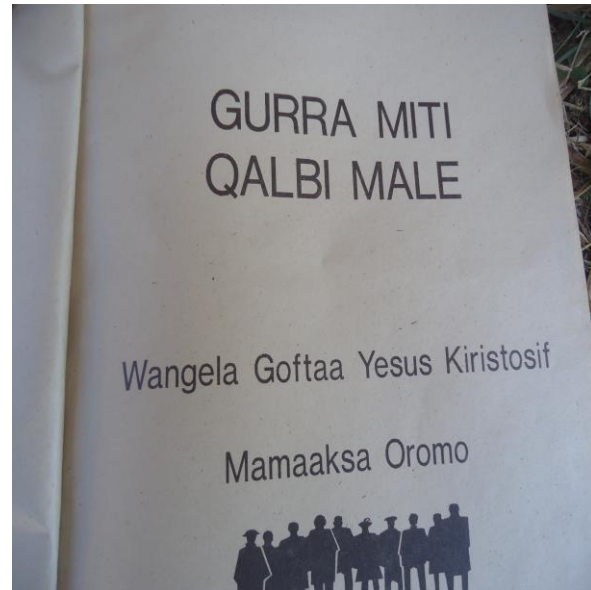
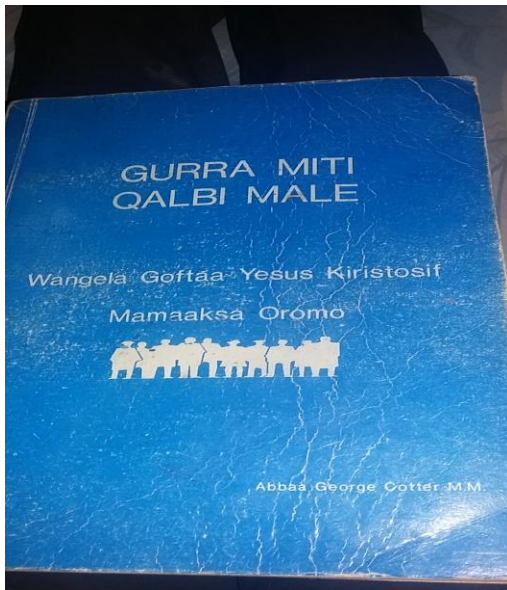
Suuraa 5. Kitaaba Kateekismoos 1924

4.2.5 Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee

Kitaabni inni biroofi yeroo dhihoo keessa barreeffame mana sagadaa kana keessatti argamu kitaaba “Gurraa Miti Qalbii Malee” jedhamudha. Kitaabni kun nama Abbaa Joorji Kotter M.M. (George Cotter) jedhamuun barreeffamee bara 1991 keessa magaalaa Bushoofuutti mana maxxansaa ‘*united prints*’ jedhamutti maxxanfame. Kitaabni kun Wangeela Gooftaa Iyyasuus Kiristoosfi Mammaaksa Oromoo qabiyyee jedhu irratti kan bu’uureffatedha. Kitaaba kana keessatti wangeela Gooftaa Iyyasuus kan ta’an wangeela Matiyoos fuula 1-159, wangeela Maarqoos fuula 160-253, wangeela Luqaas fuula 254-423fi wangeela Yohaannis fuula 425-540tti qoqqooduun qopheeffame. Wangeelota afaran olii moggaan mammaaksi Oromoo hedduun kitaaba “salt for stew” jedhamu irraa fudhatamuun irra guddaa boqonnaa wangeelaa waliin walqabsiisuun kitaabicha keessatti barreeffamee jira.

Mammaaksi kitaaba kana keessatti argamu akka dubbistootaa mijaa’uf jecha Afaan Ingiliiziitti hiika kallattii jechaafi jechaatinfi hiika ergaa isaa ibsu fayyadamuun barraa’e. Mammaaksi kitaaba “salt for stew” keessatti argamu immoo qorannooleefi jornaaliwwan mammaaksa naannoo Oromiyaafi Sidaamaa keessaa iddoo gara garaa irratti qophaa’an irraa kan funaanaman ta’uu kitaaba kana keessatti ni mul’atu. (mataduree madda mammaaksa Oromoo kitaaba Gurraa Miti Qalbii jedhu keessa ilaali)

Walumaagalatti kitaabni kun ummanni Oromoo ergaa wangeelota akka hubataniifi beekaniif jecha mammaaksa Oromoo kan fayyadame yoo ta'u namoota Oromoo hin taanef immoo beekkumsa Oromoo akka beekan fi mammaaksa Oromoo wangeela waliin akka baratan tajaajila kennuuf fuula 544 irratti barreeffamee qophaa'e. Gama biraan immo kitaabni kun ergaa wangeelafi mammaaksaas akka sirritti hubatamuuf suuraa yaada barbaadame ibsuuf mijatu erga fayyadamee booda, jalatti wangeelaa boqonnaafi lakkoofsa isaa waliin mammaaksa oromoo walbira qabuun barreeffame.

Suuraa 6. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee 1991

4.3 Ogbarruulee Mana Sagada Maarqoos Qulqulluu Keessatti Haala Xiinqooqaa

Tokko Tokko

Qorannoon kun xiinqooqa irratti kan gaggeeffamu osoo hin taane hojiilee ogbarruu mana sagada amantii Kaatoolikii Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessaa barreeffamanii sakatta'uun ibsuudha. Kanaaf qaaccessa xiinqooqaa gadi fagoo ta'eefi haala fayyadama afaanii ogbarruu kana keessa jiru bal'inaan kan ilaalu miti. Akkuma qorataa ogbarruu tokkootti haalaafi bifa barreessitoonni ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada Maarqoos qulqulluu keessatti argamu itti barreessan, ogbarruu isaanii keessatti haala isaan itti boca barruu Laatinii fayyadamanii sagalee afaanichaa bakka buusan, mala isaan yaada Oromoo tokko itti bakka buusan (*method of drawing Oromo concept*),

jechoota ergaa amantii qaban haala isaan itti moggasanifi jechoota ergifachuun haala itti yaadni ykn qabiyyeen barreeffame tokko itti dabru taasisantu ilaalama.

4.3.1 Boca Barruu Sagalee Afaan Oromoo Bakka Bu'an

Afaan Oromoo barreessun yeroo durii jalqabee qubee Laatiniitti fayyadamuun barreeffamaa akka ture dookmantiileefi kitaaboleen umrii dheeraa qaban hedduun raga qabatamaan mul'ataniidha. Barreeffamoonni Afaan Oromootiin barreeffaman kunniinis sagalee afaanichaaf boca qubee bifa gara garaa qaban bakka buusuun dhimma itti bahame.

Barreessitoonni kitaabolee mana sagada amantaa Kaatoolikii Maarqoos Qulqulluu kunnenis Afaan Oromoo barreessun galmaa karoorfatan gahuuf qubee malu filachuun murtii fi walfakkeenya mallattoo sagalee afaanichaa bakka bu'u uuman. Gaditti barreessitoonni kanneen kitaabolee keessatti sagalee Afaan Oromoo yeroo barreessan mallattoo isaan bakka buusan ilaalla. Kanas, akka fakkenyaatti kaasun hala fayyadama mallattoo sagalee Afaan Oromoo dubbifamaa, sagalee jabaafi dubbachiisaa bakka buusanii tokko tokkoon qaacceffamu.

4.3.1.1 Mallattoo Sagalee Dubbifamtoota Bakka Bu'an

Barreessitoonni kitaabolee Mana Sagadaa *Marqoos* Qulqulluu Afaan Oromoo yeroo durii qubee Laatiniitin barreessan sagalee dubbifamaa hedduu mallattoo wal fakkaataniin bakka buusan. Haata'u malee, sagaleewwan Afaan Oromoo qubee Laatini keessaa mallattoo bakka bu'u ykn mallattoo walmaadaalu hin qabne yeroo bakka buusan garaagarummaa qabu. Akkasumas sagalee afaanicha keessatti yeroo sagaleeffamu bifa adda addaa qabu mallattoo tokko bakka buusun fayyadaman. Gabatee gadii ilaali.

Gabatee 1 Mallattoo sagalee dubbifamaa Afaan oromoo tokkoo olbakka bu’eefi kan yeroo ammaa Afaan Oromoo fayyadamaa jiru waliin walbira qabuun.

Maqaa kitaabolee	Mallattoo qubeelee Oromoon yeroo ammaa fayyadamu												
	Sh	q	K	x	t	c	ch	dh	d	j	ph	ny	Y
	Qubeelee olii bifa kitaabolee keessatti itti argaman												
Raga Motummaa Waaqaa (1900)	c	q,k	k	t	t	c	c	d	d	ġ	p	ñ	j
Raga Motummaa Waaqaa (1924)	ç	k,q	k	t	t	c	c	d	d	ġ	p	ñ	j
Kateekismoos	ç	q,k	k	t	t	c	c	d	d	ġ	p	ñ	j
Kateekismoos (1924)	ç	q,k	k	t	t	c	c	d	d	ġ	p	ñ	j
Manual Domenica	ç,s	q,k	k	t	t	c	c	d	d	ġ	p	ñ	j
Leellootii	ç	q,k	k	t	t	c	c	d	d	g	P	ñ	j
Gurraa Mitii Qalbii Malee	Sh	q	k	th	t	tch	ch	dh	d	j	Ph	ny	y

Akka raga gabatee olii irraa mul’atutti kitaaboleen mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman keessaa kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamuun ala kan hafe boca ‘t’ qubee sagalee Afaan Oromoo yeroo ammaa bakka bu’e ‘tfi x’ boca ‘d’ qubee sagalee Afaan Oromoo yeroo ammaa bakka bu’e ‘dfi dh’ boca ‘c’ qubee sagalee Afaan Oromoo yeroo ammaa bakka bu’e ‘cfi ch’ boca ‘k’ qubee sagalee Afaan Oromoo yeroo ammaa bakka bu’e ‘qfi k’ bakka buusuun akka barreeffaman sakatta’a barreeffama kitaabichaa taasifame keessatti ni mul’ata. Akkuma olitti ka’e kitaabni ogbarruu Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu sagalee Afaan Oromoo keessa jiran hundaafuu boca isaaniif ni mala jedhu uumuun ittiin barreeffamee akka ture sakatta’a taasisame irraa hubachuun danda’ameera.

Akkataa kitaaboleen ogbarruu kun itti boca walfakkaatu sagalee Afaan Oromoo gara garaa itti bakka buusuun barreessan jechoota kitaabolee keessatti barreeffaman gabateewwan gadii waan mul’isaniif tokko tokkoon mee haa ilaallu.

Gabatee 2 Fakkeenya jechoota kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa keessaatti haala bocni tokko sagalee Afaan Oromoo adda addaa itti bakka bu'e agarsiisa (Himoota fuula 2 keessaa funaaname)

Qubee	Sagalee k,d,tfi c bakka buusun	Afaan Oromootin sirra'e yeroo barra'u	Sagalee q,dh,xfi ch bakka buusun	Afaan Oromootin sirraa'e yeroo barraa'u
/k/fi /q/	Kasa	Kaasa	Makan	Maqaan
/d/fi /dh/	Dideti	Dideeti	Dirsa	Dhiirsa
/t/fi /x/	Took	Tokko	Sajtana	Seexana
/c/fi /ch/	Cubamte	Cubbamte	Lacu	Lachuu

Gabatee 3 Fakkeenya jechoota kitaaba Manuwaalee Xiqqaa keessaatti haala bocni tokko sagalee Afaan Oromoo adda addaa itti bakka bu'e agarsiisa(Himoota fuula 63 keessaa funaaname).

Qubee	Sagalee k,d,tfi c bakka buusun	Afaan Oromootin sirra'e yeroo barra'u	Sagalee q,dh,xfi ch bakka buusun	Afaan Oromootin sirraa'e yeroo barraa'u
/k/fi /q/	Fasika	Faasikaa	Kulkulu	Qulqulluu
/d/fi /dh/	Dubbate	Dubbate	Dufe	Dhufe
/t/fi /x/	Tomas	Toomaas	Kittawani	Qixxaawanii
/ch/fi /c/	Cufame	Cufame	Galci	Galchi

Gabatee 4 Fakkeenya jechoota kitaaba Leellootii keessaatti haala bocni tokko sagalee Afaan Oromoo adda addaa itti bakka bu'e agarsiisa(Walaloo fuula 8-11 keessaa funaaname).

Qubee	Sagalee k,d,tfi c bakka buusun	Afaan Oromootin sirra'e yeroo barra'u	Sagalee q,dh,xfi ch bakka buusun	Afaan Oromootin sirra'e yeroo barra'u
/k/fi /q/	Kristos	Kiristoos	Kittuma	Qixuma
/d/fi /dh/	Hadijo	Hadiyyoo	Dalate	Dhalate
/t/fi /x/	Tatulle	Taatullee	Daktani	Dhaqxanii
/ch/fi /c/	Muca	Mucaa	Bulca	Bulchaa

Gabatee 5 Fakkeenya jechoota kitaaba Kaatekismoos keessaatti haala bocni tokko sagalee Afaan Oromoo adda addaa itti bakka bu'e agarsiisa (Kadhannaa fuula 4-5 keessaa jiru iraa funaaname).

Qubee	Sagalee k,d,tfi c bakka buusun	Afaan Oromootin sirra'e yeroo barra'u	Sagalee q,dh,xfi ch bakka buusun	Afaan Oromootin sirra'e yeroo barra'u
/k/fi /q/	Mikael	Mikaa'el	Waka	Waaqa
/d/fi /dh/	Dendau	Danda'u	Kadda	Kadha
/t/fi /x/	Gofta	Gooftaa	Kitte	Qixxee
/ch/fi /c/	Cubu	Cubbuu	Tokica	Tokkicha

Akka raga gabateewwan armaan olii irraa hubatamutti jechoonni kitaabota keessa jiran kan bifa gara garaatin sagaleeffaman boca mallattoo walfakkaatuun bakka bu'e. Kun immoo barreeffama kitaabolee keessatti argaman dubbisuuf akka ulfaatufi ergaan isaas hinhubatamne taasise.

Gama biraan immoo, kitaaba raga mootummaa waaqaa, Manuwaalee Xiqqaa, Kateekismoos fi Leellootii jedhaman keessatti sagaleen tokko iddoo adda addaatti boca ykn qubee gara garaatti dhimma bahuun yeroo ittiin barreessu kitaabota kanneen keessatti ni mul'ata. Kitaabolee kana keessatti boca 'k' sagalee Afaan Oromoo 'q' yeroo bakka bu'ee barreeffamu gabatee olii keessatti eerameera. Garuu sakattaa qorataan kitaabicha irratti taasiseen sagaleen Afaan Oromoo 'q' isima mataa isii bakka bu'uun iddo tokko tokkotti akka barreffamtetu mul'ata. Dabalataanis boca 'k' Afaan Oromoo kessatti sagalee bakka buutee barreeffamte gabateen olii ni mul'isa. Ta'us, sakkattaa taasifameen kitaaba Leellotii keessa iddoo tokko tokkotti bocni 'x'fi kitaaba raga mootummaa waaqaa jedhu keessatti bocni 'q' sagalee Afaan Oromoo 'k' bakka bu'amuun kitaabichaa keessatti itti fayyadameera.. Boca barruu kanas barreeffama kitaabolee keessatti jechoota jiran tokko tokko fakkenya godhachuun gaditti haa ilaallu.

Fakkeenya 1. Kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa keessatti boca ‘q’ sagalee Afaan Oromoo ‘q’

yeroo bakka bu’u

Qaba qaba

Menfas-qedus manfas-qudduus

Masqala masqala

Fakkeenya 2. Kitaaba Kateekismoos keessatti boca ‘q’ sagalee Afaan Oromoo ‘q’ yeroo bakka

bu’u.

qedest qiddist

Waaqa waaqa

Fakkeenya 3. Kitaaba Maanuwaalee Xiqqaa keessatti boca ‘q’ sagalee Afaan Oromoo ‘q’ yeroo

bakka bu’u

qeddus qudduus

waqa waaqa

qitau qixxaa’u

Fakkeenya 4. Kitaaba Leellootii keessatti boca ‘q’ sagalee Afaan Oromoo ‘q’ yeroo bakka bu’u

warqi warqii

qumbi qumbii

waqa waaqa

Fakkeenya 5. Kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa keessatti boca ‘q’ sagalee Afaan Oromoo ‘k’

yeroo bakka bu’u

qesa keessa

Fakkeenya 6. Kitaaba Leellootii keessatti boca ‘x’ sagalee Afaan Oromoo ‘k’ yeroo bakka bu’u

tixe tikee

kitaabolee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman keessaa kan biroo immoo, Gurraa miti Qalbii maleedha. Kitaabota kana keessatti akkuma gabatee 1(tokko) olii keessatti mul’atu sagaleewwan Afaan Oromoo qubee Laatinii keessaa mallattoo bakka bu’u ykn mallattoo walmaadaalu hin qabne hundaafuu boca ittiin barreeffaman

uumun ittiin barreeffameera. Hedduun isaaniis boca barruu Afaan Oromoo yeroo ammaa itti fayyadamu waliin walfakkaata.

Haata'u malee, kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu keessatti sagaleen Afaan Oromoo boca yeroo ammaa Afaan Oromoo keessatti fayyadu 'c'f boca 'tch'fi 'x'f boca 'th' fayyadamuun barra'e. Jechoota boca kana fayyadamuun sagalee Afaan Oromoo kitaabicha keessatti bakka bu'uun barreeffaman fakkenya fudhachuun gaditti ilaalla.

Fakeenya 7. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhu keessatti bocni barruu 'thfi tch'n walduraa

duubaan sagalee Afaan Oromoo 'xfi c' ta'an yeroo bakka bu'u agarsiisu

seethan	seexana
thinnatulle	xinnaatullee
tchuphamani	cuubamanii
tchabsite	cabsite
tchubbu	cubbuu

Fakkeenya olitti kenname irraa akka hubatamutti kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu keessatti sagalee Afaan Oromoo 'c'f boca 'tch'fi 'x'f boca 'th' fayyadamuun akka barreeffame ni mul'isa. Garuu, kitaabicha keessa iddoo tokko tokkotti sagalee kanneen boca barruu olii hin fakkaannen yeroo bakka bu'uun barreeffamus nimul'ata. Fakkeenyan gaditti ilaalla.

Fakeenya 8. Sagalee Afaan Oromoo 'c' yeroo boca barruu biraan bakka bu'u

chaban	caban
muchaa	mucaa

Fakeenya 9. sagalee Afaan Oromoo 'x' yeroo boca barruu biraan bakka bu'u

xuressu	xureessu
tiqqo	xiqqoo

Kan biraa immoo, sagaleen yeroo ammaa Afaan Oromoo keessatti mallattoo 'ph'n bakka bu'uun barreeffamtu kitaaba kana iddoo heddu keessatti mallatto kanaan walfakkaatun bakka bu'ee barreeffamus iddoo tokko tokkotti yeroo mallattoo biraa bakka buusuun barreessu nimul'ata. Fakkenya gadii ilaali

Fakkeenya. 10.

nyapa	nyaapha
qupannani	quuphananii

kitaabolee mana sagadaa quddus marqoos Qulqulluutti argaman keessaa kitaaba Gurraa miti Qalbii Malee jedhamu qofatu sagalee dhootuu Afaan Oromoo tan taate hudhaa hubachuun mallattoo (-) kana bakka buusun ittin barreeffame.

Fakkeenya 11. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee keessatti sagalee hudhaa barreessuuf mallattoo

(-) yeroo fayyadamu.

du-e	du'e
ga-e	ga'e
beela-e	beela'e
kaa-an	kaa'an

akkuma fakkeenya olii irraa hubatamutti barreessaan kitaaba Gurraa Mitii Qalbii Malee sagalee hudhaa bakka buusuf (-) kana haa fayyadamu malee jechoota Afaan Oromoo sagalee hudhaa qaban hedduu mallattoo kana malee kan barreessefi mallattoma kana bifuma walfakkaatuun jechoota tishoo afaanichaa keessattis fayyadameera. Yaadota lameenuu gaditti fakkeenyaan ilaali.

Fakkeenya 12. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee keessatti sagalee hudhaa barreessuuf mallattoo

(-) kana osoo hinfayyadamin yeroo barreessu.

dhagau	dhaga'uu
boicha	boo'icha
baeyen	baay'een
daa	da'a

4.3.1.2 Mallattoo Sagalee Jabaa Bakka Bu'an

Barreessitoonni kitaabolee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada *Maarqoos* Qulqulluu yeroo qubee Laatiniitti fayyadamuun barreessaa turan, amala afaanii keessaa tokko kan ta'e sagalee jabeessufi laaffisuu yoo ta'u amalli kun Afaan Oromoo keessatti akka calaqqisuufi garaagarummaa hiikaa jecha irratti akka uumu kan hubatanidha. Kana irraa ka'uunis kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhu keessatti sagalee jabaa mul'isuuf qubee mallattoo walfakkaatu dacha gochuun kitabolee biroo irra baay'inaan itti fayyadameera. Haata'u malee iddoo hedduutti sagalee laafaa mul'isuuf mallattoo qubee walfakkaatu

dacha gochuun barreeffame. Akkasumas, sagalee jabaa mul'isuuf mallattoo qubee qenxee fayyadamuun barreeffame.

Haaluma walfakkaatuun kitabolee hafan keessattis sagalee jabaa mul'isuuf iddoo tokko tokkotti qubee walfakkaatu dachaa gochuun sirnaan yoo barreessan iddoo biraatti immoo walitti makuun sagalee laafaaf mallattoo dacha, sagalee jabaaf mallattoo qeenxee fayyadamuun yeroo barreessan mul'ata. Kanaaf kitaabolee kana keessatti sagalee jabaa haala kanatti fayyadamuun barreessan jedhanii ibsuun ulfaata ta'us xinxala kitaabolee irratti godhameen akka fakkenyaatti haala sagaleen jabaafi laafaan kitaabolee keessatti itti barreeffame gaditti ilaalla.

Fakkeenya 13. Kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee

tokko dachaa yeroo taasisu.

dibba   dhibba

lellisu   leellisu

kulkullu   Qulqulluu

Fakkeenya 14. Kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee

tokko qeenxee yeroo taasisu.

cubu   cubbuu

toko   tokko

Fakkeenya 15. Kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa keessatti sagalee laafaa barreessuuf qubee

tokko dachaa yeroo taasisu.

guddisse   guddise

abbarameti   abaarameti

Fakkeenya 16. Kitaaba Manuwaalee Xiqqaa keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee tokko

dachaa yeroo taasisu.

genneta   jaannata

jakke   yakke

qeddus   qidduus

Fakkeenya 17. Kitaaba Manuwaalee Xiqqaa keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee tokko

qeenxee yero taasisu.

wagin wajjiin

kesa keessa

guja guyyaa

Fakkeenya 18. Kitaaba Maanuwaalee Xiqqaa keessatti sagalee laafaa barreessuuf qubee tokko

dachaa yeroo taasisu.

kumma kuma

dunni duuni

abbabilee abaabilee

Fakkeenya 19. Kitaaba Kateekismoos keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee tokko dachaa

yeroo taasisu.

buddena buddeena

abba abbaa

ammaana ammana

Fakkeenya 20. Kitaaba Kateekismoos keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee tokko qeenxee

yeroo taasisu.

eba eebba

lubu lubbuu

tokica tokkicha

Fakkeenya 21. Kitaaba Kateekismoos keessatti sagalee laafaa barreessuuf qubee tokko dacha

yeroo taasisu.

kadda kadhaa

sittu situ

Fakkeenya 22. Kitaaba walaaloo Leellootii keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee tokko

dacha yeroo taasisu.

lello leelloo

ulfaddu ulfaadhu

gammacu gammachuu

Fakkeenya 23. Kitaaba walaaloo Leellotii keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee tokko

qeenxee yeroo taasisu.

ajantuu   ayyaantuu

dese   deesse

guja   guyyaa

Fakkeena 24. Kitaaba walaaloo Leellotii keessatti sagalee lafaa barreessuuf qubee tokko

dacha yeroo taasisu.

tanne   taane

gammadda   gammadaa

Fakkeenya 25. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee tokko

dacha yeroo taasisu.

waaqayyo   waaqayyo

tullu	tulluu
-------	--------

bolla   boolla

Fakkeenya 26. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii keessatti sagalee jabaa barreessuuf qubee tokko

qeenxee yeroo taasisu.

mamaaksa   mammaaksa

nano   naannoo

qerensa   qeerrensa

Fakkeenya 27. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee keessatti sagalee laafaa barreessuuf qubee

tokko dacha yeroo taasisu.

qarro   qaroo

lubbota   luboota

Fakkeeniyota olitti kenname irraa akkuma mul’atutti barreessitoonni kitaabolee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argamu barreessan sagalee Afaan Oromoo jabaa barreessuuf qubee tokko yeroo dachaa fayyadamaniifi iddoo birootti immoo yeroo boca qeenxee fayyadaman akkasumas, sagalee laafa barreessuuf yeroo qubee tokko dachaa godhuufi qeenxee gochuun barreessan ni hubatama. Kun immoo jechootafi himoota

kitaabolee keessa jiran dubbisanii hubachuuf nama rakkisa. Haata’u malee, adeemsa keessa ergaa isaa beekun ni danda’ama.

4.3.1.3 Mallattoo Sagalee Dubbachiistuu Bakka Bu’e

Barreessitootni kitaabolee mana sagadaa *Maarqoos* Qulqulluu barreessan sagalee dubbachiistuu afaan Oromoo (a,e,i,ofi u) yeroo fayyadaman, kanneen sagalee gabaabaa ta’an shananuu bifa wal fakkaatun kitaabicha keessatti qubeessan. Haata’u malee dubbachiistota sagalee dheeraa ta’an yeroo barreessan akka yeroo dubbifamaa jabeessuf dhamsaga tokko dacha taasisan mallattoo sagalee dubbachiisaa gabaabaa barreessuf dubbachiisaa dachaa gochuun kan barreeffame kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu qofaadha. Kitaaboleen hafan mallattoo sagalee dubbachiisaa gabaabaa bakka bu’e irratti mallattoo bifa gara garaa dabaluun itti fayyadaman.

Haaluma kanaan kitaaba ‘ Raga Mootummaa Waaqaafi Leellootii’ keessatti sagalee dheeraa sagalee gabaabaa irraa adda baasuuf dubbachiisa ‘â’ qofa mallattoo gubbaa irratti dabalan. Jechoota sagalee dheeraafi gabaabaa qaban kan biro addaan baasuuf dubbachiistuu irratti jijjiiramni godhan hinmul’atu. Kitaaba ‘Manuwaalee Xiqqaafi Kateekismoos (barsiisa gabaabaa) keessatti immoo, sagalee dheeraa sagalee gabaabaa irraa addaan baasuf dubbachiisaa “â, ê, ĩ, ô, û” irratti mallattoo dabalan. Kitaabni Kateekismoos immoo iddoo tokko tokkotti dubbachiistuu “ii” yeroo sagalee dheeraa isii barreessu bifa “î” kanaan sagalee (aa) immoo bifa (ã) kanaan barreesse.

Haata’u malee sakattaa qorataan kitaabolee ‘Raga Mootummaa Waaqaa, Leellootii, Manuwaalee Xiqqaafi Kateekismoos (Barsiisa Gabaabaa)’ jedhaman keessatti taasiseen; sagalee dheeraa barreessuuf yeroo dubbachiisaa mallattoo hinqabne fayyadamaniifi, sagalee gabaabaa barreessuf immoo yeroo dubbachiisaa mallattoo qabu fayyadaman ni mul’ata. Kanaan alas iddoo muraasa qofatti fayyadaman malee qabiyyee bal’aa keessatti kan hin argamneefi akka tasaa qofa yaaliif kan keessa buusan fakkaata.

Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee keessatti immoo sagalee dheeraa barreessuf mallattoo qeenxee, sagalee gabaaba barreessuf mallattoo dachaa yeroo fayyadamu ni mul’ata. Haata’u malee kitaaba kana keessatti fooyya’iinsi guddaan kan jiruufi dubbachiistuu sagalee dheertuu barreessuuf mallattoo sagalee gabaabaa bakka bu’e dachaa gochuun fayyadame jira. kunis barreessuu Afaan Oromoo yeroo ammaa waliin baay’ee kan

walfakkaatudha. Gaditti tokkoo tokko kitaabolee keessaa fakkeenya fudhachuun haala barreessitoonni kitaabolee mana sagada kana keessa jiru sagalee dubbachiistuu dheeraafi gabaabaa itti barreessan ilaalla.

Fakkeenya 28. Kitaaba Raga Mootummaa Waaqaa keessatti haala sagalee dubbachiistuu

dheertuu barreessuuf fayyadame.

wal-kittâte   walquxxaate

inkâne   hin kaane

Kitaaba kana keessatti qubeen dubbachiiftuu sagalee dheeraa mul'istu kan sagalee "aa" kana qofa bakka buute yoo ta'u kunumtuu darbee darbee akka tasaaa mul'ata malee hin jiru. Kanaafuu barreessaan kitaaba kanaa sagalee dheeraa sagalee gababaa irraa adda baasuuf yaalii taasise jechuun nama rakkisa.

Fakkeenya 29. Kitaaba walaaloo Leellootii keessatti haala sagalee dheeraa barreessuuf

fayyadame.

dâbi   dhaabi

Wolâbu   Wolaabu (Walaabu)

kâne   kaane

Akkuma barreessaa kitaaba Ragaa Mootummaa Waaqaa barreessan kitaaba Leellootiis sagalee dheertuu "aa" qofa dherachuu isii mul'isuuf yaale malee sagaleewwan biro irratti jijjiiramni sagalee gabaabaa irraa adda baasuf godhe hin jiru.

Fakkeenya 30. Kitaaba Maanuwaalee Xiqqaa keessatti haala sagalee dubbachiisaa

dheeraa barreessuuf fayyadame.

gâra   gaara

bâtu   baatuu

bekêtan   beekeetan

dalôta   dhaloota

dûe   du'e

Fakkeenya 31. Kitaaba Kateekismoos keessatti haala sagalee dubbachiisaa dheeraa barreessuuf

fayyadame.

jâdake	yaada kee
gedêti	jedheetan
sodaddêtan	sodaadheetan
kîsi	kiisii
dalôtaketif	dhaloota keetiif
mûda	muuda

Barreessaan kitaaba Kaatekismoos sagalee dheeraa mul'isuuf dubbachiistota gubbatti mallattoo kaa'uun fayyadame. Haata'u malee dubbachiistota mallattoo kana qaban yeroo sagalee gabaaba ittiin barreessu ni mul'ata.

Fkn. 32	Mâla	malaa
	Si amâraru	si haamararu
	Gunnân	guunna
	Dûe	du'e

Gama biraan immoo barreessitoonni kitaaba Kaatekismoosfi Maanuwaalee Xiqqaa keessatti jechoota hudhaa qabaniifi dubbachiistuun (afi i) walitti aananii dhufan keessatti argamu bocni barruu (i) galchuun fayyadamanii jiru.

Fkn. 32	Dagai	dhaga'i
	Samaï	sama'ii
	Aïtau	haata'u

Akkuma olitti ka'e kitaabolee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluutti argaman keessaa kitaabni Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu yeroo dhiyoo kan barreeffameefi sagalee jabaafi laafaa barreessuu irrattis ta'ee sagalee dheeraafi gabaabaa barreessuu irratti kaawwanirra baay'ee fooyya'aadha. Haata'u malee kitaaba kana keessattis jechoonni tokko tokko sagalee dheeraa ta'e qabaatanii osoo jiranuu amala sagalee gabaabaatti fayyadamuun dubbachiistuu qeenxeen yeroo barreeffamu ni mul'ata.

Fkn. 33. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee keessatti sagalee dheeraa barreessuuf qubee

Dubbachiistuu qeenxee yeroo fayyadamu.

male	malee
Wangela	wangeela
Oromo	oromoo
Kessa	keessa

4.3.2 Jechoota Moggafamaniifi Ergifataman

Afaan Oromoo afaan jechoota hedduu qabaachuun badhaadhaa ta'eedha. Yaada kana Gragg (1982: vi) yoo ibsu “ the Oromo are a very ‘verbal’ and word-oriented people with a vast, rich and at times densely lyrical oral literature.” Kana jechuun Oromoon ummata haala galuumsa jechaa baay'ee hedduu qabufi ogafaan baay'ee namatti tolun dureessa ta'edha. kanaafuu, afaanicha ittiin barreessuuf filannoon jechootaafi galuumsa yaa'aa yaadaa dangaa bal'aa wan qabuuf baay'ee mijatadha. Kun immoo, barreessitootni kun Afaan Oromootin akka barreessaniif haala mijataa akka uumeef nu hubachiisa.

Dabalataanis, afaanichi dhimmoota amantiin walqabataniifi yaada amantii agarsiisan kan akka Waaqaa, cubbuu, qulqullummaa, humna gabbaramu, uumama, raagoo, kadhannaafi sirna kadhannafi k.k.f qabaachuun isaa dhimma amantii ittiin barreessuf daran mijatadha. Amantii dudhaa Oromoo keessatti jechi Waaqa jedhu gama ilaalchafi hiikatiinis amantii warra Kiristaanaafi Islaamaa waliinis walfakkeenya dhihoo qaba.

Ummanni Oromoo amantii isaa isa duudhaa ganamaa ta'e Waaqeffannaa keessatti kan ilma namaafi uumama hunda uumefi inni humna guddaa qabu Waaqa ykn Waaqayyo ittiin jedhu. Yeroo tokko tokko immoo, Waaqa tokkicha ykn Abbaa jedhaniis ni yaamu. Barreessitoonni kitaabolee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argamu barreessanis yaada kana Waaqa, Gooftaa, Abbaafi Kiristoos jechuun bifa adda addaatin fayyadamanii jiru. Tokko tokko kitaabaa keessatti moggasa hundaa itti oolani jiru.

Barreessitoonni kun gama biraatin immoo, jecha Afaan Oromoo yaada amantii ibsuuf malu yeroo dhabamu jechoota afaanicha keessa jiru digaleessufi moggaasuun itti fayyadamu. Kessumaahuu, kitaabolee Abuna Jakobin barreeffaman keessatti jechoota

afaan oromoo walitti tisheessuun itti fayyadamuun bal'inaan jira. Akka fakkenyaatti yoo ilaalle jechoota hafura-kulkullu, motuma-waqa, ibida-hallaja (Azaaba), ragdu-waqa (malaa'ikaa), mana-kulkulluma (iddoo kadhannaa), dhufa-kiristoos (dhaloota Kiristoos), fi jechoota moggaasa kannen akka cupa (cuuphaa),luba (gaggeessaa amantii) fa'a tisheessufi moggaasuun ittin barreessan. Kana gochuun barreessitoota kanaa immoo jechoota amantii ogumma cimaa qabu akka dagaagsan mul'isa.

Haata'u malee, barreessitoonni kun akkuma olitti jechoota Afaan Oromoo tisheessufi moggaasuun barreessan iddoo tokko tokkotti immoo, afaan alagaa irraa ergifachuun itti oolanii jiru. Dabalataanis, akkuma olii moggasufi digaleessuu osoo danda'aniifi jechoonno hedduun immoo afaanicha keessa osoo jiranuu afaan algaa fayyadamuun barreeffama isaanii keessatti ni mul'ata. Kanas, akka fakkeenyaatti yoo kaafnu ferdi (murtii), meleka (ergama), qeddus (Qulqulluu), temqata (cuuphaa), mandara (ganda), melekita (mallattoo), metsafa (kitaaba), neshaa (abboommi), tcafame (katabame) karanu (barannu) fi jechoota akka fasikafi zomi bifa kanaan barreessanii jiru. Kun immoo jechoota Afaan Oromoo dagachiisaafi bachisiisaa kan alagaa bakka bu'aa akka adeemuuf karaa kan saaqu ture.

Walumaagalatti ogbarruu mana sagada Maarqoos Qulqulluu kana keessatti jechoonni bifa garagaraatin moggafaman guddina afaanifi ogbarruu Oromootiif gumaacha guddaa yoo ta'u kan jechi walgitu afaanicha keessa osoo jiru afaan alagaan bakka bufaman sirrii akka hin taane beekamaadha.

4.4 Qabiyyee Ogbarruulee Mana Sagada Maarqoos Qulqulluu

Ogbarruuleen mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman qabiyyeen isaanii irra guddaan walfakkaata. Haaluma kanaan qabiyyeen kitaaba Ragaa Mootummaa Waaqaa keessa jiru lakkoofsa bara mootummaa waaqaa dhaloota Iyyasuus Kiristoos dura jiru hirma (mata duree) jahatti qooduunifi lakkoofsa bara mootummaa waaqaa dhaloota Iyyasuus Kiristoos booda jiru hirma (mata duree) kudhanitti qooduun ta'iiwwaniifi raajiiwwan mootummaan waaqaa yeroo sana keessa dalage seenessa. Kitaabni Manuwalee Dominica (Manuwaalee Xiqqaa) jedhamu; kadhaa adda addaa, wangeela afran keessahuu boqonnaafi lakkoofsa wangeela guyyaa Sanbataafi ayyaanaa baratamu, seerota amantii Kaatolikii adda addaa,leellootii (walaloo farfannaa) of keessaa qaba.

Kitaabni ogbarruu inni biraa immoo Leellootii yoo ta’u kitaabni kun guutumaan guutuutti walaloo farfannaa kitaaba Manuwaalee xiqqaa keessa jiru gutumaan guututti kan of keessaa qabuufi leellootii muraasa ta’e immoo itti dabalame kan qabuudha. Kitaabni inni biraa Kaateekismoos yoo ta’u kitaabni kun guutumaan guutuutti qabiyyeewwan muraasa kitaaba Manuwaalee Xiqqaa keessatti barreeffame gabaabsee kan of keessatti hammateedha. Kateekismoos (1924) kun kadhaa adda addaa, seerota amantii Kaatolikii adda addaafi yaada kitaaba leellootii (walaloo farfannaa) keessa jiru bifa hololootiin ibsa. Kaatekismoos bara maxxansaa hin qabne immoo qabiyyeen kanuma bara (1924) kanaan walfakaatee dabalataan beekkumsa amantii dabaluuf bifa gaaffifi deebitiin dhimma amantii barsiisa. Akkasumas, qubee Afaan Oromoo ittiin barreessan of keessaa qaba.

Kitaabni ogbarruu inni xumuraa Gurraa Miti Qalbii Malee isa jedhamu yoo ta’u inni kun wangeela Maatiyoos, Maarqoos Luqaasifi Yohaannis boqonnaafi lakkofsa isaanii waliin gutumaaatti kan hammateefi mammaaksa Oromoo 4677 wangeela waliin walfuulleetti barreeffaman of keessaa qaba. Gabaabumatti, kitaabolee kana keessa qabiyyeen jiran heddumminaan waan walfakkaatuuf qabiyyee ijoo ta’an muraasa gaditti tokko tokkoon isaanii ka’uun qaaceffamanii jiru.

4.4.1 Mammaaksa

Mammaaksi beekkumsa cimaa hawaasni Oromoo qabu keessa isa tokko. Mammaaksi dubbii tokko mi’eessuuf, goolabuuf, cuunfuuf, yaada bal’aa ta’e tokko bifa gabaabaan dabarsuuf kan ooludha. Mammaaksi yaada dubbatamu tokko irratti hundaa’uun kan mammakamu yoo ta’u, ergaa yaada sanaa cimsuun dubbii cimaafi sakatta’a guddaa barbaadu dabarsa. Kanaaf Oromoon yoo mammaaku “mammaaksi koobaa dubbii”, ykn “dubbin mammaaksa hin qabne ittoo sooqidda hin qabne” kan jedhuuf. Dhimmi mammaaksa iddoo kanatti kan ka’eef odeeffannoo sakatta’a dookmantii taasifame irraa akka mul’atutti kitaaba mana sagada Marqoos Qulqulluu keessatti argaman keessa kitaabni Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu keessatti mammaaksa Oromoo 4677 ta’an kitaabicha keessatti barreeffamuun qabiyyee ijoo ogbarruu iddoo kanatti argamuu isa taasise.

Gaditti faayidaa mammaaksa Oromoo barreessaafi manni sagadaa kun itti oolef, madda mammaaksota kanaa, hariiroo mammaaksa Oromoofi wangeela Gooftaa Iyyasuus Kiristoos waliin qaban bal'inaan qaaceffamanii jiru.

4.4.1.1 Faayidaa Mammaaksa Oromoo Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee

Keessatti.

Kitaaba kana keessatti mammaaksi Oromoo kun faayidaa maaliif akka barreeffamee raga barreessan kitaabaa kanaa kitaabicha keessatti barreessefi raga odeeff kennitoota kitaabicha irraa barataafi itti fayyadamaa turan irraa argametu qaaceffame. Kanumarratti hundaa'uun galma kitaaba kanaa irratti mammaaksota kanneen maalif akka itti fayyadame barreessaan kitaabicha Cotter (1991:I) yoo ibsu,

Matchafni thinnoon kun afran wangela goftaa kenya Yesus Kiristos duka kan buani yommu tau, “dubbin mamaaksa hi qabne / itto sogidda hinqabne,” akka jedhame namoni sagale waqaayo dhamakani akka hubatanif mamaaksan kan walin makame dha. .... Hataa male akka yaada goftaa kenyaatti kan dhiyatedha. Goftaan yommu wangela barsise fakkenya adaadatti akka dhima bae dubbi waqaayyo barsisu dhaf mamaaksi baeyen lakkofsa bokona wangelatif dhiyaateera.

Hafee olii kana irraa akka hubatamutti ergaa wangeela gooftaa Yesuus Kiristoos barsiisuufi ergaa isaa nama barsiisan hubachiisuuf mammaaksi barbaachisaa akka ta'eedha. Barressichis kanaaf akka itti oole raga baha.

Haaluma walfakkatuun odeeffannoo yaada kana cimsu manguddoo Obboo Mikkoo Faransee 24/7/2009/ jedhaman irra ragaan argame akka ibsutti, yeroo wangeela goftaa Iyyasuus Kiristoos barataa turanitti barsiisaan isaani yoo dubbima wangeela gubbaa jiru qofa isaaniif himu ergaa wangeelichaa hubachuun isaanifi hiriyyota isaaniis rakkisaa akka tureefi yeroo waan baratan mammaaksa Oromootin deeggaramuun baratan immoo, ergaa wangeelaa salphaatti akka hubachaa turaniifi keessi isaaniis akka gammachuun guutamu ibsa.

Dabalataanis, barreessan kun mammaaksa Oromoo wangeela gooftaa Yesuus Kiristoos afran waliin walfulleetti kan barreesse yoo ta'u, faayidaa isaafi maaliif kitaaba kana keessatti akka barreesses Cotter (1991:I) yoo ibsu,

“Dubin kasan gaafa hunduma ayyaanat haitau sogiddan akka miaut,” akka jedhame. Yaadni matchafa kana nama gara goftaat fidu dhaf warri wangela barsisan akkat mayi baanif kan qophae dha jechu dandanya. Kananis hojetoni

walda waqaayo saba Oromo akka hubatanif, akka jajanif yommu tau sabni Oromo mo barsisa wangela hubachu dhan waqaayon akka jalatanifi.

Odeeffannoo yaada kana deeggaru Abbaa Yohaannis Haylee 13/07/2009/ kennan irraa ragaan argame akka ibsutti; qabiyyee wangeela tokko ibsuuf, dubbii yeroo dheeraa dubbatame ol mammaaksa tokkoon yoo deeggarama caalatti dubbicha ibsuu danda'a. Mammaaksi ummata Oromootiif muuxannoofi beekkumsa cimaa dhalootaa dhalootatti darbu, kan umrii ijoollummaa eegalee kuufatamu, dandeettii waan tokko sakatta'anii hubachuun ergaa isaa bira gahuu kan nama goonfachiisu waan ta'eef namni tokko haasa'a haasa'ame caalaa waan mammaakame tokko irratti xiyyeffachuun ergaa isaa xiinxalee hubata.

Kanaaf, ergaa wangeela keessa jiru beekuuf mammaaksa ummatni ergaa isaa muxannoon beeku fayyadamuun caalaatti ergaa wangeelaa sana hubachiisa jedhamee waan yaadameefi. Akkasumas, beekkumsaafi cimina ummatni Oromoo dur qaban nama kitaaba kana dubbisu tokko nigarsiisa. Gama biraanis, barreessichi mammaaksaa wangeela waliin maalif akka fayyadame Cotter (1991:II) yoo ibsu,

Mamaaksi yero irratt mariyatan nama gammachisa. Namni tokko yo qopha dubbifate garu bada hingammachisu. Waan mamaaksi kun jedhu beektu? Jechu dhan yommu wal gaafatan garu yaada hara dhaf mullina hara irra argachun indandama "mariyatani sanyi nyaatu," akkuma jedhame gaai kanaa olitin dhamsa wangelatif mamaaksa aboti sirti hubachun indandama. Kara tokkon dhalotan kan argame ogguma aboti hubachu yommu tau gara bira dhani mo dhugaa goftaa Yesusin kenname wal bira qabani hubachudha.

Yaada barreessa olii irra akka hubatamutti mammaaksi Oromoo yoo iccitii isa keessa jiru marii taasisan akka nama gammachiisu fi beekkumsi cimaan akka keessa jiru ibsa. Akkasumas dhamsa wangeela keessa jiru mammaaksa Oromoo keessaa hubachuun akka danda'amuudha.

Faayidaa mammaaksi barnoota amantii keessatti qabu odeffannoo Obboo Eliyaas Deegoo 13/7/2009/ irraa ragaan argame akka ibsutti, Wangeelli gooftaa Iyyasuus Kiristoos kan barsiisu: ilmi namaa jireenya isaa keessatti waan garii malee waan badaa akka hin dalagne, namni waan badaa dalage waaqayyo biratti akka adabamuufi namni waan gaarii hojjate immoo waaqayyo fulduratti jireenya gaariin akka isaa qopha'efi ilmi namaa jiruuf jireenya isaa hunda keessatti daandii waaqayyoo akka qabatee jiraatudha. Isa kanas yeroo

barannu mammaaksa Oromoo nama badaa dalage jibbisiisufi nama gaarii dalage jaalachiisu fayyadamuun akka nuuf galu taasisudhani.

Walumaagalatti ragaa barreessaan kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhu kitaabicha keessatti barreessefi odeeffkennitoota irra argame irraa akka hubatamutti fayidaan mammaaksa inni guddaan yaada yeroo dubbannu bal'aa ta'e tokko bifa gabaabaa ta'een ergaa barbaadame dabarsuudha. Kanaaf, faayidaan mammaaksa Oromoo kitaaba kana keessa jiruu inni guddaan ergaa wangeela gooftaa Iyyasuus Kiristoos keessatti boqonnaafi lakkoofsa adda addaa jala jiru gabaabsee hubachiisuufidha. Akkasumas, akka hordoftootaa amantichaa galutti bekkumsa hawaasatiin cimsufi namoota beekkumsa Oromoo hin beekne immoo dandeettii beekkumsa ummatichaa irra gahe agarsiisufi barsiisudha.

4.4.1.2 Madda Mammaaksa Oromoo Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaa

Barreessaan kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu kana barreesse kitaabuma kana keessatti mammaaksota Oromoo fayyadame kana madda isaa yoo eeru kitaabuma ofii isaa barreesse kitaaba '*salt for stew*' jedhamuu irraa akka ta'eedha. Madda kana bu'uureffachuun mammaksotni kun hundeen dhufaatii isaaniifi eenyuun akka funaanaman beekuuf sakattaa kitaaba '*salt for stew*' jedhamu irratti taasifameen kitaabicha keessatti mammaksi kun kan argaman hojiilee gadii keessa akka ta'e Cotter(1990) ni ibsa.

- A. 1-448 Abdurahman Mohamed Korram "oromo proverbs", JORNAL OF ETHIOPIAN STUDIES, Addis Abeba, Ethiopia, Vol. 7, No. 1 January 1969: and Vol. x No.2 July 1972 (Collected in Harar)
- B. 449-746 Rev. Mario Borello, IMC "Proverbi [Oromo]" RASSEGNA DI STUDI ETHIOPICI, Rome, Italy 1942 (Collected in Wollega)
- C. 747-756 Enrico Cerulli "The Folk Litreature of the [Oromo] of Southern Abyssinia" HARVARD AFRICAN STUDIES, Cambridge, mass. U.S.A., 1922 (Collected in Wollega)
- D. 757-797 Rev. Johannes Laundhardt, GUIDE TO LEARNING THE OROMO LANGUAGE, Third Edition, Addis Abeba, Ethiopia 1973 (Collected in Wollega)

- E. 798-815 Von Eike Haberland, [OROMO] SUD ATHIOPINS, Stuttgart, Germany
1963 (Collected in Sidamo)
- F. 816-1184 Rev. Tasgara Hirpo, Part I, Unpublished (Collected in Wollega
1960-1982)
- G. 1185-1237 Rev. Tasissa Duresa, Unpublished (Collected In Wollega 1983-1987)
- H. 1238-1363 Rev. Lambert Bartels, CM Part I, Unpublished (Collected in Wollega
and Ilubabor 1980-1987)
- I. 1364-1439 Rev. George Cotter, MM Unpublished (Collected in Wollega 1986-1990)
- J. 1440-1631 The Dutch and American Spiritan Fathers of Sidamo Province,
Unpublished (Collected In Sidamo 1973-1987)
- K. 1632-1679 Qes Daffa Jamo, GUMBI ODU I, Makane Yesus Press, Addis
Ababa, Ethiopia, 1975 (Collected In Wollega)
- L. 1680-1824 Rev. Lambert Bartells, CM Part II, Unpublished (Collected in
Wollega 1972-1987)
- M. 1825-2085 Rev. Hartmut Schoenherr, Unpublished (Collected in Wollega 1969)
- N. 2086-2191 Shiburu Galla, Unpublished (Collected in Sidamo 1987)
- O. 2192-2300 Tasissa Duresa, Unpublished (Collected in Wollega 1980-1987)
- P. 2301-3840 Kebede Ordofa Janqo, Unpublished (Collected throughout Oromo
lands 1980-1988)
- Q. 3841-4290 Gudeta Nedessa, Unpublished (Collected in Arsi, Bale, and Wollega
1968-1988)
- R. 4291-4412 MAKMAKSA (book let) by Abdi, Beegii, Orominya 1983
- S. 4413-4537 Tasgara Hirpo, Part II, Unpublished (Collected in Wollega
1960-1982)
- T. 4538-4677 Revs. Ton Leus & Iede de Lange, CSSP, BORANA ENGLISH
(Dictionary) 1988(Collected In Sidamo)

Akkuma ragaawwan olii irraa hubatamutti mammaksonni kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhu keessatti wangeela goftaa Iyyasuus afran waliin barreeffame Oromiyaa iddoo adda addaa keessaa yeroo adda addatti namoota olitti eerman kanaan kan funaanamaniidha. Kanaafuu maddi mammaksa kanaa ummata Oromoo iddoo adda addaa jiraatan ta'uu mul'isa.

4.4.1.3 Mammaaksa Oromoo Kitaaba Ogbarruu Gurraa Miti Qalbii Malee

Keessaafi Wangeela Gooftaa Iyyasuus Kiristoos Kan Ergaan Walfaakkatan

Mataduree kana jalatti mammaaksa Oromoofi wangeela gooftaa Iyyasuus Kiristoos akkamitti walitti hidhata ergaa qabaachuun akka barreeffaman ni qaaceffamu. Mammaaksi kitaaba kana keessatti argamu muuxannoo qorataafi kaayyoo qorannichaarratti hundaa’ee kan qaaceffame waan ta’eef, haalaafi iddoo biraa keessatti hiika yookaan ergaa biraa qabaachuu danda’u. Haata’u malee ergaa wangeelaa waliin haala itti wal deeggaran irratti kan xiyyeeffatu waan ta’eef toora kanaan ilaalamuu qaba.

Mammaaksa kitaaba kana keessa jiru bira osoon gahin dura moggasuma kitaaba kanaa irraa ka’uun yoo ilaallu mammaaksa “gurra qabaataniif hin dhaga’an qalbii qabaatan malee” isa jedhu irraa kan dhufeedha. Isa kanarratti hundaa’un kitaabni kun maqaa “Gurraa Miti Qalbii Malee” jedhu argate. Kun immoo, ergaa wangeela Maarqoos 4:9 “gurra ittiin dhaga’u kan qabu haa dhageeffatu” yaada jedhu barsiisuuf oole. Wangeela kana keessa yaadni jiru immoo waaqayyo gurra kan namaa kenneef dubbii isaa ittiin haa dhageeffataniifi kan dide immoo akka irraa gaafatamuudha. Yaada kana cimsuufis mammaaksa Oromoo “hima didduun du’a hin diddu” jedhuun dubbisaan kitaabichaa ergaa isaa akka hubatu ta’e.

Kitaaba kana keessatti mammaaksi Oromoo sagalee waaqayyoo wangeela gooftaa Iyyasuus Kiristoos kan ta’e wangeela Maatiyoos, Maarqoos Luqaasifi Yohaannis waliin walfuulletti kan barreeffaman yoo ta’u hedduun isaanii akka ergaa wangeelaa hubachisuuf tolutti warren ergaan walfakkaatan walfuulletti barreessaniiru. Haata’u malee mammaaksonni tokko tokko iddoo barreeffamaniitti ergaa wangeelaa waliin wal hin ibsan.

Kana irratti hundaa’uun kitaaba kana keessatti wangeelafi mammaaksa barsiisa wangeelaa hubachiisufi barsiisuuf oolan tokko tokko akka fakkeenyaatti kaasuun gosoota wangeelaa afran waliinuu haala itti dhiyaate gaditti ilaalla.

A. Mammaaksa Oromoo Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaafi Wangeela Maatiyoos

Wangeelli Maatiyoos wangeela gooftaa Iyyasuus keessaa isa tokko yoo ta’u kitaaba kana keessatti dubbii waqayyoo ummanni Oromoo akka baraniifi hubataniif mammaaksi Oromoo ergaa wangeela waliin wal faana dhiyaatera. Kanumarraa ka’uun wangeelli Maatiyoos, mammaaksota Oromoo waliin walbira qabamuun fakkeenya isaa akkaataa armaan gadii kanaan sakatta’amaniiru.

Fakkeenya 1. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “Bunaaf mootii afaan duwwaa hindubbisan” jedhu wangeela Maatiyoos 2:11 “ Manatti lixaniis mucicha hadha isaa Mariyaam wajjiin argatan lafatti gadi gombifamanii isaaf sagadan. Qorxii sanis bananii warqee, hixaana qumbii harkaa fuudhaa kennaniif” jedhu waliin kitaabicha keessatti walfulleetti barreeffamanii jiru. (Fuula 5)

Ergaan mammaaksa olii buna yeroo dhugan waan akka hixaanaa, daabboofi kan biroos akka barbaachisuufi yoo kun hin jiraanne immoo sirni isaa akka hin miidhagne ibsa. Akkasumas mootii bira yeroo deemanis kennaa wahii yoo qabatan malee dhimmi deemaniif akka hin milkoofne agarsiisa. Ergaan mammaaksa kanaas yaada wangeela olii namoonni Herodoosin ergaman Urjicha bira yeroo deeman kennaa akka geessaniif dubbatu ni cimsa. Kanaafuu, barreessaan mammaksafi wangeela kana wal-bira qabuun dubbistoonni kitaabichaa ergaa wangeelaa karaa bekkumsa isaanii kan ta’e karaa mammaksaa irraatti hundaa’un akka hubataniif kan itti gargaarameedha.

Fakkeenya 2. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “Gadaan akkallee dhiiftu akeeka hin dhiiftu” jedhu wangeela Maatiyoos 5:17 “Yesuus seera Muusetifi barsiisa raajota diigudhaaf waanan dhufe hin see’inaa, ani isaan rawwachuudhaaf nan dhufe malee diigudhaaf hin dhufne” (fuula 16) jedhu waliin kitaabicha keessatti walfulleetti barreeffamanii jiru.

Mammaaksi kun kan mammaakamuuf namonni seera duraan ture kan akka sirna Gadaa akkuma jirutti ittiin bulchuufi sirnicha gaggeessuu baatanis ilaa isaafi sirna isaa hin dhiisan isa jedhuu ykn immoo yaada yeroofi haalli ta’iwwanii jijjiiramus seerri hin jijjiiramu yaada jedhu ibsa. Ergaan mammaaksa kanaa kun immoo yaada wangeela olii

kan Iyyasuus seera Muusee jijjiiruf osoo hin taane seericha itti fufsiisee raawwachuuf ergamuu isaa hubachiisuf oola.

Fakkeenya 3. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “Miilli dhaqa bu’e nideebi’aa arrabni dhaqa bu’e hin deebi’u” jedhu kun dubbii Wangeela Maatiyoos 5:22 “Ani garuu isinitti nan himaa eenyullee obboleessa isaatti yoo dheekkame abbaa firdii kutaa biyyaa duratti itti ni faradama; obboleessa saatin ‘doofaa’ yoo jedhe ya’ii biyya seeratu duratti itti nifaradama obboleessa saatin ‘raatuu’ yoo jedhe ibidda qileetti itti ni faradama” (fuula 17) jedhu waliin ergaan ni tumsa.

Ergaan isaas namni yoo deeme deebi’uu danda’a garuu waan dubbatu duurse yoo itti hin yaadne ta’e fi akkuma dhufeffitti dubbate booda ol deebisuus ta’ee waakkachuu hin danda’u jedhu yoo ta’u ergaan wangeelichaas namni har’a obboleessa isaa arrabse boru akka waakkachuu hin dandeenneffii adabbin isa eeggatu barsiisa. Kanaafuu mammaaksi olii yaada wangeelichaa nideeggara akkasumas hubachiisuuf humna qaba.

Fakkeenya 4. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “nama dhiiga si obaase aannan obaasi” jedhu wangeela Matiyoo 5:43-45 “43. Yesuus, ‘fira kee jaaladhu diina kee jibbi’ jedhamee akka himame dhageessaniittu. 44. Ani garuu isinitti nan himaa diinota keessan jaaladhaa, warra isin ari’ataniifis kadhadaa. 45. Kana yoo gootan ijoollee abbaa keessan isa waaqaa nitaatu. Innoo Aduusaa warra hamootaf warra gaggaaridhaaf imbaasa, bokkaa saas warra qajeeltotaaf warra jallattootaaf niroobsa” (fuula, 21) jedhu waliin kitaabicha keessatti walfulleetti barreeffamanii jiru.

Mammaaksi kun ilaalcha ummata Oromoo kan calaqqisiisu ta’ee kan mammaakamuuf nama si miidhe, jibbe, hate, gowwomse, sitti diinome; gabaabumatti nama ilaalcha gaarii siif hin qabne isa laaltee akka inni sirratti raawwate hin raawwatin ati faallaa isaa gaaroma oolif yoo gaaroma ooltef nama biraas rabbi biraas waan gaariifi jaalala akkasumas, kabaja argatta isa jedhuudha. Yaadni kun immoo yaada wangeela olii akkuma waaqayyo jallataafi qajeelaafis kenna isaa walqixa kennu atis nama si miidhef yoo tola oolte ijoollee abbaa keessan isa waaqa nitaatu jedhu ni cimsa.

B. Mammaaksa Oromoo Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaafi Wangeela Maarqoos

Wangeelli Maarqoos wangeela gooftaa Iyyasuus keessaa isa tokko yoo ta’u kitaaba kana keessatti ergaa dubbii waqayyoo yeroo barsiisan ummanni Oromoo akka hubataniif mammaaksi Oromoo wangeela waliin wal faana dhiyaatera. Mammaksa barsiisa wangeela kanaaf oole wangeela Maarqoos, waliin walbira qabuun fakkeenya muraasni akkaataa armaan gadii kanaan qaacceffamaniiru.

Fakkeenya 5. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “ nama takkaa budaa ittiin jedhan qaalludha hin jedhaniin” jedhu Wangeela Maarqoos 3:22 “ barsiisonni seera warra Yerusaleemii dhufanii ‘ Bielzebul isa keessa jira; humna angafa seexanotaa kanaanis hafuura hamoota imbaasa,’ jedhanii Yesuus irratti dubbatan” (fuula,173) jedhu kana ergaa isaa ibsuuf oole.

Ergaan mammaaksa kanaa nama yeroo tokko hamaadha ykn badaa jedhamee jibbame tokko maqaan kun jalaa hin hafu yeroo hunda ija saniin ilaalama isa jedhu yoo ta’u; ergaan wangeelichaas Iyyasuus nama seexanni hamaan keessa jiru akka ta’e fakkeessanii namoonni akka barsiisan ibsa. Mammaksa kun kan fayyadamaniif namni yeroo tokko kijibaanis ta’u maqaan isaa bade gaarii yoo dalages maqaan sun akkuma jalaa hin hafne Iyyasuusis ergamaa waqayyoo ta’eefi ilma namaa fayyisaa osoo jiruu namoonni maqaa badaa baasaniifi ergaa isaa namni akka hin fudhannef gochaa turuu isaanii barsiisufi.

Yaaduma kana cimsuun mammaaksi “ namni wal arrabsu miidhagduu, magaala, kaarruu waliin hin jedhu” jedhu namoonni kun jaalalaafi ilma waaqayyoo ta’uu Iyyasuus amanuu diduudhaan hojiilee garramii inni dalagu humna seexanaatiin dalaga jechuun arrabsuun isaanii namni wal arrabsu wal hinfaarsu ykn gaarummaa walii hin himu yaada jedhu ibsuuf oola.

Fakkeenya 6. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “ dhadhaan garaa saree hin bulu” jedhu Wangeela Maarqoos 8:36-37 “ Yesuusis kana nama tokkottillee akka hin himne isaan abbome; isaan garuu utuma inni isaan abboomuu it cal’isanii labsan 37. Isaanis hamma malee raajiffatanii ‘inni waan hunduma ba’eessa godhe warri duudan akka dhaga’an, warri arrabni isaanii dide akka dubbatan ingodha’

jedhan” (fuula, 198) jedhu waliin walfulletti kan barreffamu yoo ta’u ergaa walfakkaatu qabu.

Ergaan mammaaksa olii nama waan itti himan dafee odeessu ykn iccitii qabatuu hin dandeennef kan mammakamu yoo ta’u; wangeela keessattis kan mul’atu kanuma. Jechuunis Iyyasuus hin dubbatinaa osoo jedhuun namoonni iccitii qabachuu dadhabanii akka inni kan dhageenye akka dhagahuufi kan hin dubbanne akka dubbisu labsan. Kanaafuu lameenuu dhimma iccitii qabachuu dhabuu ibsu jechuudha.

C. Mammaaksa Oromoo Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaafi Wangeela Luqaas

Wangeelli Luqaas akkuma wangeela kaawwani wangeela gooftaa Iyyasuus keessaa isa tokko yoo ta’u kitaaba kana keessatti mammaaksa Oromoo waliin wal faana dhiyaatera. Mataduree kana jalatti hariiroo Wangeela Luqaasifi mammaaksa Oromoo waliin qaban walbira qabuun fakkeenya tokko tokko kaasuun armaan gadiitti sakatta’amaniiru.

Fakkeenya 7. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “ kaa’an malee ka’anii hin fuudhan” jedhu Wangeela Luqaas 12:33 “qabeenya keessan gurguraa warra dhabaniifis kenna; korojoo hin moofofne badhaadhuma dhuma hin qabnes, waaqarratti iddoo hattuun hin hatnetti, rirmis himballessinetti walitti qabadhaa.” (fuula, 344) jedhuun walfulleetti barreffamanii jiru.

Sababni isaan waliin barreffamaniif lameenuu ergaa walfakkatu qabu. Ergaan mammaaksa olii namni tokko waan yeroo qabu ol kaa’ate ykn qusate yeroo itti haajame ykn yeroo rakkate rakkoo itti baha kan jedhuudha. Ergaan wangeela kanaa immoo har’a kan qabdu yoo rakkataa ittiin gargaarte boru waaqa biratti rakkoo nama mudatu jalaa si baasun waan gaarii badhaafamtaa isa jedhuudha. Kanaafuu lameenuu yoo har’a waa kaayatan boru akka itti oolan ibsa waan ta’eef ergaa walfakkatu qabu. Mammaksichi yaada wangeela kanaa ibsuuf humna qaba.

Fakkeenya 8. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “ qerrensa rakkoo jiruu re’een itti basalagdi” jedhuufi “ bara namatti hammaatte ijoollen ga’e nama dhiitti” jedhu wangeela Luqaas 23:35-37 “namonni achi dhaabatan ilaalaa turan; warri biyya seeratanis itti qoosan. ‘namni kun namoota biraa olcheera. Inni masihi isa

waaqayyo fudhste yoo ta'e ofii isaa haa olchu,' jedhanii. 36 warri loltuus immoo, itti ga'isa dadhii waynii dhangagga'a kennaniif. 37 'yoo dhuguma mooticha yihuudotaa taate ofii kee olchi' jedhaniin" (fuula, 415) jedhu waliin walfulletti barra'anii jiru.

Sababni isaan waliin walfulletti barreeffamaniif ergaa isaaniitu waldeeggara ykn walfakkata. Kana jechuunis ergaan mammaaksota lameenituu ergaa wangeela kanaa kan ibsu yoo ta'u ergaan mammaaksota kanaas yeroo namni ykn wanti tokko rakkoo keessa, dadhabbii, cunqursaa, gabrummaafi k.k.f. keessa jiru kan humnaan beekkumsaanis waa hundaanu nama san hin geenye isa tuffachuufi miidhuuf yaalii akka godhan agarsiisa. Bifuma walfakkaatuun ergaan wangeela kanaas namoonni humnaa, beekkumsaafi dandeettille dadhaboo ta'an ilma waaqayyoo kan waan fedhe godhuu danda'u yeroo tuffatan mul'isa. Kanaafuu lameenuu ergaa walfakkatu waan qabaniif mammaaksichi ergaa wangeela kanaa hubachiisuu danda'a.

D. Mammaaksa Oromoo Kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaafi Wangeela Yohaannis

Wangeelli Yohaanni akkuma wangeela gooftaa Iyyasuus keessaa isa tokko yoo ta'u kitaaba Gurra Miti Qalbii jedhamu keessatti mammaaksa Oromoo waliin wal faana dhiyaatera. Mataduree kana jalatti hariiroo Wangeela Yohaannisifi mammaaksa Oromoo waliin qaban walbira qabuun fakkeenya tokko tokko kaasuun armaan gadiitti sakatta'amaniiru.

Fakkeenya 9. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan " ibsaan namaa ifeet ofii gubata" jedhu Wangeela Yohaannis 5:35 "Yohaannis akka ibsaa boba'eet kan ibsu ture. Isin garuu hamma yerootti ifa saatti gammaduu barbaaddan" (fuula 450) jedhu walfuulleetti barrayee jira.

Ergaan mammaaksa kanaas, wanti tokko yeroo ilma namaaf faayidaa kennu ofii miidhameet namaaf bu'aa akka buusu ibsa. Fakkeenyaaf barsiisaan yeroo barattoota isaa barsiisu barnoota san milkeessuuf waan heddu hojjata. Yeroo kana ofii isaa dadhabaafi miidhamaat barrattoota isaaf beekkumsa kennuun wallaalummaa keessaa baasa ergaa jedhu qaba. Bifuma wal fakkaatuun wangeela keessattis kan jiru Yohaannis karaa Waaqayyootti nama yaamudhaan ummata yeroo barsiisu ofii isaa miidhamaafi dadhabaat namoota karaa sirrii irratti akka qajeelchu ibsa. Kanaafuu, mammaaksifi wangeelli olii

lameenuu ergaan wal fakaatu qabu waan ta'eef mammaaksichi ergaa wangeela kanaa akka hubatamuu gochuuf ni tajaajila.

Fakkeenya 10. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “ ijji fardaa lugaama” jedhu wangeela Yohaannis 5: 30 “Yesuus itti dabalee, ani humna kootin homaa gochuu hin danda’u; abbaa koo irra akkan dhaga’etti nan farada. Firdiin ani faradus qajeeladha. Anoo yaada koo duuka bu’uu hin barbaadu. Yaada isa na ergee duuka bu’a malee” (fuula,450) jedhu waliin walfuulletti barreeffame.

Sababni walfuulletti barreeffamaniif akka ergaa walii hubachiisaniif yoo ta’u;ergaan mammaaksa kanaas, farda kan ajaju lugaama, gara lugaamni qabeefi ajaje akka deemu ibsa. Bifuma walfakkaatuun ergaan wangeela keessa jirus Yesuus waan hundumaa kan faradu akka abbaa isaa irraa dhagaheefi yaada abbaa isaa jala deemuun akka ta’e ibsa. Kanaafuu lameenuu kan ajajamaniin qaama biroo akka qaban mul’isa waan ta’eef ergaa walfakkaatu qabu. Kanaaf mammaaksichi ergaa wangeelaa ummata Oromoo bifa salphaa ta’een hubachiisa.

4.4.1.4 Mammaaksa Oromoo Kitaaba Ogbarruu Gurraa Miti Qalbii Malee Keessaafi Wangeela Gooftaa Iyyasuus Kiristoos kan Ergaan wal hin Deeggarre

Maammaaksi Oromoo hiikaafi ergaa mataa isaa qaba. Wangeellis akkasuma. Mammaaksi Oromoo wangeelota goftaa Iyyasuus Kiristoos afran waliin kitaaba Gurraa Mitii Qalbii Malee jedhu keessatti barreeffame irra guddaan isaa ergaa wangeelaa kan hubachiisu, kan cimsuufi kan mi’eessu ta’uun ni tajaajilu.

Haata’u malee mammaaksi kitaaba kana keessa jiru muraasni iddoo barreeffamanitti ergaa wangeela iddoo san jiruu waliin kan wal hin ginne akka ta’e sakatta’a kitaabarratti godhame irraa hubachuun danda’ameera. Kanumarratti hundaa’uun mammaaksafi wangeelota Kitaaba kana keessatti argamaniifi ergaan isaanii wal hindeeggarre garuu, kitaabicha keessatti waliin walfuulleetti barreeffaman muraasa fakkeenya tokko tokko fudhachuun gaditti ilaalla.

Fkn11. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “dubbiin aayata hinqabdu” (fuula 16) jedhu Wangeela Maatiyoos 5:17-20 waliin wal fulleetti barraaye.

Dhimmi wangeela keessa jiru waa'e seera isa Muuseef kennamee barsiisuuf ergamuu Iyyasuus hima. Kanaafuu wangeelli kun Iyyasuus kan dhufeef ergama muusee diiguuf osoo hin taane ijaarsaaf, barsiisuuf ergamuu isaa ibsa. Mammaaksichi immoo, dubbii ykn yaada tokko fudhatama akka hin qabne kan agarsiisudha. Gabaabumatti wangeelli ergaa ture itti fufsiisuu yoo agarsiisu mammaaksichi immoo waan ergaan isaa fudhatama hin qabne tokko ibsuuf kan mammaakamu waan ta'eef ergaa waliif faallaa qabu jechuudha.

Fkn.12. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “ waa'een garbaa qoraani” (fuula, 344) jedhu wangeela Luqaas 12: 32-34 jiru waliin wal fuulleetti barraaye. Dhimmi wangeela keessatti ibsame waa'ee abdii badhaadhuma waaqa irraati. Namni yeroo lafa jiru waan gaarii yoo dalageefi rakkataa gargaare boru waaqayyo akka jirenya gaarii isaaf kennuuf waadaa akka galeef ibsa. Ergaan mammaaksaa immoo, namni qalbiin isaa dadhabaa yeroo kamuu homa yaraa akka yaadufi fedhu agarsiisa. Kanaafuu ergaan wangeelaa abdii gaarii kan agarsiisu barsiisuuf yoo oolu mammaaksi immoo namni hojiin isaa gadi aanaa ta'e tokko homa yaraa akka hawwu agarsiisa.

Fkn.13. Mammaaksi Oromoo kitaabicha keessatti barreeffame kan “ kurupheen hojja ofiitti dorrobdi” jedhu wangeela Yohaannis 3:24-30 jiru waliin walfulleetti (fuula, 438) barreeffamanii jiru. Ergaan wangeela kanaas Iyyasuus ogummaafi dandeetti abbaa irraa isaaf kennameen waa hunda beekuufi raawwatu isaafi Yohaannis isa dura ergamaa ta'us dhufa isaa booda inni dagatamee angooofi humni ergama waaqa isa harkaa ba'ee harka Iyyasuus akka seenefi kuni ta'utti Yohaannis akka gammae ibsa.kunis kan ta'u yoo waaqni namaaf kenne malee namni ofii godhachuu akka hin dandeenye agarsiisa.

Ergaa mammaaksa olii yoo ilaalle immoo, namni tokko hanga hojii isaa argata,namni tokko waan gochuu danda'u malee, waan hin danda'amnetti angoo, humnaafi dandeettis hin qabu isa jedhuudha. Kanaafuu, ergaan wangeelaa waaqni Iyyasuusif beekkumsaafi dandeettii waa hundaa kan Yohaannis caalaatti akka kenneef yoo agarsiisu kan mammaaksaa garuu namni tokko hanga dalagefi danda'u qofa akka raawwatu mul'isa.

Waluumaagalatti ergaan mammaaksa Oromoo ogbarruu mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argamu kitaaba gurraa miti qalbii malee jedhamuu keessa jiruu mammaaksota muraasaan alatti ergaa wangeelotaa cimsuu, hubachiisufi mi'eessuf kan oolan yoo ta'u caalatti ummata Oromoo hordoftoota amantii ta'an ergaa wangeelaa akka

beekaniif ni fayyada. Akkasumas, namni Oromoo ta'e tokko kitaaba kana yoo dubbisu wangeelaafi mammaaksicha walbira qabuun ergaa wangeelaa salphaatti kan baratu yoo ta'u namni Oromoo hin taane immoo ergaa wangeelaa irraa ka'ee ergaa mammaaksa oromoofi bekkumsa Oromoo gama afoolaan jiru hangam cimaa akka ta'e ni hubachiisa.

4.4.2 Walaloo Faarfannaa

Walaloon gosa ogbarruu keessaa isa tokko ta'ee kan jechoota miidhagina qabaniin, bifa dhawataafi sagalee muuziqaa yeedaloo qabuun kan barreeffamuudha. Akkasumas, waa'ee waan tokkoo bifa qindaawa, miidhagaafi hawwataa ta'een kan ibsuudha. Kana jechuun kan barreessaan jechoota muraasatti fayyadamuun dhimmoota diinagdee, siyaasaafi hawaasummaa gara garaa ittin dabarfatuudha. Yaada kana Fedhasaan, (2013:85) yoo ibsu "Walaloon gosa ogbarruu miidhagina sagalee, filannoo jechootaa, dhikkisa (yeedaloo), hubatamaa, walqixxummaa safara birsagootaa, unata sagaleefi duraa duuba jechootaafi sagaleen beekamuudha" jedha.

Akka yaada kana irraa hubatamutti walaloon miidhagina, hawwatamummaafi yeedaloo miira namaa kakaasuu akka qabuudha. Kun immoo ergaafi qabiyyee waan barsiisuun barbaadame tokkoo, miira gammachuufi kaka'uumsa qabuun hubachiisuu danda'a. Kanaaf barreessitoonni kitaabolee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argamu barreessan kitaaba isaanii keessatti faaruwwan adda addaa barreessan. Faarfannaan kitaabolee kana keessatti barreeffame kun immoo, bifaafi amala walaloo kan qabaniifi ulaagaa walaloon tokko itti barraa'u kan guutaniidha. Faarfannaan kunis, waaqayyoon kan ittiin galateeffatan, kan ittiin guddina maqaa isaa jajan, kan ittiin waa hunda danda'uufi fayyisuu danda'u isaa ittiin ragaa bahaniifi hordofoota amantiis ol'aantummaa waaqayyoo kana akka beekaniif kan ittiin wal jajjabeessaniidha. Faarfannaan kunis, mana sagadaa kana keessatti walaloon isaa kan yeedaleeffamuudha.

Faarfannaan kun bifa walalootin kan barreeffame yoo tau, unka ogbarruu keessa isa tokko ta'ee tajaajila. Kanaaf barreessitoonni kun walaloo kana yoo barreessan Afaan Oromootiin waan barreessaniif ogbarruu Oromoo bifa walalootif fakkenya guddaa ta'a. akkasumas, guddina ogbarruu Oromootiif gumaacha guddadha. Walaloowwan kana tokko tokko gaditti qacceffamaniiru.

4.4.2.1 Ergaa Walaloo Faarfannaa

Walaloon faarfannaa kitaabolee ogbarruu mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman kadhaa hordofaan amantii tokko bifa miidhagina qabuun yedaloo isaa eeguun yaadaleessu ta'ee tokkoo tokkoo kutaa isaa keessatti ergaa gara garaa kan dabarsaniidha. Ergaa isaanii irratti hundaa'uun gaditti qaacceffamanii jiru.

A. Walaloo Farfannaa Kadhaataa

Akkuma beekamu jireenya ilma namaa keessatti akka nama dhunfaattis ta'ee akka hawaasatti rakkoon humnaa ol ta'e karaa adda addatiin nama mudachuu danda'a. fakkenyaaf rakkoon akka hongee, beelaa, dhibee adda addaa, murtee dhugaa argachuu dhabuufi rakkooleen biroos ta'uu danda'a. Yeroo sana namni dhunfaais ta'ee hawaasni sun akkuma amantii isaatti waaqa isa hunda beekufi bakka hundatti argamu, kan hunda arguufi dhagayu fedhii keessa isaa itti himata. Ogbarruu mana sagadaa kanatti argamu keessaa kan fudhatame fakkenya isaa gaditti ibsameera.

Fkn. (1a)   *Gadi bui, nufilale,
Lubbukena badu dorwi,
Duuf gene, turu disi.
Abdi minadamani,
Boakena, ja ! dagai !
Badikena olci;
Kottu nutti dafi. (Leellotii fuula 3)*

Farfannaan kun kan farfatamuuf yeroo qamni tokko midhaa namarran gahe takkaahuu namatti roorrise waaqayyo midhaa isanitti jiruufi boo'icha isaanii arguun qaama itti roorrisu san akka irraa dhoorguuf akkasumas lubbuu isaanii qaama miidhu san jalaa akka baraaruf kan kadhatamuudha.

Fkn. (1b)   *Ja waqajo, ara disi,
Dara qesa gibefanne,
Sitti male abdi dabne ;
Dulasa nu fitufi,
Saitanni nutti kae ;
Dippukena naifi,
Kottu nutti dafi. (Leellotii fuula 4)*

Faruun walaloo kanaa keessa yaadni jiru seexanni dhala namaa akka rakkiseefi dhalli namaa immoo kan nurraa dhoorga jedhanii abdatan Waaqa waan ta'eef akka dafee isaan dhaqqabu kan ibsuudha. Kun immo yeroo rakkoon nama muudateefi ykn yeroo hordoftoonni amantii isaanii akka hin gaggeeffanne qaamni dhoorgu tokko jiraate kadhaa kadhatamuudha.

B. Walaloo Farfannaa ulfinaa (jajuu)

Farfannaan ulfinaa waaqni guddaa ta'uu , hunda danda'aa ta'uu, fayyisaa ta'uu, kan bara baraan jiraatufi olantummaa waahundarratti qabaata ta'uu agarsiisuuf farfatamuudha.

Fkn. (2)   *Ja jesus dukkana qesa,
Lafti litte namni bade;
Ati dufnaan ifni guddaa,
Igakenya gammacise.
Ja jesus tixe gari
Nato waqa nu owisi;
Bultikena, nama kena,
Ebba nakif, itti toil. (Leellotii fuula 6)*

Walaloo farfannaa olii irra akka hubatamutti Iyyasuus kan araarsu, kan badhaasu, kan ibsu, tikee gaarii kan ta'efi kan eebbisu ta'uudha. Kanaaf walaloon faaruu kun Iyyasuus ulfaataa hunda danda'aa ta'uu agarsiisa.

C. Walaloo Farfannaa galateeffannaa

Farfannaan galataa kan namni tokko dhunfaan ykn gareen ta'uun oolmaa waaqni isaaniif oole ittiin galateeffataniidha. Kana jechuun namni tokko yeroo waan barbaadu fakkenyaaf dhukkubsatee dhibee irraa fayyuu, beela'ee waan nyaatu argatuu, deegge kadhatee yoo duroomefi k.k.f. kadhatee yemmuu waaqa biraa deebii argatu kan ittiin oolmaa waaqaa yadachuun galateeffatuudha.

Fkn.(3)   *Samai olanutti
Waaqni aulfat !
Namni lafa gari
Nagaan agiratu !
Waqni nufi nanani,*

*Nagaa nuf erge;
Gurraci camnani
Gammacun debite.. (Leellotii fuula 12-13)*

Akka walaloo faaruu olii irra hubatamutti hawaasni ykn namni tokko yoo nagaa dhabe kadhatee naga barbaadu san argate waaqa isaa isa kadhatee waan inni jedheen dhagahee birmatee deebii deebiseef san galateeffachuuf kadhaa kadhatamuudha.

D. Faarfannaa Kadhaa Ummata Oromootiif Kadhatame.

Faaruwwan kitaabolee kana keessatti argaman xiyyeeffannoon isaanii guddaan kadhannaafi galateeffannadha. Faaruun kadhannaa immoo, rakkoon tokko hawaasa tokko ykn nama dhuunfaa tokko yoo mudate akka kadhatamu olitti ka'eera. Haaluma kanaan kitaabolee mana sagadaa *Maarqoos* Qulqulluu keessatti argaman keessaa kitaaba Maanuwaalee Xiqqaafi Leellootii keessatti faaruu kadhanna ummata Oromoof kadhatame of keessaa qaba. Faaruwan kun gama tokkoon miidhaa sirni naafxanyaa ummata Oromoo gabromfachuun irratti gaggeessan jalaa ummata Oromoo waaqni akka baasuuf kadha kadhatu kan calaqqisiisuu yoo ta'u gama biraan immoo, ummata Oromoo gama amantichaatti fiduuf kadhaa kadhatamuudha. Fakkenya faaruu kanaas akka armaan gadiitti ilaalla.

Fkn.(4a) *Ja! Melaka gari,
Gara jesusitti
Walitti nu qabi :
Borosa nu godhi.
Ja! Gocci Barentu,
Ja! Olota ala!
Ja ! fagi wolâbu
Kiristositti gala. Fuula (11-12)*

Walaloon armaan olii kun kitaaba walaloo *leellotii* keessatti madda “*salut ô sainte crèche*” jedhu keessaa kan kutamee fudhatameedha. Walaloo kana irraa akka hubatamutti ummanni Oromoo amantii Kiristoos fudhatee akka hin turreefi ummanni kun immoo amantii kiristoos kana akka sirritti fudhatani booroo ol seenan gochuuf kadhaa Iyyasuusiin ittiin kadhataniidha. Kana gochuuf immoo malakaan gaarii ta'e tokko waa'ee ummata Oromoo kana Iyyasuusitti akka himuufi Iyyasuusis dhagahee ummata Oromoo akka karaa isaatti qajeelchuf jecha kadhaa kadhatamuudha. Kanaafuu faaruun walaloo

kanaa ummatni Oromoo gama amntaa Katolikii akka fudhataniifi yoo fudhatan Iyyasuus biraa iddoo gaarii argachuu akka danda'an barsiisa.

Fkn. (4b)   *Ja! waqajo lafarratti*
                              Gosti nama attam bocci!
                              Igasani hurgi dabi :
                              Oromo naf naiif,
                              Makasani gennetatti
                              Duda kitabsisi;
                              Kottu nutti dafi. Fuula (5)

Walaloon armaan olii kun kitaaba walaloo *leellotii* keessatti madda “*venez divin messie...*” jedhu keessaa kan kutamee fudhatameedha. Walaloo kana irraa akka hubatamutti ummanni Oromoo rakkoo, miidhaafi boo'icha keessa akka jiru agarsiisa. Kana immoo, boo'owwan lamaan duraa irraa akka hubatamutti qaamni gochaa kana gosa Oromoo irratti taasisu tokko akka jiru mul'isa. Kanumarra ka'uun yeroo kitaaboleen kun qophaa'an irratti hundaa'uun kan hubatamu yeroo ummanni Oromoo sirna nafxanyaa jalatti kufeedha. Kanaaf faaruu walaloo kanaa keessatti waaqayyo bo'icha gosa Oromoo kana argee akka naheefii dafee furmaata kennuuf yoo ta'u gama biraan immoo fuuldurattis jannata akka kennuufif jecha kadha kadhatamuudha.

Fkn. (4c)   *Ja! Jesus boro ke galci,*
                              Gosoli lafa hadijo;
                              Ja! Jesus boro ke galci
                              Gosoli bia Oromo. fuula (9)

Walaloon armaan olii kun kitaaba walaloo *leellotii* keessatti madda “*Il est né le divin...*” jedhu keessaa kan kutamee fudhatameedha. Walaloo kana irraa akka hubatamutti ummanni Oromoo ergaa Yesuus fudhatanii akka jala deemaniifi akka ofitti maxxansee ilma waaqa ta'uu isaa amanuun isa hordofan taasisuuf kadhaa kadhatamuudha.

Fkn.(4d)   *Ja! Mariam gifti,*
                              Bulca Betlehemitti;
                              Kittuma tixetti
                              Oromo kagelci. Fuula (11)

Walaloon armaan olii kun kitaaba walaloo *leellotii* keessatti madda “*salut o sainte creche*” jedhu keessaa kan kutamee fudhatameedha. Walaloo kana irraa akka

hubatamutti ummata Oromoos akkuma tikee qajeelchitee amantii Kiristoos fudhachiiftetti qajeelchi hordoftoota amantii akka taasisuuf kadhaa Mariyamiin kadhataniidha.

Gabaabumatti walaloowwan kadhaa olii keessatti argamu irraa wanti hubatamu ummatni Oromoo amantii Katoolikii akka fudhataniif kadhaa kadhatamuufifi rakkoo gabrummaafi miidhama ummata kanaa waaqni dafee akka dhaqqabuuf jecha kadhaa kadhatamu irrattiidha.

Walumaagalatti faaruwwan kadhaa kutaa kana jalatti qaacceffaman irraa hubachuun kan danda'amu gama ogbarruu Oromootiin yoo ilaalle umrii dheeraa dura ogbarruu Afaan Oromootiin barreeffame kan bifaafi amala walaloo qabu farfannaa galateffanna, kadhannaafi ulfinaa waaqaa galchuuf oolu jiraachuu mul'isa. Gama biraan immoo, Afaan Oromoo kadhaa waaqaaf ta'u ittiin barreessuf mijataa ta'uu agarsiisa. Akkasumas, ogbarruun walaloo kana keessatti argamu jechoota midhagina qabaniifi miira namaa kakaasan qabaachuun, mana rukutuun, amala muuziqaa qabaachuun, jechoota muraasan yaada bal'aa ibsuufi k.k.f. qooddachuun amala ogbarruu dandeettii kalaqaa keessaa walaloo bakka bu'a. kun immoo, fakkenya gaarii ogbarruu Oromootiif ta'a.

4.4.2.2. Unka Walaloo Faarfannaa

Ogbarruulee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessa jiran keessaa walaloon faarfannaa kitaaba Manuwaalee Xiqqaafi Leellootii keessatti argaman ergaa adda addaa akka dabarsan, jechootaa filatamootti akka dhimma bahaniifi amala muuziqaa yeedaloo akka qaban olitti ka'eera. Amaloota kana akka qabaatan kan godhe keessaa tokko uunka isaan ittiin barreeffamaniidha. Kana jechuun, caaseffama isaanii kan ta'e kan akka: mana rukutuu, hiriira jechootaa, walmadaalli walaloo, walmadaallii birsagaafi walitti dhufeenya sararoota gidduu jiruu fa'adha. Walumaagalatti caaseffama yoo jedhu bifa faaruwwan gara garaa ittiin tarreeffaman kan ilaaludha. Walaloon gosa ogbarruu ta'ee kan sagaleefi hiika afaanii wal simachiisee yaadafi dhageettii uumudha.

Faaruwwan kitaabolee kana keessa jiran kan barreeffamaan dhiyaatan yoo ta'u bifuma walfakkaatuun faaruun karaa afoolaa jiran hawaasa heddu keessatti baay'ee bekkamoodha. Faaruun kunis, amalafi akkaataa walaleessummaa mataa isaa qaba. Haala kanas Shaw(1973:394) akka ibsetti walaleessummaan safara, sagalee moggoo (ryhem),

yeedaloo (rhythm)fi cabsaa (stanza) of keessaa qaba. Amaloota kanas walaloo waliin fakkeenya isaa muraasni gaditti qacceffamee jira.

A. Sarara

Sararri walaloo yeroo baay'ee ergaa dabarsuuf sararoota lamaafi lamaa ol ta'uun yeedaloo uumee walaloo ta'a. Sararri walaloo tokkoo bo'oo yoo jedhamu gaalewwan irraa kan ijaaramuudha.

Fkn.5   *Ja waqajo, ara disi,*
                    Dara qesa gibefanne,
                    Sitti male abdi dabne ;
                    Dulasa nu fitufi,
                    Saitanni nutti kae ;
                    Dippukena naifi,
                    Kottu nutti dafi. (Leellotii fuula 4)

Walaloo olii kana keessatti toora lammaffaafi sadaffaa dhuma irratti jechoota “gibifanneefi dabne” birsagni /ne/ gargaaramuun sararoota walitti hidhuuf yaalee jira. akkasumas, toora afraffaafi jahaffaa keessatti jechoota “fitufi fi naifi” jedhu keessatti birsaga /fi/ jedhutti dhimma bahuun barreeffamanii jiru. Faarfannaan kitaaba Mmanuwaalee Xiqqaafi Leellootii keessa jiran iddoo heddutti kan mana rukutan yoo ta'u garuu, iddoo tokko tokkotti mana kan hin rukunne ta'anii barreeffaman.

B. Cabsaa (stanza)

Cabsatni qaama walaloo kan dheerina sararoota walaloo kan sagalee moggoo walfakkaatan kan qabuudha. Cabsatni walaloo keessatti yoo ta'u barreeffama walalon alaa keessatti keeyyataan kan ibsamuudha. Kanaafuu, cabsaa jechuun walaloo keessatti yaada ijoo tokko irratti ergaa darbu kan ibsuudha.

Fkn.6.   *Ja! waqajo lafarratti*
                    Gosti nama attam bocci!
                    Igasani hurgi dabi :
                    Oromo naf naiif,
                    Makasani gennetatti
                    Duda kitabsisi;
                    Kottu nutti dafi. Fuula (5)

Walaloo farfaannaa olii keessatti toorri tokkoo hanga afurii ilmaan Oromoo lafarratti akka miidhamaniiifi waaqayyo akka na'ee birmatuuf ergaa jedhu kan dabasuudha. Jechi 'bocci fi *naif*' jedhan kun yaadicha baatanii deemu. Toorri shanii hanga torbaa olmaa waaqayyo Oromoof fuulduratti ooluu qabu kan ibsaniidha.

C. Yeedaloo/ Dhikkisa (Rhythm)

Yeedaloon walaloo birsaga, gaalee, sagalee moggoofi walmadaaluu sararoota walaloo irratti hundaa'un ijaarama. Kanumaan walqabatee Kennedy (1987:553) yaada kana yoo ibsu walaloo keessatti yeedaloon, walmadaaluu birsagaa, sagaleefi sararootaan kan ijaaramaniidha.

Fkn.7   *Ja! Mariam gifti,*
                                 Bulca Betlehemitti;
                                 Kittuma tixetti
                                 Oromo kagelci. Fuula (11)

Walaloo faarfannaa olii kana keessatti jechoonni “gifti, Betlehemitti, tixetti” jedhan yeedaloo ykn dhikkisa nutti agarsiisuuf yaalee akka jiru mul'isa.

4.5.3 Kadhaa (Sagada) Dhimma Gara Garaaf Taasifamu

Kadhaan kan gaggeeffamuuf ilmi namaa cubbuu dalage tokko irraa dhiifama argachuf, jireenyaa garii jiraachuuf, nageenyafi fayyaa argachuuf, guyyaa boruu abdii gaarii argachuuf, rakkoo mudate tokko keessaaa waaqayyo akka baasufii k.k.f.fidha. Kitaaboleen mana sagada Maarqoos Qulqulluu keessatti argamanis kadhaa dhimmoota adda addaatiif godhamu mataduree adda addaa jalatti qooduun kanneen akka: Kadhaa ykn sagada ganamaafi galgalaa, kadhaa gooftaa, himata cubbuu, kadhaa eebbaa, kadhaa qulqullummaa argachuu, kadhaa malakaa eegduu, kadhaa kan nama hundumaa, kadhaa amanaa, kadhaa dhiifama cubbuu gaafachuufi k.k.f of keessaa qabu. Maddi kadhaa kanaas kitaabolee Manuwaalee Xiqqaafi kaatekismoos jedhamu keessatti kan barreeffaman yoo ta'u kitaba lameenuu keessatti bifuma walfakkaatuun barreeffaman. Isaan keessa muraasa kaasuun maal jedhamee akka kadhatamu gaditti qacceffamaniiru.

A. Kadhaa (Sagada) Ganamaafi Galgalaa

1. Sagada Ganamaa

Sagada ganama jechuun kadhaa namni tokko lafti erga bariitee booda keessi isaa waan barbaade itti gaafatu, nagayaan buluu isaa ittiin galateeffatu, akka nagayaan oolchu itti

kadhatu, hamaa akka argatuu, hamaa akka irraa qabuufi waan gaarii akka kennuuf ittiin kadhatuufi k.k.f. kan gaggeeffamudha. Kitaba mana sagada Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman keessa fakkenya kitaaba Kaatekismoos keessa fudhatame gaditti ilaali.

Fkn.(1) *LELLISA KRISTOS, LITANIE KAN GEDANI (KAN GANAMA)*

Kirie eleison

Kiriste eleison

Kirie eleison

Ja kristos, nu dagai

Ja kiristos, nu dagefaddu.

Ja waq abba, kan samai kesa girtu, nu ararami.

Ja waq ilma, naga mindama nu ararami.

Ja waaq menfes-qeddus nu ararami.

Ja Qeddest saditau, waqa tokica, nu ararami.

Ja Jesus, ifa abbaketi, nu ararami.

Ja Jesus, ulfa motiti, nu ararami.

..... (Kaatekismoos fuula 10)

Kadhaan ganama gaggeeffamu olii kun kadhaa nama tokkoon ykn gareen gaggeeffamu ta'ee uumaafi uumama qulqulluu ta'an hunda, waa hunda danda'aa, jalatamaa, abbaa malaa, araramaa, abbaa hundaa, abbaa dhugaafi k.k.f ta'uu Iyyasuus maqaa dhahuun akka araarama isarraa argataniif maqaa isaa dhahuun kadhaa kadhatamuudha.

2. Kadhaa (Sagada) Galgalaa

Sagada galgala jechuun kadhaa namni tokko lafti erga dhiitee booda Waaqa isaa kan nagayaan isaa oolche itti galateeffatu, akka nagayaan isa bulchu itti kadhatu, waan guyyaa carraaqee argate ittin galateeffatuu, fuldurattis waan gaarii akka kennuuf itti kadhatuufi k.k.f.dha. Kitaba mana sagada Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman keessa fakkenya kitaaba *Kaatekismoos* keessa fudhatame gaditti ilaali.

Fkn.(2) *LELLISA MARIAM-GIFTI, LITANIE KAN GEDANI (KAN GALGALA)*

Kirie eleison

Kiriste eleison

Kirie eleison

Ja kristos, nu dagai

Ja kiristos, nu dagefaddu.

Ja waq abba, kan samaï kesa girtu, nu ararami.

Ja waq ilma, naga mindama nu ararami.

Ja waaq menfes-qeddus nu ararami.

Ja Qeddest sadi tau, waqa tokica, nu ararami.

Ja Qeddest Mariam, Waqa nuf kaddu.

Ja dubra sonan kulkullu, Waqa nuf kaddu.

.....(Kaateekismoos fuula 10)

Kadhaan galgala gaggeeffamu olii kun kadhaa nama tokkoon ykn gareen gaggeeffamu ta'ee waaqni sama'ii keessa jiru, kristoosi fi hafuurri qulqulluun akka isaan dhageeffatuufi Maariyam qulqulluu, haadha waaqaa, jalatamtuu, dubra sonaa, haadha waaqaa, kan hin fafamne, kan hin tuqamnefi k.k.f ta'uu ishee maqaa dhahuun akka waaqayyoon isaanii kadhattuuf maqaa ishee dhahuun kadhaa kadhatamuudha.

B. Kadhaa (Sagada) Cubbuu

Kadhaan cubbuu akkuma beekamu namni tokko badii wahii yoo raawwate badii isaa san waaqni akka dhiisufiif kan kadhatamuudha. Akka amantii Kaatoolikiitti seerri bulmaata hordoftootaaf ba'e ni jira. Namni waan seerri sun hin godhin jedhuun didee badii tokko raawwate cubbameera. Kanaafuu akka waaqni badii isaa kanaaf dhiifama godhuuf ni kadhata. Fakkenya kadhaa kana kitaaba keessa fuudhame gaditti ilaali.

Fkn.(3) *SAGAD (hugi) GADDA CUBBUU*

Waqajoko, sonan kan natus, amma guja kanatti hameñako kan obsites, Kiristos ilalif na ararami. Cubu aka ani godes, garumake aka inkomisis, siti aka jakkes, bekêtan; dippu ibidda halleja sodaddêtan cuburra nan gadda. Cubu ani gibbe, gorsa sajтана ani gile si aci Kristos amanetan devie cubu ani ingodu. (Kaateekismoos fuula 6)

Barruu olii irraa akka hubatamuttu kadhaan kun kadhaa namni badii qabuu ykn cubbuu dalage tokko boru akka adabamu beekke sodaachuun waaqani akka araaramuuf kadhataudha.

C. Kadhaa (Sagada) jaalala Waaqaa

Kadhaan kun kadhaa namni hojiifi kennaa gaarii waaqni dhala namaatiif kenne dinqisiifachuun jaalala isaaf qabu ittiin ibsatuudha. Rabbi kan waan hundumaa uume kan loogii hin goone kan hundaa olitti waan kadhatan namaaf ta’u, harki isaa bal’aafi jaalatamaa ta’uu isaaf jaalala isaaf qaban ittiin ibsaniidha.. Jaalala waaqaa kadhaan ibsu fakkenya kitaaba keessa fudhatame gaditti ilaali.

Fkn. (4) *SAGADA (hugi) GALALA WAQA.*

Waqajoko hunduma ol situ garida, situ galatamada; kanafan gara kulkullu hundumarra sin galadda: sif gedetan nama hunduma akka lubukoti kitte nan galadda.

Kadhaan kun namni jaalala waaqaa qabu tokko isaaf jecha waan inni jaaladhaa jedhe raawwachuun ajaja isaa hojiirra akka oolchu kan ittiin himatu ykn agarsiisudha.

D.Kadhaa (Sagada) Abdii

Kadhaan abdii kadhaa waaqni waan kadhatan tokko akka nama hin dhoorganne yoo badii dalagan akka namaa dhiisu abdii, fayyaa, jaalala, qabeenya, fi kan biroos yoo kadhatan akka namaa kennu abdachuun kadhataniifi borullee iddoo gaarii akka nama qubachiisu mul’isuudha. Fakkenya kitaaba keessa fuudhame gaditti ilaali.

Fkn. (5) *SAGAD (hugi) ABDI.*

Waqajoko, kan amanamtes, kan hunduma dandesus. Ati sonan garidaf, ani sitti deese. Maka Jesus-Kristosittis cubu kesa akan bauttis, sera ketitti akan buluttis, kana gode mo motuma samaï akan asenuttis, abdin qaba.

Kadhaan kun namni tokko abdii waaqayyorraa qabu kan agarsiisu ta’ee; namni sun akka waaqni cubbuu kamirraayyuu isa tiiksee mootummaa waaqaa isa dhaalchisu kadhachuun kadhaan isaas dhagahamee fedhii isaa akka argatu abdii qabaachuu kan mul’isudha.

E. Kadhaa (Sagada) Amana

Kadhaan amana kan jedhame kun waaqayyoon hojii isaatti, angoo isaatti, ol’antummaa isaafi barsiifni isaa dhugaa jecha waaqaa ta’uufi namni balleesse tokko boru akka adabamuufi yoo gaarii hojjate waaqa biraa boru waan gaarin akka isa eegu amanuu isaa mul’isuuf kadhaa kadhatamuudha. Fakkenya kitaaba keessa fuudhame gaditti ilaali.

Fkn. (6) SAGADA (hug) AMANA

Waqajoko, Ekklezian katolikan kan barsiiftus, kan amansiftus, wan hariduma gabese nan amana: malif gedetan, barsisasi kan inbadu, situ barsise.

Kadhaan kun namni seeraafi ajaja waaqayyoootti amane tokko amanuu isaa dhugoomsuuf waa hundi seerri ekleziyaas, barsiifni wangeelaas hunduu kan waaqayyoo ta'uu qulqulleeffachuu kan ittiin mirkaneessuuf kadhataniidha.

4.5.4 Wngeela Guyyaa Sambataafi Guyyoota Ayyaanaa Baratamu

Kitaabolee mana sagada Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman keessaa kitaabni Maanuwaalee Xiqqaa barnoota guyyaa sambataa fi guyyaa ayyanaa baratamuu qaban wangeelota afran keessaa guyya kam boqonnaafi lakkofsa kam akka baratan kan ibsuudha. Kunis fakkeenya waliin gaditti qacceffamanii jiru.

A. Barnoota Guyyaa Sambataa

Akkuma olitti ibsame kitaaba Manuwaalee Xiqqa jedhamee beekamu keessatti namni tokko guyyaa sambataa wangeelaafi boqonnaa wangeela qara'uu ibsamee jira. Haaluma kanaan sambatoota afur guyyaa dhaloota Kiristoos duraa eegaluun achiis guyya dhaloota Kiristoosfi sanbatoota achi booda jiran deebi'ee hanga sambata duraatti waggaa guutuu wangeela,boqonnaafi lakkofsa wangeelaa baratamuu qaban walduraa duubaan tartiiba qabatanii kitaaba kana keessatti barreffamanii jiru. Fakkeenya gadii ilaali.

Fkn.(1) JOGGA ADVENTUS JOKI JOGGA DUFU KRISTOS

Goftan kena Jesus Kristos utun indalatin dura minadamni bara kumma afur erga humame aka ture Ekklezian ilalteti kanafi sambata afur ajana dalota dura nuf lakofte.

SAMBATA GALKABA DURA

Ugolleko

Harra Sambata Gudda Galkabadura Dufa Kristos Kesa Kan Lakofnu

Wangelium kan karanu aka Qeddus Lukas kitabe: xx 25.

Jogga sanatti goftan kena Jesus Kristos bartolisatti akkana gede: Adu kesattis, gia kesattis, hurgi kesattis Melekinnifa in mummulata, lafarrattis gosolin duda in muddamani inrifatina, bisan garba gudda dekameti kan utalus, kan ursus, utu daganu. Namni mo sodafu ingoggoga, dibama lafarratti kan dufu mudate utu egu:

Duguma jogga sanatti gombifni motuma samai humna dabeti inurgufama. Adu sanatti mo ilmi nama in mullata dumesarra kan dufu ango gudda waginfi ulfina guda wagin..... (Manuwaalee Xiqqaa fuula 33-34)

Barruun olii kun dhalachuu Kiristoos dura sanbata afran Ekleezian keessa sanbata jalqaba duraa isa baratamuudha. Barsiifni barruu kana keessa jirus barsiisa Iyyasuus barattoota isaa barsiise yoo ta'u; taa'iiwwan adda addaa wangeela Luqaas xx:25 keessatti eeraman kun yeroo mul'atan mootummaan waaqaa akka dhiyaate kan barsiisudha.

B. Barnoota Guyyaa Ayyanaa

Akkuma guyyoota sambataa, guyyaa ayyaanaas namni tokko wangeelaafi boqonnaa wangeela qara'uu kitaaba Manuwaalee Xiqqa jedhamee beekamu keessatti ibsamee jira. Haaluma kanaan guyyaa ayyana kan ta'an kan akka ayyana dhaloota Kiristoos, ayyana gifti Mariyam, ayyana Filsataa, ayyana nagaa Quddus Gabri'el, ayyana Faasikaafi kkf keessatti wangeela, boqonnaafi lakkofsa wangeelaa baratamuu qaban kitaaba kana keessatti barreffamanii jiru. Fakkeenya gadii ilaali.

Fkn.(2) Ajana Felsata

Ugolleko

Harra ajana Mariam gifti Felsata kan gedani

Wangelium kan karanu aka Qeddus Lukas kitabe.c. x.

Jogga sanatti, goftan kena Jesus Kristos mandara tokotti dufe. Acitti giftin took, Martha kan gedani, mana ofitti gofta bulcite. Isin mo oboleti took qabdi, makan isi Mariam; isin kuni mila goftatti kufteti, gorsa sa indaggefatti. Martha mo utu daddaftu sirna mana in alelti. Dabbatteti moa kana gette: “ malo gofta, injaddure aka obboletin ko hunduma kokoppesuf kopa kiya na difte? Aka na gargartutti adera dubbaddu!” goftan mo..... (Manuwaalee Xiqqaa fuula 97)

Barruun olii kun wangeela guyyaa ayyana Filsata baratamudha. Wangeelli kun wangeela Luqaas c.x keessaa kan fudhatame yoo ta'u seenaa guyyaa tikko Iyyasuus mandara tokkotti goruun dhagaheefi murtii kenne hima. Wangeelli kunis, kan barsiisu obboloonni akka wal jaalataniifi waliif yaadaniidha. Yoo kana raawwatan waaqa birattis iddoon gaariin akka isaaniif qophaaye hima.

4.5.5 Seera

Qabiyyee kitaabolee mana sagadaa *Maarqoos* Qulqulluu keessatti argamanii keessa tokko seera. Seerri kunis, seera ittiin bulmaata hordoftoota amantiitiif kan bahe yoo ta’u namni amane tokko seerota kana kabajee kan hin raawwatin jedhu osoo hin raawwatiniifi kan raawwadhu jedhu immoo raawwachuun kan isarra jiraatudha. Haaluma kanaan kitaaba Kateekismoosifi manuwaalee xiqqaa keessatti bifuma walfakkaatuun seerota kanneen akka seera ammanaa kan hawaariyaat, seera waaqaa sagalee kudhanii, seera Ekkleziyaa kan biroos ni jiru. Isaan keessaa tokko akka fakkeenyaatti gaditti ilaali.

Fkn.(1) Sera Waqa Sagale Kudani

1. *waqnike ana, ana male waqni ingiru.*
2. *fajuman makako indaini.*
3. *Sambata gudda ulfesi.*
4. *Abbakef hadake sodadduti ulfesi.*
5. *Inagesin.*
6. *Saño ingodatin (inegini).*
7. *Inhattin.*
8. *Insobin.*
9. *Saño inkagelin.*
10. *Hori horma inkagelin.*

Seeronni olii kun seera waaqaa ykn abboommii kurnan jedhamuun beekkamu. Seeronni kunniinis kan nama amantii Kaatoolikii hordofu kamuu ilaallatu ta’ee namni kun seera kan keessatti kan akka hojjatu ajajame ittiin hojjatuufi kan irraa dhoorgame irraa ittiin of dhoorgudha. Akka seera kanaatti namni seera kana diige waaqa biratti cubbuu waan dalageef adabbiin akka isa eeggatu barsiisa.

4.5.6 Lakkoofsa Bara Mootummaa Waaqaa

Lakkoofsa bara mootummaa waaqaa kan jedhamee hiraama adda addaatti qoqqoodamuun kan ibsamu yoo ta’u raajii mootummi waaqaa ol’aantummaa isaatiin lafa irratti hojjate bara isaa waliin seenessuudha. Akkasumas, karaa ergamtoota kan waaqni ilma namaa akka barsiisan ergeen raajii waaqni taasise seenessuudha. Akka fakkeenyaatti kaasuun yoo ilaalle ragaan mootummaa waaqaa gooftaan Iyyasuus Kiristoos osoo hin dhalatin

hirama jahaafi, erga dhalatee booda hirama kudhan qaba . Walumaagalatti hirama kudha jaha qaba jechuudha.

Hirama kana keessaa tokko uumamuu namaa as hanga badii bishaaniitti isa jedhamu kana bara (5000-3300)ti. Lakkoofsa bara mootummaa waaqaa kana keessatti hojii waaqni dalagetu seeneffama. As jalatti seenaan jiru bakka jahatti qoodamuun barrahe. Fakkeenya gadii akka kitaabichi itti seenesse agarsiisa.

HIRAMA I^a

HUMA NAMA ASI, AMMA BADI BISANITTI (5000-3300).

S^s 1.

Adamifi hiewan, lacun gineta qesa hariamaniti deganiti, lafa hogacuf baani : bultin hirru kan nama galqabde.

Adami nitisarra ilma lama dalce, toko Kaini, took Abeli : Kaini kottu tae, Abeli Tixe lonitti; irra kan garome Abeli.

Hetodan Kainin Abel agese; abbarame : diga kulkullu lafti dugde, fakesa diga kristositti lafa kan kulkullesu. (Raga Mootummaa Waaqaa fuula 5)

Barruu kanarraa kan hubatamu Aadamiifi heewaan badii dalaganiin jannata keessaa akka ari'atamaniifi bultii hir'uu akka jalqaban, achiis ilmaan lamaa Kaa'iniifi Abeel akka argatan, Kaa'in qottuu, Abeel tiikfataa ta'uun Abeel akka duroomefi dhumarratti Kaa'in Abeelin ajjeese. Dhiiga Qulqulluus lafti dhuugde kun akka dhiiga Kiristoositti lafa akka qulqulleesse seenessa.

4.6 Gumaacha Ogbarruu Oromoo Mana Sagada Maarqoos Qulquulluu

Diigamuu sirna Gadaa ona Ituu dura manni sagada amantii Kaatoolikii Maarqoos Qulqulluu mishinaroota Awurooppaa irraa dhufaniifi ilmaan Afran-qalloo muraasa hordoftoota amantii ta'aniin akka hundeeffame olitti ka'eera. Turtii waggoota muraasa booda boca barruu Laatinii irraa qubee sagalee Afaan Oromoo bakka bu'uu malu madaqsuun duub-barreen Afaan Oromoo kan eegale fi erga sirni Gadaa ona Ituu diigamee booda sirnootni naafxanyaa ummaticharratti wal jijjiiraa deeman jibba guddina afaanichaa irraa qabanirra kan ka'e dhiibbaa taasisaniin duub-barreen Afaan Oromoo kun takka laafaa takka jabaataa akka adeemaa ture kutalee darbe keessatti ka'eera.

Haata'u malee ogbarruun kun erga maxxanfamee eegalee namoonni dandeettii duub-barree akka goonfataniif boca barruu sagalee Afaan Oromoo bakka bu'u kan keessatti barreeffame waan ta'eef bifa salphaa ta'een irra wal barsiisuuf mijataadha. Yaada kana irratti odeeffannoo Obboo Yaakim Yoono 13/7/2009/ irraa ragaan argame akka ibsutti namoonni qubee kana barreessufi dubbisuu danda'an erga kitaaboleen kun maxxanfamanii booda bifa salphaa ta'een manafi bosona keessattis dhokatanii irraa qubee wal barsiisaa akka turan. Kanaafuu, ogbarruun kun duub-barree Afaan Oromoo guddisuufi hawaasa naannoo tajaajiluu keessatti qooda guddaa qaba.

Gama biraan immoo, ogbarruuwwan kun Afaan Oromootin kan barreeffaman yoo ta'u umrii dheera qabaachuu isaanitiin afaanichi gama afaan ogbarruutti akka cee'u gochuun warren gumaacha godhan keessaa ogbarruuwwan jalqabaa jalatti ramadamu. Akkasumas, Ogbarruuwwan kun ogbarruu dhimma amantii barsiisuuf Afaan Oromootiin barreeffaman keessallee warra jalqabaa ta'un tajaajilu. Kun immoo, Afaan Oromoo amantii ittiin barsiisuu keessatti umrii dheeraa akka qabu kan mul'isu yoo ta'u, ummanni Oromoo afaan isaatiin dhimma amantii akka barataniif umrii dheeraa dura tajaajilaa ture.

Gumaachi ogbarruu kanaa kan biraa, ogbarruuwwan kana keessaa kitaaba Gurraa Miti Qalbii Malee jedhamu keessatti beekkumsa ummata Oromoo kan ta'e mammaaksi Oromoo 4677 barreeffamee jira. Kun immoo, beekkumsa Oromoo osoo bifaafi amala isaa hin jijjiirratin akka turu, akka hin dagatamnefi hin banne gochuu keessatti qooda guddaa qaba.

Dabalataanis, barreessaan kitaaba kanaa mammaaksa Oromoo wangeela waliin walbira qabuun haala ergaan isaanii wal madaalu, wal deeggaru, wal cimsuufi wal hubachiisuu danda'uun barreesse. Innis ergaa wangeelaa hubachiisu, ibsuufi mi'eessuuf akka fayyadameefi akkuma gooftaan Iyyasuus yeroo wangeela barsiisu fakkeenya adda addaatti fayyadamuun barsiisu wangeela Iyyasuus kana ummata Oromoo barsiisuuf mammaaksonni kun akka fakkeenya ta'anii ittin barsiisuun danda'amu ibsa. Kun immoo, kan hubachiisu beekkumsa ummata Oromoo hangam tokko cimaafi ol'aanaa akka ta'eefi dhimma amantii ittiin barsiisuufi lallabuuf akka fakkeenyaatti itti fayyadamuun akka oolu danda'u agarsiisa. Kanaafuu, ogbarruun kun beekkumsa Oromoo beeksisuufi amantii ittiin barsiisuuf human akka qabu agarsiisun Oromoof waa gumaache.

Gumaachi ogbarruu kanaa kan biroo immoo, walaloo farfannaa yoo ta’u walaloon kun immoo, amala walaloo tokko irraa barbaachisu qabaachuu isaanitiin ogbarruu Oromoo warren dandeettii kalaqaafi miidhagina qabaniif fakkeenya guddaa ta’a. walaloon kun kitaabolee umrii dheera qaban keessatti kan barreeffameedha. Kanaafuu, yeroo durii sana keessa namni Oromoo walaloo farfannaa kana dubbisu tokko bifaafi boca walaloon ykn ogbarruun dandeettii kalaqaa tokko itti barraahu irraa akka baruuf waa gumaache. Dabalataanis, jechoota amantiifi yaada amanti ibsan moggaasufi tisheessun gumaacha Afaan Oromoof taasiseera.

Dhumarrattis, manni sagadaa Maarqoos Qulqulluu akka bocni barruu sagalee Afaan Oromoo bakka bu’uuf malu bocamu gochuu, ogbarruuwwan kun akka barreeffamaniif barruulee Afaan Faransaayin barreeffaman gama Afaan Oromootti hiikuun dhaabbata Mishinariif erguufi erga maxxanfamanii booda hawaasa Oromoo naannoo san jiru irraa barsiisufi kunuunsuun dhaloota ammaa bira akka gahu gumaacheera. Haata’u malee yeroo ammaa haalli qabiinsa kitaabolee ogbarruu kanaa baay’ee kan nama yaaddessu yoo ta’u hedduun isaanii fuulafi hammattuun isaanii kan irraa cicciteedha.

4.7 Dhiibbaa Ogbarruu Oromoo Mana Sagada Maarqoos Qulqulluu

Baruu barsiisuun mana sagadaa Marqoos Qulqulluutti eegale fi barreeffamoonni mana kana keessatti argaman guddina ogbarruu oromootiif gumaachi inni godhe waan guddadha. Haata’u malee, akka sakatta’a dookumantii irraa ragaan argame ibsutti: aadaa, duudhaa, barsiifata, hoodaafi mallattoolee eenyummaa ummata Oromoo wantoota tahan gachisiisuu keessatti qooda guddaa bahe. Mee fakkeenya kaasuun gaditti haa ilaallu.

Abboommii kurnan jedhamee kan waamamu seera waaqaa kitaaboleen mana sagada Marqoos Qulqulluu keessatti argaman moggasa gara garaa kennaniifi jiru. seera kanas, kitaaba ‘Kaateekismoos’ keessatti ‘seera waaqaa sagalee kudhanii’ jedhamee kan moggaafame yoo ta’u kitaaba ‘Manuwaalee Xiqqaa’ keessatti ‘Sera nesha’ jedhamee moggaafame. Kitaabolee lamaan keessattu seeronni kurnan kan barreeffaman yoo ta’u kitaaba kaatekismoos keessatti seera tokkoffa yeroo barreessan “waaqni ana ana malee waaqni hin jiru” isa jedhuudha.

Haata’u malee, kitaaba “*Manuwaalee Xiqqaa*” jedhamu keessatti seera kana yeroo barreessan akka armaan gadiitti.

*Amana_ dubbi toko Ekklezian murrân, kan amanu dides, kan mames kan mamsisees;
Amana Kristos geneti, serata hirruti kan debie, Oromo debies, Islami taes;-----*

Sagada. _ Kadda Waqa ganamafi galgala gaf baje kan disus, joki guddo kan gababsus;

Kadda Waqa utu godu, oli-gadi jedatti kan dedemus;

Saitanas, Boranticas, Atetes, ajana akasittis, kalmatti, irresatti, waregatti kan gabarus;

Tullus, fatis, malkas, burkas, horas, kan irrefatus;

Buna kan dâbus, wadağas, atetes, ataras kan godus;

Kallu kan wamus, kan wamsisus, kan tesisus, abba korica see kan fidus;

Waqabuetti kan dakus, nadden-marami kan gabarus, kan sodatus, kan gafatus;

Diga kalma intolle kan qabatus, kan qabacisus;

Kalecas, cacus, bokus, calles, gajas, ajana gedeti, kan ulfesus;

Calle kan kajatus, kan kajacisus;

Adu Kame, harmatti garbu kan facafattus, kan facafacisus;

*Adu, Masqala, elementu, irresa gedeti, kan dâbus, dadi kan bifus, kan mortus, joki mora kana
nan dorwa gēde, kallu kan fidus*

*Wan dufu, nan bara gedeti, mora lonis, mezafas kan ilalus, kan ilalcisus; hundumtu
cubame gira. (Manuwalee xiqqaa fuula 142)*

Barreeffama olii kana irraa akka hubatamutti ergaan seera kana keessa jiru guddaan aadaa, duudhaa, barsiifata, hoodaafi mallattoolee eenyummaa ummata Oromoo kan ta'an kana akka gochaalee guyyoota ayyaana Masqalaa, Qammeefi jilli adda addaa jiru dalagamu; dudhaalee hawaasa oromoo kan ta'an Ateetee, Irreessaa, wadaajaa adda addaa kan ta'ani; namoota Ummata Oromoo biratti kabajaafi ayyana qaban kan akka Boranticha, qaallufi meshaalee aadaa Oromoo kan ta'an kan akka : callee, bokkuu, caaccuu, kallacha akkasumas, iddoolee ummanni Oromoo waaqa isaa itti kadhatu kan akka; tulluu, haroo, malkaafi burqaas namni itti fayyadameefi itti akka fayyadaman taasises cubbamaa akka ta'e hima.

Kun immoo, kan mul'isu ummatni Oromoo akka aadaa, duudhaa, seenaa, eenyummaa isaafi waa hunda isaa guutumaan guututti dhiisee eenyummaa biraa akka fudhatu taasisuu keessatti qooda guddaa qaba. Kan biraa immoo, barreessitoonno ogbarruu kana barreessan Afaan Oromoo keessaa jechi ergaa wangeelaas ta'ee waan barreessan bakka b'uuf malu osoo jiruu afaan alagaatti yeroo fayyadaman ni mul'ata. Kana gochuun isaanii

immoo jechoonni Afaan Oromoo akka dagatamaniifi kan algaa kanaan bakka bu'aniif karaa saaqa.

Walumaagalatti hojiileen ogbarruu kun umrii dheeraa dura Afaan Oromootiin barreeffamuun, boca barruu sagalee Afaan Oromoo bakka bu'ee ittiin barreeffamu qabaachuun, beekkumsa ummata Oromooti fayyadamuun, afaanichaan dhimma amantii dabarsuufi jechoota moggasufi tisheessuun ummata Oromoofi ogbarruu Oromootifis gumaacha guddaa kan taasise yoo ta'u dudhaa, aadaa, seenaafi enyummaa Oromoo akka gatan gochuufi jechoota alagaa bakka jechi Afaan Oromoo jirutti fayyadamuun miidhaa ta'uutu hubatama.

4.8 Gumaacha Abba Yooseef Jarraa

Abba Yooseef Jarraa ilmaan Oromoo naannoo mana sagada Marqoos Qulqulluu kanattii dhalataniifi guddatan yoo ta'u; barnoota mana amantii kana keessatti kennamu baratee gahuumsa guddaa agarsiisuun mishinaroota Awurooppaa isa barsiisaa turaniin nama muudame keessaa isa adda duree akka ta'e olitti ka'ee jira.

Akka odeeffannoo Obboo Yaakim Yoon 13/7/2009/ irra ragaan argame ibsutti, Abba Yooseef qubee Afaan Oromoo ittiin barreeffamu erga baree eegalee hiriyootaafi maatii isaa akkasumas, ijoollee umriin isaa gad jiran iddoo argatetti walitti qabuun qubee barsiisaa ture. Erga gahuumsa gaarii agarsiisuun muudamees daran hojii isaa cimsuun itti fufe. Fedhiifi kaayyoo guddaan isaa dhimma amantii barsiisuufi ergaa wangeelaa lallabuu qofa osoo hin taane ummata Oromoo afaan isaatiin barsiisuun gama qaroomina ogbarruutti akka cee'an gochuu ture.

Namni kun ummanni Oromoo afaan isaatiin barreessufi dubbisuu danda'uun waan barreeffame dubbisanii akka hubataniifi waan qalbiin isaanii barbaadde barreessuun ergaa isaanii akka dabarfachuu danda'aniif jecha nama yeroo hunda carraaqudha. Hawwiifi fedhii isaa kana galmaan gahuufis yeroo dargaggootafi namoota ga'eessa bira gahu qubee Afaan Oromoo isaan barsiisaa jiran barachuun akka isaan fayyadu itti hima. Dabalataanis faayidaa dubbisuufi barreessuun qabu itti himuun namoota amansiisuun qubee barsiisa. (Obbo Mikkoo Faranseefi obboo Eliyaas Deegoo 13/7/2009/).

Gama biraanis, dargaggoota naannoo sanii bira yeroo gahu amantiin osoo adda hin baasin kan argate hunda gaaffii dubbisuufi barreessuu dandeettaa? Jedhu gaafata. Deebii isaanii irraa ka'uun maqaa isaanii gaafatee barreesse agarsiisa. Oromoon maqaa isaa maal irraa ka'ee akka moggaaseef itti himuun hiika maqaa isaanillee hubachiisa. Isa itti hime kanas barreessee agarsiisuun faayidaa barachuun isaaniif qabu hubachiisun yoo fedhii qabaatan akka bakkafi yeroo isaan barbaadanitti barsiisuu danda'ufi akka isaan immoo gurmaa'anii isarraa baratan itti hima (Abduramaan Sheek Ahamad Settan Abdallaa Yuyyaa Mussaa 25/7/2009).

Abba yooseef Jaarraa qubee Afaan Oromoo barsiisuu kana daran babal'isuun gama guutuu Aanaa Doobbaa, achiis gama Aanaa Xuulloofi Aanaa Ciroo magaalaafi baadiyattis akka babal'attu taasise. Dabalataanis, naannoo kannenitti deemuun ummanni Oromoo dubbisuufi barreessuu akka beekuu qaban gorsa kennaa ture. (Obboo Yaakim Yoonofi Mikkoo Faransee 13/7/2009/).

Akka raga odeefkennitoota kanaatti, Abba Yooseef naannoo kana keessa socho'uun namoota hawaasa keessatti fudhatama qaban hedduu qubee barsiisee. Achiis, xalayaa adda addaa barreesseefii yaada waljijjiiraa erga turee booda dhabbata isaanii irraa barruulee qubee barsiisaniifi barnoota adda addaa dabarsan kennaaf. Barrulee kanatti dabaluun ofii isaafis barruulee xixiqqoo dhimma amantii barsiisanifi dhimma Oromoo dubbatan barreessuun namoota kanaaf raabsa.

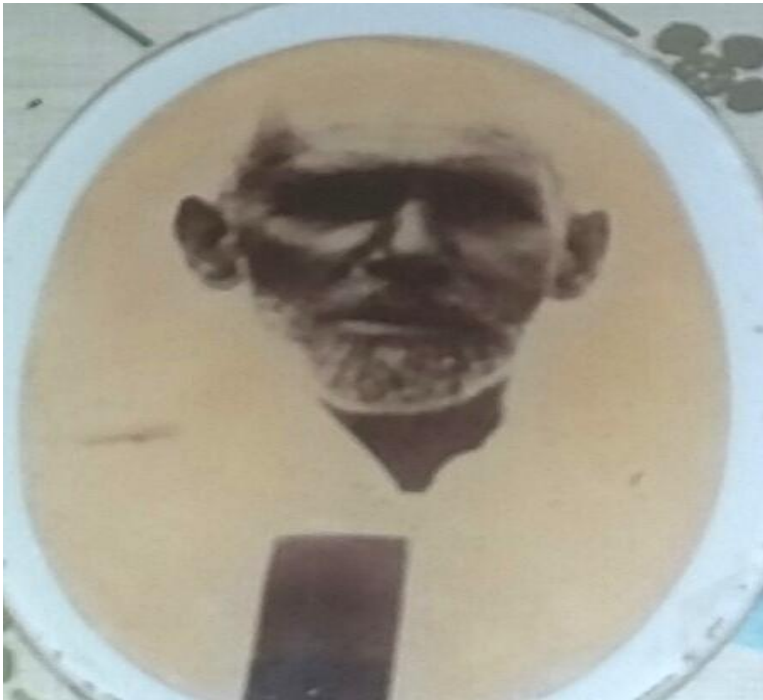
Abbaa Yooseef Jaarraa hojiilee hedduu nama dalaganiifi hawaasa naannoo sanii birattis nama kabajaafi jaalala guddaa qabaniidha. Qubee Afaan Oromoo ittiin barsiisan irraa eegalee barreeffamoota amantaa saayinsii, ji'ogiraafiifi herregaa mukaafi gogaa adda addaa irrattifi gama boodaa immoo, waraqaa irratti barreessuun ummata irraa barsiisaa nama tureedha. akkasumas barattota isaafi namoota haawaasa keessatti beekkamtii qabaniif akka ummata irraa barsiisan nama qopheessee raabsaa turee (Abduramaan Sheek Ahamad Settan Abdallaa Yuyyaa Mussaa 25/7/2009).

Haata'u malee hojiin Abba Yooseef Jaarraa hedduun isaa biftifi haalli ittiin barreeffaman qalama ofii isaanii uuman, kan irratti barreessanis muka, gogaafi waraqaa irratti harka isaanitiin kan barraa'e ta'uu irraa kan ka'e akka umrii dheeraa turuu hin dandeenye godhe. Akkasumas, haala qabiinsa namootafi mana sagada kanaa irraa kan ka'e yeroo

ammaa argamuu hin dandeenye. Dabalataanis, akka odeeffannoo Obboo Yaakim Yoono 13/7/2009/ irraa ragaan argame ibsutti, hojiilee isaa gama kitaabaatti jijjiiramee barreeffamuu dhabuufi yeroo inni barreessuf qophaa'eitti immoo, ajaja mootummaan Hayla Sillaasee dabarseen hoggantoonni naannoo san jiran harkaa fuudhuunii waan gubaniif yeroo ammaa wanti qabatamaan mul'atu hin jiru.

Haala kanaan Abba Yooseef Jaarraa hojiilee hedduu hawaasa naannoo saniif hojjataafi gumaacha hedduu osoo of hin qusatin taasisaa turus hojiin isaa ummata Oromoo bira gahee bifa kitaabaan osoo hun tajaajilin hafe. Innis dadhabe osoo hin jenne fedhiifi hawwii ummatni isaa afaan isaatin akka barreffachuufi dubbisuu danda'anuuf osoo carraaquu umrii waggaa 87-tti bara 1956 addunyaa kanarraa du'aan boqatan. (Obboo Yaakim Yoonofi obboo Eliyaas Deegoo 13/7/2009/).

Suuraa 7. Abbaa Yooseef Jaarraa (1869-1956)

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO

5.1 Cuunfaa

Qorannoon tokko yemmuu adeemsifamu kaayyoo tokko qaba. Kaayyoon qorannoo kanaa hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatoolikii Marqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaatti argaman sakatta'uudha. Barreessitoonni hedduun yeroo durii haala adda addaa keessatti Afaan Oromootiin barreessaniiru. Barreeffamoonni yeroo sana keessa barreeffaman hedduun isaanii sodaa gama siyaasaafi haalli itti maxxanfaman dhabamuu irraa kan ka'e osoo hinbeekamin dhoksamanii dagatamaniifi qabiinsa isaaniif godhamu irraa kan ka'e badan hedduudha.

Haata'u malee, mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti ogbarruu Afaan Oromootiin barreeffaman heedduu keessaa muuraasni ni argamu. Akkasumas, manni sagadaa kun yeroo umrii dheeraa dura iddoo duub-barreen Afaan Oromoofi barnootni amantii afaanichaan kennamuu itti eegaleedha. Kunis kan ta'e, amantii Kaatoolikii barsiisuu waliin kan dhufe yoo ta'u; yeroo barnooticha barsiisanis beekkumsa ummata Oromoo kan ta'e mammaaksa fa'atti fayyadamaa turani jiru. Kanumarraa ka'uun, qorataan hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatoolikii Marqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa argaman sakatta'uuf kan isa kakaasedha. Kana ka'umsa godhachuun qorataan gaaffilee bu'uura ka'an deebisuun qorannoon kun adeemsifameera.

Qorannoo kana gaggeessuuf mala qorannoo sakatta'a barruufi yaaxxina seenawaatti kan dhimma bahamee yoo ta'u; mala funaansa odeeffannoof immoo afgaaffii, marii gareefi sakatta'a dookumentiirratti kan xiyyeeffateedha. Akkasumas mala iddatteessuu akkayyootti gargaaramuun qorannoon kun adeemsifameera.

Mala qorannoo olitti ibsameen odeeffannoo meeshaale funaansa ragaatiin funaanaman matadureewwan adda addaatti qoqqooduun qaacceffamaniiru. Kanas, haalaafi bifa ragaa irratti hundaa'un ibsi itti kenname. Haluma kanaan mana sagada Maarqoos Qulqulluu keessatti jalqabuu barnoota amantii, duub-barree Afaan Oromoo eegaluu, dhorgamuu, deebi'ee babal'achuun ogbarruuwwan amma jiran maxxanfamuu, ammas debi'ee dhorgamuu, ogbarruulee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman, haala

xiinqooqa ogbarruuwwan kanaa tokko tokko, qabiyyee kitaabolee: wangeela afran, kadhaa adda addaa, wangeela guyyaa Sanbataafi ayyaanaa barataman, hirama mootummaa waaqaa, seerota amantii adda addaa, faarfannaafi mammaaksa Oromoo, faayidaa mammaaksi Oromoo kitaaba keessatti barraayeeff tokko tokkoo isaanii kaasun ibsi itti kennameera.

Dabalataanis gumaachi ogbarruun mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argamu afaanifi ummata Oromoof godheefii dhiibba duudhaafi aadaa hawaasa Oromoofi fayyadama jechootaa irratti taasisefi haala qabiinsa kitaabolee mana sagadaa kana keessatti argamanii ibsamaniiru.

5.2 Argannoo

Qorannoon kun kaayyoowwan qabatee ka'e qaba. Kaayyoon qorannoo kana hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagada amantii Kaatoolikii Marqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa sakatta'uudha. Haaluma kanaan walqabatee argannoowwan armaan gadii kunniin argamaniiru.

1. Mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti ogbarruuwwan argaman dursee dubbarreen Afaan Oromoo akka eegaleefi sirni naafxanyaa ummaticharratti waljijjiiraa ture Afaan Oromoo barachuu, barsiisuufi barreessuu dhoorgaa kan turee yoo ta'u manni sagadichaas duub-barree afaanicha itti fufsiisuuf iccitii eegun bifa dhoksaa ta'een barsisaafi ittiin barreessaa akka ture argameera.
2. Ogbarruu Afaan Oromoo mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu baroota 1860-1991 keessa barreeffamaniifi yeroo ammaa argaman eenyuun, yoomifi eessatti barreeffamanii akka maxxanfaman argameera.
3. Barreessitoonni ogbarruulee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argamu barreessan qubee Laatinii akka Afaan Oromootii mijatutti madaqsuun, sagalee Afaan Oromoo mallattoo gitu hin qabneef; qubee jiru gubbaafi jalatti mallattoo adda addaa ida'uun bakka buusanii akka barreessan argameera.
4. Barreessitoonni barreeffama ogbarruu mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argamu barreessan amala seerluga sagalee Afaan Oromoo hubachuun sagalee laafaaf dhamsaga qeenxeeff jabaaf dhamsaga tokko dachaa gochuu, sagalee dheeraaf dubbachisaa gubbatti mallattoo dabaluu fi gabaabaaf mallattoo malee akka

- barreessanifi, hudhaa barreessuf mallattoo sararaatti akka fayyadamuu yaalan; garuu, bifa walfakkaaten osoo hin taane kitaabolee umriin dursaa qaban keessatti bayyee xiqqaafi adeemsa keessa kan qophaa'an keessatti fooyya'aa akka adeeme argameera.
5. Qabiyyeen kitaabolee kanaa barnoota amantii Kiristaana Kaatolikii barsiisuu irratti kan xiyyeeffate akka ta'eefi kitaabolee gara garaa keessatti bifafi ergaa walfakkaatu hedduu qabatanii kan barreeffaman yoo ta'u kunis; wangeela afran, kadhaa adda addaa, wangeela guyyaa Sanbataafi ayyaanaa, hirama mootummaa waaqaa, seerota amantii adda addaa, faarfannaafi mammaaksa Oromoo fa'a akka ta'e argameera.
  6. Mammaaksi Oromoo ergaa wangeelaa cimsuu, deeggaruu, mi'eessuu, amansiisuufi hubachiisuuf akka oolu, mammaaksi beekkumsa guddaa ummata Oromoo akka ta'efi yaada bal'aa wangeela keessatti ka'e bifa gabaabadhaan akka ibsuu danda'uf kitaaba ogbarruu Gurraa Miti Qalbii Malee keessatti akka barreeffame argameera.
  7. Gumaachi ogbarruun Oromoo mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu jiru Afaanifi ummata Oromoof taasise tartiiba qubee Afaan Oromoo ittiin barreessuuf ta'u qabaachuuu, mammaaksa Oromoo 4677 barreessee kuusuu, beekkumsi Oromoo kan akka mammaaksaa dhimma amantii ittiin barsiisuuf human akka qabu agarsiisuu, biffaa barreeffamni dandeettii kalaqaa itti barraahu agarsiisuufi jechoota yaada amantii ibsuuf ta'an afaanichaaf uumuufi moggaasuun jecha haarawa afaanichaaf akka gumaachan argameera.
  8. Ogbarruun kun dhiibbaan Afaan Oromoofi ummata Oromoo yeroo sanii irratti taasise meeshaalee aadaa, barsiifataafi duudhaalee Oromoo, iddoolee kadhannaafi enyummaa ummata Oromoo ibsan akka gatuu qaban yaada ibsu of keessaa qabaachufi osoo jechi Afaan Oromoo dhimma barbaadame gitu jiruu jechoota afaan alagaa akka fayyadame argameera.
  9. Mishinarootni Awrooppaa amantii Kaatolikii barsiisan amanticha barsiisuuf afaan isaaniin waan barreeffame irraa hawaasicha barsiisuu akka jalqabaniifi kun immoo, hordoftoota hedduu horachuufi amanticha babal'isuu akka isaan dhoorgefi ummatichaaf hinmijanne hubachuun Afaan Oromootiin barreessuufi ummaticha barsiisuu akka eegalaniifi sana booda hordoftoota hedduu akka horatan argameera.

5.3 Yaboo

Uummanni tokko seenaafi eenyummaa isaa dhaloota dhufuuf dabarsuufi; isa darbe yaadachiisuuf, barsiisuuf; seenaa isaanii barreessanii ol-kaa'un iddoo guddaa qaba. Hojiileen mana sagada Maarqoos Qulqulluu kessatti qubee Laatinii fayyadamuun Afaan Oromootin barreeffaman heddudha. Keessumattuu gumaachi manni sagadaa kun Afaan Oromoo gama afaan ogbarruutti ceesisuufi ogbarruun kun ummata Oromoofi afaan isaanitiif godhe laayyoo miti. Haata'u malee barreessitoonnifi haayyonni waa'ee seenaa jalqaba barreessuu Afaan Oromoo irratti qorannoo gaggeessaniifi kitaabolee adda addaa barreessan hojii mana sagadaa kana keessatti argamuufi gumaacha inni godhe ibsan hin jiran. Kanaafuu hojiileen mana sagadaa kanaa qorannoofi kitaabolee adda addaa irratti maxxanfamuun gumaacha inni Ogbarruu Oromoof taasise beekamuu qaba.

Gama biraan immoo manneen amantaas ta'ee; qaamni hawaasa tokkoof tajaajila kennu kamuu afaan hawaasichaa fayyadamuun bu'aa barbaadame fiduuf baay'ee barbaachisaa akka ta'e hojiin mana sagada kana fakkeenya guddaadha. Haata'u malee manneen amantii Oromiyaa keessatti uummata Oromoo tajaajilan tokko tokko ilaalcha kana moggatti qabuun yeroo hordoftoota amantichaa barsiisan afaan alagaatti akka dhimma bahaa jiran beekamaadha. Kun immoo kaayyoo barbaadame galmaan gahuuf gufuu akka ta'e ragaan qorannoo kana irraa argame ni mirkaneessa.

Kanaafuu manneen amantii keessatti afaan dhaloota hawaasicha barsiisaniitti gargaaramuun barsiisuufi barreessuun ergaan waan barsiifnuufi barreessinu sanaa sammuu dubbistootaa keessatti fakkii kaasun yeroo dheeraa tursuufi hordoftoota hedduu horachuuf akka gargaaru manneetiin amantii beekuun itti fayyadamuu qabu. Haala kana gochuun immoo, lammii ofitti amanu, aadaa, amantii, afaanifi eenyummaa isaanitiin boonan uumuu keessatti gahee guddaa akka qabu beekamuu qaba.

Dabalataanis manni sagadaa kun beekkumsa hawaasa Oromoo kan ta'e mammaaksatti dhimma ba'uun ergaa wangeelaa ilmaan Oromoo hordoftoota amantaa ta'an ittiin barsiisuniifi kitaabolee keessatti galchuun haala salphaa ta'een akka hubatan taasiseera. Kun immoo mammaaksi ergaa waan barsiifamuufi bareeffamuu ibsuu, miidhagsuu, hubachiisuu, mi'eessuufi cimsuu keessatti gahee guddaa akka qabu agarsiisa.

Kanaafuu barsiistonniifi bareessitoonni amantii, qopheesitoonni kitaaba barnoota idileefi sirna barnootaa, barreessotoonni ogbarruulee adda addaa faayidaa mammaaksaa beekuun dhimma itti bahuu qabu. Akkasumas, beekkumsa hawaasaatti gargaaramuun barsiisuufi barreessuun ergaan waan barsiifnuufi barreessinu sanaa sammuu dubbistootaa keessatti fakkii kaasun yeroo dheeraa tursuuf akka gargaaru beekuun itti fayyadamuu qabu.

Dhuma irratti kitaaboleen mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman hojiilee umrii dheeraa qabaniifi Afaan Oromoo osoo boca barruu mataa isaa hin argatin barreeffaman keessaa ragaa cimaa tokko ta'ee osoo jiruu yeroo ammaa kana dagatamaafi baduuf kan adeemaa jiruudha. Kanaafuu kitaabolee kana haala gaariin qabuufi kunuunsa gochuufiin barbaachisaa akka ta'e manni amantii kun beekuu qaba. Gama biraan immoo haala mijeessuun goda-hambaa kitaabolee kanaaf ta'u qopheessun turizimiif oolchuun madda galiis ta'uu danda'a.

Wabii

- Abbaa George Cotter M.M. (1990). *Salt for Stew. Proverbs and Saying of the Oromo People with English Translation*. Debre Zeit: Ethiopia.
- Abbaa George Cotter M.M.
(1991). *Gurraa Miti Qalbii Malee. Wangeela Gooftaa Iyyasuus Kiristoosfi Mammaa ksa Oromoo*. Bushoofu: Ethiopia
- Abunni jakobi (1900). *Ragaa Mootummaa Waaqaa. Kiristosittif Lafarra Motuma Ofi Aka Dabe*. Katama Karkasone: Mana Bonnaafus Kitabame.
- Abunni jakobi (1924). *Katekismos. Joki Barsisa Nama Kristiana*. Roomaa:Qudduus Peexroos Kilaaveeri.
- Abunni jakobi (1924). *Ragaa Mootummaa Waaqaa. Kristosittif Lafarra Motuma Ofi Aka Dabe*. Roomaa: Qudduus Peexroos Kilaaveeri.
- Addunyaa Barkeessaa (2011). *Akkamtaa :Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee, Oromiyaa
- Alberto Abba Antonios (1998). *Ethiopian Review of Cultures: The Apostolic Vicariate of [Oromo], A Capuchin Mission in Ethiopia (1846-1942): Antecedents Evolution and Problematic* . PhD Dissertation in Philosophy and Theology.
- Ali, M. and Zaborski, A. (1990). *Handbook of the Oromo Language*. Wroclam: Maria Kowolska stanis.
- Andrejewski, B.W. (1980). Some Observation on the Present Orthography for Oromo. In J. Tubiana (ed.), *modern Ethiopian from the accession of Menelik II to the present. Proceeding of the fifth international conference of Ethiopian studies, Nice, 19-22 december 1977*. Rotterdam, A. Balkema pp 125-132.
- Asafaa Tafarraa Dibaabaa (2009) . *Eelaa. Seenaa Oguma Oromoo*. Finfinnee: Far east Trading PLC
- Asefa Jalata (1993). *Oromia and Ethiopia: State Formation and Ethnonational Conflict, 1868-1992*. Boulder and London: lynne Rienner Publishers.
- Bender, M.I. et al.(ed.). (1976). *Language in Ethiopia*.

- Bukenya .A(ed) (1994). *Undestanding Oral Literature*. Kenya: Nairob University Press.
- Berg B. (2001). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. California State University, Long Beach.
- Ceruli.E. (1922). *The Folk Literature of the [Oromo]of Southern Ethiopia*: In Harvard African Studies III.Edited by E.A. Hooton und N.I. Bates. Cambridge: Peobody Museum of Harvard University
- Cooper, R. (1976). *The Study of Language Use*. In M.L. Bender, J.D. Brown, R. L. Cooper, and C. A. Ferguson (eds.), *Language in Ethiopia*. London: Oxfird University Press.
- Dahl, Östen. (2000). *Språkets Enhet Och Mångfald (The Unity and Diversity of Language)*. Lund: Student litteratur.
- Daniels, Peter T, and William bright (eds.). (1996). *The World's Writing Systems*. New york: Oxford University Press.
- Dastaa Dassaalany (2002). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Mana maxxansaa Boolee.
- Dastaa Dassaalany (2013). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee : Dhaabbata maxxansaa Far East.
- Dorson, Richard (ed).(1972).*Folklore and Folklife*: Introduction. The Univesity of Chicago Press.Chicago and London.
- Fedhasaa Taaddasaa (2013). *Subii: Bu'uuraalee Ogbarruu Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata maxxansaa Subi Printing Press.
- Feyisa Damie (1996). *Historical Challenges in the Development of the Oromo Language and Some Agenda for Future Research*. Journal of Oromo studies, 3(1 and 2) 10-27.
- Finnegan R. (1970) .*Oral literature in Africa*. The oxford library of African literature: Oxford University Press Eastern Africa
- Flick Uwe (2002) *An Introduction to Qualitative Research* 2nd .edition New Delhi: Sage Publication.

- FR. A. Jarosseau (1923). *Manuel Dominical. A pusage. Des missionnaires du vicariate apostolique des [Oromo]*. Dire-daoua (abyssinie): Impimerie Saint Lazare.
- Frey, L., Botan, C., and Kreps, G. (1999). *Investigating communication: an introduction to research methods*. (2nd ed.) Boston: Allyn and Bacon
- Gragg, G. (1976). Oromo of Wollagga. In Bender, M.L. (Ed.). (1976). *The Non-semetic Languages of Ethiopia* (166-195). Michigan State University: African Studies Center.
- Gragg, G. (1982). *Oromo Dictionary*. Michigan State University
- Gadaa Meelbaa. 1988. *Oromiyaa*. Kaartum, Sudaan.
- Hamid Muude (1995). *Hamid muudes Oromo Dictionary*. Vol.1. Atlanta: Sagalee Oromo Publishing Inc.
- Helma pasch (1991). Copeting Script: *The Introduction of the Roman Alphabet in Africa*. International Journal of the Sociology Of Language. P.65-109.
- Hyward, R.J. and Mohammed, H. (1981). *The Oromo of Shaykh Bakiri Saphalo*. The Bulletin of the School of Oriental and African Studies 4(3), 554-576.
- J. A. Simpson and E. S. C. Weiner (1989). *The oxford English dictionary*. Second edition. Vol.VIII. Clarendon Press, Oxford.
- Jacob Abune (1900). *Wangelium Nagaa: Qedus Mateos Akka Katabe*. Karkasone: Mana Bonnafas.
- Kebede Hordofa (2009). *Towards Genetic Classification of the Afan Oromo Dialect* (Unpublished PhD Dissertation). The University of Oslo: Sweden.
- Kumar, R. (1996) . *Research Methodology: Stp-by step Guide for Beginners*. Addison Wesley Longman Australian Pty Limited.
- Ludolf, job. (1982). *A New History of Ethiopia*. Sasor Publisher, London.
- Mekuria Bulcha (1994). *The language Policies of Ethiopian Regiemes and the History of Written Afan Oromo: 1844-1994*. Journal of Oromo Studies, 1(2), 91-116.

- Mieder, W. (1997). *The Polities of Proverbs. From Traditional Wisdom to Proverbal Stress Types*. The University of Misconsi press.
- Michael owen jones (1994). *Applying folklore studies*.
- Mohammed Hassen (1994). *The Oromo of Ethiopian: A history 1570-1860*. Trenton, NJ: the red sea press.
- Muhaammadifi kaawwan (2014). Ogumaafi Dhimmoota Dhala Namaa. Sagantaa Baruumsa Idilee. Yunivarsiitii Haramaayaatti Mummee Afaan Oromoofi Ogumaa.
- Negarit Gazeta, (1994). *Regulation on the Establishmen of Missions*. Decree No. 3 of 1994. Addis Ababa
- Perham, M. (1969). *The Government of Ethiopian*. London: Faber and Faber.
- Tafari Degeneh (2015). *The Development of Oromo Writing System*: Un published PhD Thesis, University of Kent.
- Tafari Nigguissie (1999). *The Origin of Written Afan Oromo Literature*. Wirtuu- Jildii 8, 97-115.
- Tafari Nigguissie (2005). *Bu'uura Ogbarruu Oromoo Barreessuu*. Wirtuu- Jildii 8,
- Tafari Nigguissie (2010). *Guddinaafi Dagaagina Ogbarruufi Afaan Oromoo*. Faayaa. La kkaafsa 1, Fuula 7.
- Taesfaye Tolessa (2012). *Early History of Written Oromo Language Up to 1900*. Star Journal 1(2), 76-80.
- Tilahun Gamta (1993). *Qube Afan Oromo: Reasons for Choosing the Latin Script for Developing An Oromo Alphabet*. Journal of Oromo Studies, 1(1), 36-41.
- Wellisch, Hans H. (1978). *The Conversion of Script- It's A Nuture, History and Utilization*. New york, Chichister, Brisbane: A Wile Interscience Publication, John Wiley and Son.
- Wondimu Tegenge (2016). *The Development of Written Afaan Oromo and the Approprietness of Qubee, Latin Script for Afan Oromo Writing*. Historical Research Letter Vol.28, 8-14. Wolayita Soddo University: Ethiopia

Wabiilee Toora Intarneetaa

Dr. Abdulsalam (2017) *Seenaa Barreeffama Afaan Oromootiifi Shoora Dr. Sheek Mahammad Rashaad.* [https://www.siitube Horn affairs gada.com](https://www.siitube.com/watch?v=Horn-affairs-gada.com))

What Literature Can Teach Us –Thoughtco. [http://www. Thoughtco.com](http://www.Thoughtco.com)

Literature – Wikipedia <http://en.m.wikipedia.org>

Dabaleewwan

Dabalee A

Odeefkennitoota

Lakk.	Maqaa	Koorniyaa	Umrii	Hojii
1	Obboo Yaakim Yoono	Dhi	84	Qonnaan Bulaa
2	Mikkoo Faransee	”	78	”
3	Obboo Eliyaas Deegoo	”	75	”
4	Mahammad Ahimad	”	98	Gadamoojjii
5	Shaamil Ammadoo	”	52	Abbaa Gadaa
6	Abbaa Waaree Mikkoo	”	68	Luba
7	Abbaa Yohaannis Haylee	”	62	”
8	Abba Jiinoo Pheexroos	”	57	”
9	Abbaa Waaree Yuuyyaa	”	78	”
10	ObbooYohaannisa Boruu	”	81	Qonnaan Bulaa
11	Obboo Yooyyee Waaree	”	48	”
12	Yoonas Maarqoos Boruu	”	43	Daldalaa
13	PheexroosYohaannis Boruu	”	46	Barsiisaa
14	Abduramaan Sheek Ahamad	”	75	Qonnaan Bulaa
15	Abdallaa Yuuyyaa Mussaa	”	72	Qonnaan Bulaa

Dabalee B

YUUNIIVERSIITII FINFINNEE

KOOLLEEJII NAMOOMAA, QORANOO AFANOTAA GAAZEXEESSUMMAAFI SABQUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO OGBARRUUFU FOOKLOORII .

Kaayyoon Gaaffii kanaa Qorannoo dhimma Sakatta'a hojiilee ogbarruu Afaan Oromoo mana sagadaa amantii Kaatoolikii *Maarqoos* Qulqulluu baroota 1860-1991 keessaa Godina Harargee Lixaa Aanaa Doobbaa ilaalchisee odeeffannoo argachuuf kan dhiyaatedha. Kanaaf deebii sirrii akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha. Gaaffileenis akka armaan gadii kanatti dhiyaataniiru.

Maqaa _____ umrii ____ saala__ gahee hojii_____ Amantaa _____.

1. Yeroo amantiin kaatoolikii gama ona Ituu dhufu ummanni Oromoo Ituu sirna akkamiin bulaa jira? Yeroo sana sirni Gadaa Oromoota Ituu kan Odaa Bultum heerrate caasaa bulchiinsa isaa ni qabaa? Yoo qabaate hayyama abbootii Gaadaatiin naannoo kana qubate moo osoo hin hayyamsiisini?
2. Yeroo amantiin Kaatoolikii gama ona Ituu Aanaa Doobbaa dhufee qubatu ummanni Oromoo naannoo sanii amantii kam hordofa ture? Amantii kana akkamitti ilaalaa turan? Hordoftoota amantii haala kamiin horachuu danda'e?
3. Barnoota amantii afaan kamiin barsiisuu eegalan? Yoo afaan alagaa ta'e akkamitti ummata Oromoo barsiisuun danda'ame? Yoo Afaan Oromoo ta'emmoo afaan kanaan akka barsiisan maaltu isaan kakaase?
4. Duub- barren Afaan Oromoo barsiisuu kun mana sagadaa qofa keessatti moo, hawaasa naannoo mana sagadaa jiraniifi irraa hiiyxuu jiranifis iddoo birootti ni kennama? Yoo iddoo birootti ni kennu ta'e eenyuniifi haala akkamiitiin kennama?
5. Ogbarruuwwan mana sagadaa kana keessatti dur barreeffamuun ammatti argaman irra hedduun baroota 1900-1925 keessa barreeffamanii kan maxxanfamaniidha. Yeroo kana keessatti ogbarruuwwan kun akka maxxanfamaniifi tajaajila kennan sirna bulchiinsaatu hayyamee? Yeroo kana ummanni Oromoo ona Ituu sirni bulchaa jiru kamii?
6. Kitaaba Gurraa Miti Qalbii jedhamu kan mana sagadaa kana keessa jiru keessatti mammaaksi Oromoo wangeela gooftaa Iyyasuus Kiristoos afran waliin barreeffamee jira. Mammaaksi kun maaliif wangeela waliin barreeffame? Akkamitti irraa dubbisaa ykn isin barsiisaa turan?

Dabalee C

Gaafilee marii gareef dhiyaatan.

1. Amantiin Kaatoolikii gama ona Ituu nannoo yeroo ammaa Aanaa Doobbaa jedhamtu yoom dhufe? Akkamitti dhufe? Eenyutu iddoo kana geese? Lammii biyya kamiiti? Afaan kam tajaajilamu? Iddoo kana maaf filatan?
2. Mana sagada Maarqoos Qulqulluu keessatti duub-barree Afaan Oromoo barsiisuun yoom eegalame? Eenyuun? eenyutu barate? Hordooftoota amantii qofa moo hawaasa naannoo hunda? Dhimma amantii qofa moo barnoota idilee biroos barsiisu?
3. qubee Afaan Oromoo ittiin barsiisan eenyutu boce? Qubee afaan kamii irraa bocamte? Maal irratti barreessu ture? Maaliin barreessu? Akkamitti ittiin barsiisu?
4. Sirni Gadaa Oromoo erga manca'ee booda gasa Ituus ta'ee ummata Oromoo sirni gabroomfate duub-barree Afaan Oromoo barsiisuu akka dhoorge ragaaleen adda addaa ni mirkaneessu. Sirni kun mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu barsiisuu dhorgeera? Yoo dhorgeera ta'e carraaqqiin dhorgaa kana qolachuun duub-barree Afaan Oromoo barsiisuuf godhame maali?
5. Ogbarruuwwan mana sagadaa kana keessatti argaman kun bifa kamiin gama mana sagada kanaa dhufan? Gaheen manni sagadaa kun barreeffamuufi maxxanfamuu ogbarruu kanaaf godhe ni jiraa? Yoo jiraate maali?
6. Ilmaan Oromoo barnoota mana sagada kanatti kennamu keessatti beekkumsaafi cimina gahaa qabaachuun muudaman ni jiruu? Yoo jiraatan eenyu fa'i? Duub-barree Afaan Oromoo barsiisuufi guddisuu keessatti hoo qooda cimaa kan qaban jiruu? Yoo jiraatan eenyu fa'a? Maalfaa hojjachuun beekamu?
7. Ogbarruun Oromoo baroota 1900-1925 keessa heddumminaan maxxanfamee mana sagadaa kanatti argame baroota bulchiinsa gabroomfataa Hayla Sillaasee keessatti maaf dhabamee? Duub-barreen Afaan Oromoo naannoo kanatti barsiifamaa ture sirna kana keessatti haala akkamii keessa ture?

Dabalee D

Dabalee kana jalatti ogbarruulee mana sagadaa Maarqoos Qulqulluu keessatti argaman boca barruu (qubee) sagalee Afaan Oromoo bakka buusuun barreessitoonni kitaabolee san barreessan haala ittii fayyadamaniifi qabiyyee kitaabolee keessaa kanneen akka fakkeenyaatti fudhachuun boqonnaa afur (4) keessatti qaaceffaman agarsiisantu hidhame. Kunis akkatuma tartiiba umrii kitaabotni qabaniin walduraa duubaay yoo ta’u kitaaba tokko keessatti immoo, tartiiba fuula kitaabatiin akka armaan gadii kanaan kaa’ameera.

- 1. Raga motummaa waaqaa (1900)**
- 2. Raga motummaa waaqaa (1924)**
- 3. Kateekismoos (bara maxxansaa kan hin qabne)**
- 4. Kateekismoos (1924)**
- 5. Manual Domenica (1923)**
- 6. Leellootii**
- 7. Gurraa Mitii Qalbii Malee (1991)**

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaa fi mallattoon koo armaan gaditti ibsame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif hindhiyaanne ta'uusaafi wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa Qorataa: **Eeliyaas Muhaammad Amaan**

Mallattoo _____

Guyyaa _____